

שניאור ז. השיך
שופט בית המשפט העליון לישראל

דמויות מבית המשפט

ציורים: יוסף שטרן

הוצאת ספרים מסדה בע"מ, תש"ג

לרעיתי באהבה

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל

Printed in Israel

דפוס "המרכז", ת"א

בספר זה כונסו במלואן שתי סידרות „שיחות“ דו־שבועיות אשר
עודרו ב„קול ירושלים“ (בשנת תש״ז) במדור „דמויות מבית המשפט“
וב„קול ישראל“ (בשנת תשי״ב) במדור „במערכות המשפט“.
החומר, ברובו הגדול, שאוב מתוך עבודה שיפוטית של שנים
רבות בבית משפט השלום ובבית המשפט המחוזי בתל־אביב.
תודתי נתונה לבני מישאל על העזרה הטכנית אשר הגיש לי
בסידור החומר לשידור.

ש. ז. ה.

ירושלים, ל״ג בעומר, תשי״ג.

יהודים בערכאות - דברי פתיחה

יהודים בערכאות — דברי פתיחה

היו ימים, והם אינם רחוקים כל כך, אשר בהם היה בית המשפט החילוני מוסד לא מקובל ביותר על הישוב בארץ, ויהודים היו מבכרים, בדרך כלל, להביא את דבריהם לפני בתי-דין של ישראל. שלוש סיבות ראשיות גרמו לכך: ראשית, האיסור החמור אשר דין ישראל הטיל על ההליכה לערכאות של נכרים.

המסיבות המיוחדות אשר בהן היו בני-עמנו נתונים בארצות גלותם ואי האמון אשר רחשו למידת-הצדק של בתי הדין של המלכות, מעבר מזה, והרצון הלאומי לחזק את מעינות היצירה המשפטית המקורית, מעבר מזה, הניעו את רועיו הרוחניים של ישראל בתפוצותיו לגזור על יהודים לבל יתבעו את אחיהם לפני ערכאות של גויים. הרמב"ם (בסוף הלכות סנהדרין) אומר, כי „כל הדין בדיני עכו"ם ובערכאות שלהם, אף על פי שהיו דיניהם כדיני ישראל, הרי זה רשע, וכאלו חרף וגדף והרים יד בתורת משה רבנו עליו השלום". כמה מקהילות ישראל התקינו שדברי סכסוך בין יהודי ליהודי יובאו רק לבתי-הדין של הקהילה, וענשים חמורים נקבעו למפירי התקנות. רבנו תם (1100—1171) וחבריו „גזרו ונדו והחרימו על כל איש ואשה, הקרובים והרחוקים, אשר יביא את חברו בדיני גויים, והתקינו כי... אם יתגלגל הדבר לערכאות או לעכו"ם, מחוייב אותו האיש לפצות את חברו מידם וישקיט לו מן העכו"ם המסייעים אותו... ויפצנו כפי שיאמרו לו טובי העיר, ומי שיעבור על זה יהיו כל ישראל מובדלין ממנו ופתו פת כותי... והמדבר עמו יהא כמוהו" (ספר כלבו סי' קט"ו), מובא בספרו של ש. אסף, „בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ע' 19). — ואם כי לפי אותן התקנות הותרה ההליכה לערכאות של גויים במקום ששני בעלי הדין הביעו את הסכמתם לכך במעמד עדים כשרים, קבעה הלכה מאוחרת במפורש, כי „אסור לדון בפני דיני עכו"ם ובערכאות שלהם... ואפילו נתרצו בעלי דינים לדון בפניהם אסור" (שלחן ערוך, חושן משפט, סי' כ"ו, סעיף א').

הדרכים שבהן הלכו קהילות ישראל בתפוצות, כדי להכריח את הסרבן לירד לדין ישראל, היו אמצעי הכפייה המוסרית, שעליהם היה מבוסס בעיקרו המשטר הפנימי של האוטונומיה היהודית, כגון: החרם הנידוי, עיכוב התפילה וקריאת התורה, הכרזת שמו של הסרבן בבתי כנסת והוצאת כתב-סרבנות, אך לעתים לא נמנעו מהשתמש גם

באמצעי לחץ ממשיים יותר, כגון: הטלת עיקול על סחורות הסרבן וכספו (ש. אסף, שם עמ' 25—34).

בדרכים אלה ודומות להן פפו אבותינו דין ישראל על עצמם, וסייעו במידה רבה להשלטת המשפט העברי בחיי האומה, ולהרחקת מתדיינים מערכאות של נכרים, או כביטוי הקולע של חכם אחד (א.ת. פריימן, "דיני ישראל בארץ ישראל", לוח "הארץ" לשנת תש"ו, ע' 110): "דיני ישראל המצויידיים בכלי דיינים, במקל ורצועה ושלפ, היו מסמלים את שארית השלטון הממלכתי בישראל, וכל פגיעה בעצמאותו של הדיון העברי נחשבה כבגידה והתנקשות בקיום האומה".

לא ייפלא, איפוא, כי לא רק ההליכה, אלא אף עצם הבעת הכוונה בלבד לתבוע יהודי לערכאות, נחשבה לעוון הגורר אחריו עונש חמור.

הישוב היהודי בארץ עד לפני דור אחד או שנים היה ברובו המכריע אמון על ברכי התורה והמסורת, ודברי חכמים שימשו לו לקו ולמשקולת. אין, איפוא, מן התמיהה בדבר, שפורצי גדר לא היו בנמצא כמעט כלל, ויהודים נמנעו במידת האפשר מלכת לבתי-הדין של השלטונות, ואם בעניני ממונות כך, במשפטי עוגשין לא כל שכן. משפטי עלבון, הוצאת דיבה רעה והלבנת פני חבר וכיוצא בהם מן החטאים הקלים שבין אדם לחברו, היו נחתכים אף הם על ידי הרבנים, ופסקדינים היה סופי והחלטי. במשכנות ישראל לא נמצא אז מורד אשר יסרב לקבל עליו את הדין.

הסיבה השניה למיעוט הפנייה לערכאות של גויים נעוצה באוטו־נומיה המשפטית הרחבה אשר הוענקה לעדות הדתיות השונות בכל המדינות אשר היו כפופות למרות השלטון העותומני. מעמדו המשפטי האישי של כל אדם בארץ היה נקבע לפי חוקי עדתו הוא, וסכסוכים הנובעים במיוחד מקשרי משפחה ומעניני אישות היו נחתכים אך ורק על ידי בתי הדין הדתיים של העדה אשר אליה השתייכו המתדיינים. לבתי הדין של הרבנים, כמו לבתי הדין של יתר העדות הדתיות אשר בארץ, היחה סמכות משפטית רחבה לברר סכסוכים מכל הסוגים אשר נתגלעו בין יהודים בעניני נישואין וגירושין, מזונות, צוואות, ירושות ועזבונות, הקדשות לצרכי ציבור או לטובת

בני משפחה, יסודם ודרכי ניהולם, וכיוצא בהם ענינים הכרוכים במעמד האישי או הדתי של בני העדה היהודית. לאור האוטונומיה המשפטית הרחבה הזאת של הישוב העברי בארץ לא היה צורך, ובמקרים מסוימים גם לא היחה אפשרות חוקית, ליהודי לפנות לערכאות של המלכות.

ההסיבה השלישית, ומנקודת ראות מעשית החשובה ככולן, מקורה בתנאי החיים, הייתי אומר הפרימיטיביים, שבהם היה הישוב היהודי בארץ נתון עד לפני דור אחד או שנים. אי-הפולריות של המוסדות המשפטיים של השלטונות באותה תקופה נבע, בסופו של דבר, לא מתוך יחס שלילי, אלא מהעדר כל יחס שהוא. שכן יהודים בפשטות לא נזקקו אליהם בחיי יום יום.

האוכלוסיה היהודית בירושלים, בדרך משל, היחה מורכבת אותם ימים ברובה המכריע מבני הישוב הישן, ילידי הארץ או שבי ציון אשר עלו לחנון את אדמת-הקודש בימי חייהם האחרונים. בני אוכלוסיה זו היו בעוני ובדלות בין החומות, או בשכונות החדשות הבודדות שהוקמו זעיר שם זעיר שם מחוץ לחומה, אך הם היו שמחים בחלקם, משום שכך קיבלו במסורת, ומשום שלא ידעו חיים אחרים מה טיבם. בחורים נשאו להם נשים, הולידו ולדות, העמידו דורות, חיפשו מקורות פרנסה, או בילו את ימיהם בישיבה ואת ערביהם בבתי מדרש, הוליכו בנים לחופה, הזקינו ומתו. לבית המשפט לא באו ולא הובאו. היה זה מוסד אשר עמד מחוץ למסגרת צרכיהם החיוניים, וחייהם זרמו להם בנחת בלא סיוע המחוקק החילוני והדין הממשלתי. ילדים רבו ביניהם, כמנהג בני הנעורים בכל מקום ובכל זמן, מרטו את שערות הראש של חבריהם, קרעו את בגדיהם, פצעו את ילדי ריבם ונחבלו אלה בידי אלה, ספגו חבטות מידי הוריהם שלהם ומידי הורי-חבריהם. כלום היה עולה בדעתו של מישהו מההורים או מהילדים לתבוע את המכה לדין? מנהג עולם הוא ואין להרהר אחריו. שכנות רבו ביניהן, כרגיל, בעסקי-מהרבכך, הפליטו קללות פה, העליבו זו את זו, ולעתים עברו גם מביטויי-שפתים למהלומות ידים. יהודים ניהלו ביניהם ויכוחים בחצר בית הכנסת בענינים העומדים ברומו של עולם, בשאלות של פוליטיקה ודיפלומטיה, או נותרתו בעניני מקח וממכר בשוק השכונה; ולזלו לעתים קרובות זה בכבוד זה, הוציאו דיבה, הלכו רכיל, זרקו — מעשה קונדסים — אלונטיות רטובות

בראשו של בעל תפילה אשר התפלל נוסח „ויצמח פורקניה“ שלא כמנהג המתנגדים. כלום מצאו העבריינים עצמם על ספסל הנאשמים לאחר זה? והן כל הנושאים האלה וכיוצא בהם משמשים חומר נכבד לדיונים המתנהלים כיום בבתי-הדין בארץ. יתר-על-כן, היה מעשה וגנב נתפס בגניבתו בשכונה יהודית באמצע היום. מיד הופיעו יהודים רחמנים והוכיחו, כי אסור למסור יהודי בידי הגויים. סוף דבר היה, כי הגנב שוחרר בו במקום והסתלק לו לשכונה סמוכה כדי לבצע בה גניבה אחרת. „בית-המשפט“ היה הס מלהזכיר. כינויי הגנאי „מוסר“ „מלשין“ הוכתרו לראשו של יהודי אשר העז להביא את הברז בפלילים.

ובעניני ממונות? חיי הכלכלה לא היו מסובכים ומורכבים אותם ימים כלל ועיקר. המסחר והתעשייה לא עמדו או אפילו בחיולוי התפתחותם. התאגדויות של חברות ומפעלי כלכלה לצרכי פיתוח וניצול כמעט שלא היו בנמצא, והשותפויות — נער יספרם. התנועה בכבישי הארץ המשובשים היתה נתונה לרוב בידי נכרים, ובעלי עגלה יהודים היו במספר מצומצם ביותר. לא היו התנגשויות של מכוניות, ציבוריות ופרטיות, ותאונות דרכים לא נזכרו ולא נפקדו. יהודים לא הוציאו פטנטים ולא רשמו סימני-מסחר. מוסד האשראי לא היה מפותח ביותר; בני הישוב לא ראו צורך בהלוואות אפותיקאיות ולא פיגרו בתשלומי „גמילות חסד“. מפלצת זו ששמה „שטר חוב“, ובתה העלוקה „רבית קצוצה“, טרם פרשו שלטונן בארץ, ויהודים הקפידו לפרוע הקפותיהם במועדן. היה מעשה לפני כמה עשרות שנים: אדם אחד קרא שמיטה לנושיו, וזקני ירושלים עודם מדברים עד היום על אותה פשיטת הרגל כעל מאורע מופלא. תנאי השיכון היו ירודים ביותר; אך מוסד זה ששמו „דמי-מפתח“, בצורתו המודרנית, וספסרות במקומות מגורים ובמגרשי-בנייה לא היו ידועים כלל. מקרים של הסגת-גבול היו נדירים ביותר והמונח „פלישה“ טרם יקנה לו שביטה במושגיהם ובלשון דיבורם של בני-אדם.

מה מקום היה בתנאי חיים אלה למוסד כבית-המשפט של המדינה? יהודי שביקש לאיים על חברו לא אמר לו: „אתבעך לדין“, או „אגיש משפט נגדך“, אלא כך אמר לו: „אקראך לבית דין“, או „בא עמי לבית דין“. וחברו אף הוא היה נענה ומשיב לו: „מוטב, נלך לבית דין“, או „ניחא, נלך אל הרב“. ערכאות של גויים? מאן דכר שמה. ואני בטוח, כי אילו נערכה אז אנקטה, היו לפחות תשעים

מכל מאה יהודים בירושלים משיבים, כי אין הם יודעים אף את הדרך המוליכה אל בית המשפט. וכן היה המצב גם ביפו ובחברון ובחיפה ובכל שאר המקומות שישבו יהודי היה מצוי בהם. אין איפוא משום תימה בכך, כי בעת כיבושה של הארץ בידי צבאות בריטניה לא הגיע מספר עורכי הדין היהודים בארץ כולה אף לכדי מנין אחד.

הזמנים ההם חלפו. עם גידולה של האוכלוסיה היהודית בארץ, עם התגבר הצביון החילוני בחיי הישוב ועם הרחבת סמכותם של בתי הדין הממשלתיים בשטח המצב האישי של יהודים — הוסחה הדעת מתקנות קדמונים. צורך השעה היתה זאת. התפתחות הכלכלה לכל ענפיה וממדיה העמידה אף היא בעיות משפטיות חדשות ומסובכות לפני הישוב, ונתנה לו דחיפה נוספת לדרוש את פתרונו במוסדות משפטיים חילוניים. לא עוד ייחשב בית המשפט של המדינה כמוסד שקיומו שלא לצורך, ולא עוד ייראה הפונה אליו כמעקם-נתיב ופורץ-גדר. לא אטול לעצמי את הסמכות לפסוק אם תופעה זו מראה על בגרות ציבורית, כדעתם של אנשי-המעשה בישובנו, או להפך, ניוון לאומי, כהשקפתם של האומרים לתקן עולם במלכות שדי; אך עובדה היא שאין להתעלם ממנה, כי הלך-דעתו של הציבור בכללו השתנה מן הקצה אל הקצה בשתים-שלוש עשרות השנים האחרונות ביחסו אל בית המשפט החילוני ובהערכתו את התפקיד אשר הוא עשוי למלא בחיי-הציבור. בית המשפט נהפך לאחד המוסדות החיוניים ביותר בישוב, ורוב שעות היום הוא הומה מבני אדם המביאים אליו דבריהם בעניני חוק ומשפט, חמורים וקלים, רציניים ופתותי-ערך. ודמויות מדמויות שונות מסתופפות בצילו. מהן דמויות אור של אזרחים נאמנים המסמלים את השאיפה הכנה לראות בשליטת הצדק עלי אדמות, ומהן דמויות אופל, יוצאות-דופן, המסמלות את כל הכיעור והשפל בחיי אנוש; מהן דמויות של צללי-אדם אשר שקעו בתהום חיי-המעשה, ומהן דמויות של אנשים שבעים ודשנים הרואים את עולמם בחייהם; מהן דמויות מלאות, מלבבות ומקסימות של אישים אשר נתערו בחיי הארץ, וזכותם גדולה בישוב, ומהן דמויות חודרות, נטולות צבע וחסרות אופי של חדלי אישים, רודפירוח ושואפי-מדון. לתיאורן של כמה מהדמויות האלה אני אומר להקדיש את שיחותי

הבאות.

באי־בתי־משפט

אין לך מקום אשר בו יתכנס בעת ובעונה אחת חומר אנושי מרובה הגוון ושונה הצורה כל כך כבית המשפט של הרשות, ובמיוחד בית המשפט בשלבו הנמוך, כלומר: בית משפט השלום. אולם, מסדרוניה, לשכותיו הקטנות והגדולות, חצרותיו, בית־הקפה נוסח־מזרח המתקן באחת מפינותיו, ואפילו הרחבה שליד הכניסה אליו — כל אלה הומים בשעות הבוקר מרוב אדם העושים בו לרגל מלאכתם ואף שלא לצורך מלאכתם.

מי הם באי־בתי־משפט אלה, ומה הביאם להיכלי הצדק?
בראש וראשונה יש לציין את המנגנון המשפטי עצמו, כלומר: את אלה אשר יד להם, במישרין או בעקיפין, בהגעת אופני המכונה המשפטית, או המשתייכים לאחת המחלקות הממשלתיות הממונות על שמירת החוק והסדר ועל השלטת המשמעת בקרב הציבור האזרחי. בהם קציני משטרה לבושי מדים הדורים ושרביטי שררה מכותרים גולות כסף תחת בתי שחיים; סרגים, סגנים ושוטרי הדיוטות אשר תחת זרועותיהם תיקים עב־כרס, הצופנים בתוכם גורל־אדם, ובידיהם נרתיקים כבדי־משקל המכילים ספרי חכמה ותורה; שומר־על־התנועה בכבישי האזור בשרוול־לבן מגוחצים ובכובעי־ראש נוקשים; שלוחי בית המכס, משרד הפיקוח על המזונות ומחלקת הבריאות; מפקחים מטעם המחלקה למטבע זר ומטעם הממונה על נכסי האויב; שומרי יערות ופקידי המחלקות לתעשייה הקלה והכבדה, וכיוצא בהן מחלקות ולשכות, משרדים ואגפים, שהוקמו על ידי השלטונות בימי שלום ולשעות־חירום; לבלרים ופקידים, שמשים ושליחים; ואחרון אחרון — כדבר המובן מאליו — גם שופטים.

את המקום השני תופסים אלה אשר ענין להם, במישרין, במשפט מסוים שבירורו נקבע לאותו יום, על אלה נמנים המתדיינים עצמם; תובעים ונתבעים, מאשימים ונאשמים; עדים, שמאים ומומחים; פרקליטים, פקידים ועורריהם ומלמדי־סניגוריה; קטיגורים למיניהם, הם ושליחיהם ועושי דברם; פרחי־עורכי־דין (סטאגירים בלע"ז), המסייעים לאדוניהם בהכנת החומר, בהגשתו לפני הדיין ובהרצאת הטענות; פקידות ולבלריות, רושמות דיונים בכתב קצר ומעתיקות רשימות בכתב ארוך.

במקום השלישי, והוא הרחב ביותר, עומד המוֹדֵעֵם המגוון

הנקרא בשם "קהל". כי זאת יש לדעת: בית הדין פתוח לרווחה לכל באי שערינו, כאשר הפומביות היא אחת מיסודותיו האיתנים של המשפט בארצות הדמוקרטיות, והציבור הרחב, על כל שדרותיו ומעמדיו, עושה שימוש מרובה בחירות זו אשר העניק לו החוק, ודינוי בית הדין נערכים לעתים קרובות במעמד עם רב. קהל זה מחלק לכמה סוגים, ואלו הם:

ראשית, בני אדם הבאים לבית הדין ללא-מטרה מסוימת כלשהי. יהודי אשר שעה פנויה עומדת לרשותו ואין הוא יודע היאך יוציאנה, סר הוא אל בית הדין, חופס מקומו בין הקהל, יושב לו מאזין ולא-מאזין, חושב את מחשבותיו או מתנגם עד כלות שעתו הפנויה, ואו הוא נעור, קם ממקומו בפתע ונחפו לברוח מן האולם כמן שמרדפים אחריו במקל ורצועה. פקידי בנקים וסגני בתי מסחר סמוכים, אשר הקדימו למלאכתם ומצאו שערי מקום עבודתם נעולים, או אשר נשארה בידם שעה קלה מהמועד שהוקצב להם לסעודת צהרים מוקדמת, וכנסים אף הם אל בית הדין כששיירי האוכל עודם תקועים בבית בליעחם וקיסמי העץ משתרבים מבין שיניהם, מתיישרים מתוך הרחבת דעת על הספלים המיועדים לקהל, ותולים מבטם הקפוא חליפות בשופט, בפרקליט הטוען בכל חום לבו או בגד המגמגם בלשונו. לבם אינו נתון במיוחד לדין המתנהל אותה שעה, אלא אם כן יש בו משום פיקנטיות מיוחדת או ריח סנסציה נודף הימנו, וכך הם יושבים, פזורי גפש ונטולי הבעה, ישיבה של מנוחה עד הגיע שעתם לחזרה למלאכתם. סוג זה של אורחים גדול ביחוד בימים של חוסר עבודה בעיר או שביחה ממושכת במפעל כלכלי רב-ההיקף, קשה לקבוע במדויק מה מושך לבם של המובטלים והשובתים אל מקום המשפט, אך אף הם יושבים בין קהל הצופים, בפניהם המצומקות ובגדיהם המרדפטים, מציצים אל תוך עולם זר ומזור, סוקרים בעיניהם את שכניהם-לספסל מימין ומשמאל, ומאזינים בלא-ענין מיוחד לניצוח משפטי אשר הוא למעלה מהשגתם.

על סוג זה יימנו גם המבקרים אשר הסקרנות בלבד מושכת אותם אל בין כתלי בית הדין. העתונים מרבים לתאר את הדרמטיות המתגלה בדינוי בית הדין; ידידים מרבים לספר על נסיונותיהם שלהם כתובעים, כנתבעים או כעדים; והם, הטירונים, לא ראו מעולם מתחו של בית דין. לא נאה הדבר לבני אדם מן הישוב, והרי הם מופיעים בשנים או בשלושה, ולעתים גם בחברה גדולה יותר, וכנסים

אל אולם בית הדין מתוך בישנות ובצעדי-היסוס וצחוק אוילי משתרע על שפתותיהם. עומדים הם עמידה שבהכנעה באחת מפינות האולם ומתקינים עצמם לראות ולשמוע דברים מופלאים. אך למולם מופיעים הם דוקא בשעה שפרקליט דש בסעיפי החוק היבש או בהרצאת עובדות חסרות ענין ובית הדין עומד בסימן של התעמקות ועיון. והרי הם עומדים, אורחים-פורחים אלה, והתמיהה בעיניהם: האמנם זה הכל? הוזהו בית המשפט אשר קראנו עליו בספרי כלשים וראינו אותו בתמונות הקולנוע? איזה מפח-נפש, איזו תוחלת נכזבה, לאחר שעה קלה של עמידה ללא-סיכוי הם מרמזים זה לזה, פונים אל עבר הפתח ומתחמקים אחד אחד מאולם בית הדין והצחוק האוילי שב לרחף על פניהם. כביאתם כך יציאתם.

על הסוג השני של ה"קהל" נמנים האורחים הנזהים אל בית הדין בשל החידוש אשר בו או משום שענין מיוחד להם בעצם ההתגושות בזירה המשפטית. בין אלה תמצא על פי רוב פרחי-עורכי-דין הבאים ללמוד תורה, או — ביחר דיוק — את הטכניקה של הסברת דברי תורה, מפי ותיקי-הפרקליטים וטובי-עורכי-הדין. יושבים להם מבקרים אלה, כשמבטם צמוד בדחילו ורחימו לאיש המופת הקשיש המשמיע דברו כזקן ורגיל, וקולטים רשמים מדרך עמידתו, מאופן דיבורו, מהבעת פניו, מתנועות ידיו ומהשימוש שהוא עושה בספרי בני סמך ובחוק על סעיפיו ובני סעיפיו. לעתים, ובמיוחד בימי פגרת בתי האולפנה התיכוניים, תבחין בקהל זה גם בני תשחורת המבקשים לעמוד על אומנות זו ששמה עריכת דין, כדי לדעת אם ראוייה היא שבחור יתן דעתו עליה, כבואו לבחור לו משלח-יד בחיים. יום אחד צצו באולם בית הדין שנים-שלושה זאטוטים וספרי תלמודם בידם. הם עמדו רגעי מספר על הסף מבויישים למחצה, סקרו בעיני תמהון את קהל הגאספים, הציצו זה בזה בצחוק כבוש ונעלמו. יצאה שעה קלה והנה הופיעו שוב, ובצעדי בטחון, כבקיאים ומנוסים, נכנסו זו הפעם אל תוך האולם, כשאחריהם מתמשכת והולכת שורה ארוכה של ילדים וילדות בגיל של תלמידי המחלקה החמשית או הששית של גימנסיה. כלם תפסו להם מקומות בספסלים אשר בשורות האחוריות, ומיד החלו נותנים דעתם על המתרחש בבית הדין. קצתם תלו מבטם בפרקליט אשר עמד אותה שעה והרצה טענותיו, ולא גרעו עין מתנועות ידיו ומנדנודי ראשו; קצתם הסתכלו שעה ארוכה

בפני השופט, כאילו ביקשו לחשוף ממעמקיהם את הרהורי לבו, ואחרים האזינו בהתרכוז עצומה ומתוך דומיה שבהתענינות אל דברי העדים. כמה מהם תלשו דפי נייר ממחברותיהם והחלו רושמים בהם רשימות חטופות. וכל זה למה? הוברר, כי נערות ונערים אלה היו בני מחלקה אחת של בית-אולפנא, ומורם לתנ"ך החליט להעמיד לדין את דוד מלך ישראל... לצורך כך מינה מבין התלמידים ד"ר, נאשם, קטיגור, סניגור והמון עדים אשר מהם יהפכו בזכותו של ה"נאשם", ומהם ילמדו עליו קטיגוריה. והנה נכנסה כל הפמליה המשפטית הזאת אל בית הדין לראות ולשמוע כיצד נערך דין... לאחר מעשה שמעתי, כי דעתו של זאטוט אחד לא נתקררה עד אשר עלה בידו גם לרכוש לעצמו פאה נכרית מתולתלת, כזו המפארת ראשם של שופט ופרקליט בריטיים, וגלימת פרקליט רחבת-השולים וצוארון ופתילים נוקשים. זה היה מי שנתמנה קטיגור, והוא ביקש להופיע בפני בית דינו בכל הדרת לבושו ה"מקצועי". אך נתאכזב פעוט זה: המורה הסביר לו, כי דוד מלך ישראל נתבע לדין על פי משפט ישראל ולא כחוקות הגויים, וכי גם מבחינה היסטורית אין לבוש אנגלו-סכסי הולם את האישים אשר פעלו בימי מלכותו של דוד...

ובדרך-אגב: תחת עינו הפקוזה של המחנך יצא דוד מלך ישראל צדיק בדינו מלפני תינוקות ישראל, ולא היה מערער על פסק-הדין... פעם אחרת הבחנתי בין הקהל אדם אשר עקב במשך שעות בהתמדה רבה, וללא-לאות, אחרי תנועותיו של שמש בית-הדין. בצאת השמש לפרוזדור להכריז את שמות בעלי הדין והפרקליטים, יצא אף זה אחריו, הסתכל בפיו הפעור והקשיב לקולו המטלטל בקריאה נוסח-מזרחי; ובשבת השמש על מקומו המיוחד לו ישב אף האורה ממולו ולא גרע עין מתנועותיו ומדרך מנהגו. היה זה משחק בימה אשר הוטל עליו תפקיד של שמש במערכה המתארת ישיבת בית דין. לשבחו של אותו שחקן ייאמר, כי הוא מילא את תפקידו בנאמנות ועל הצד הטוב ביותר.

וכלום יש צייר או קריקטוריסטן אשר לא ניסה את מחולו בציור — או בכעור — פרצוף של שופט או פרופיל של עורך דין ידוע-שם על תלבושתו המקצועית? אף אמנים אלה באים לשאוב השראה באווירה הדחוסה של בית-הדין.

יום אחד הפתיע אותי סופר מפואר בביקורו בבית הדין. לא, חלילה, כבעל דין בא, אף לא כעד או כמזמחה לדברי ספרות, אלא סתם ככה.

כאורה אשר נודמן אל מקום המשפט באקראי. הוא ישב לו בין הקהל ועשה עצמו כאילו אין הדברים המתרחשים בקירבתו נוגעים לו כל עיקר. אף-על-פי-כן לא גרע עין מהנפשות הפועלות סביבו, ודומה היה כמי שמבקש לחזור אל תוך צפונות לבו. הוא הופיע גם ביום שלאחריו וגם ביום השלישי, ובכל אחד מביקוריו עשה באולם בית הדין שעה ארוכה וספג אל תוכו את ה"אוויר" המשפטי. לבי אמר לי, כי דבר מה "מתבשל" בתוכו, ואמנם לאחר כמה ימים זיכה הסופר את ספרותנו ברשימה נאה של שתי-שלוש שורות, כדרכו בספרות של אמן חד-ראייה זה, על "מקום-המשפט" ("דבר" מיום 13 ביולי, 1945).

★

בסוג "קהל" זה יש גם מבקרים אשר עצם מציאותם בקהל הצופים מרעידה נימה מסותרת בלב. הנה יושב לו אדם אשר שיבה זרקה בו ומאזין תוך התאמצות ומתיחות לשקלא ולטריא המשפטית. זהו יהודי מיוצאי גרמניה אשר שימש, משך שלושים שנה ויותר, עורך דין במקומו, והיה מקובל על הבריות ומכובד בין בני עירו, כיהודים כנכרים. נחשול האימים אשר הציף את היהדות הגרמנית עקר אותו מביתו והעלה אותו ארצה. אבל הן אדם חייב למצוא מקור לפרנסתו, וליהודי זה רק מקצוע אחד ויחיד, הוא המקצוע אשר בו שלח ידו כל ימי חייו. החליט איפוא להמשיך בעבודתו אף בארץ אבות. אולם לשם כך עליו לסגל לעצמו בשנות שיבה מאוחרות שפת דיבור חדשה. והנה הוא בא אל בית המשפט, אותו עורך דין גרמני, ללמוד את הלשון העברית. יושב הוא לו על הספסל הראשון, סמוך למקום המיועד למושב הפרקליטים, כלו מרוכז ודרוך-עצבים. הוא עושה אונז כאפרכסת כדי לקלוט את המדובר, מביט ישירות אל תוך פיו של הפרקליט הטוען אותה שעה, כאומר לבלוע ממש את המלים המתגלגלות בשפע ובריהטות, לבל תאבדנה חלילה בצאתן לאוויר העולם. אך פתאום הוא מרכין עצמו, מניע ראשו לצדדין ויאוש מר מסתנן על פניו. הוא לא הצליח לחזור אל תוך תוכו של הסבך המשפטי. ואתה קורא את מחשבותיו כמו מעל ספר גלוי: "קשה היא השפה העברית לאדם בגיל קשיש כשלי. מה התועלת? אין עוד תקווה". הוא ממשיך לשבת במקומו, מדוכדך ומעונה. יסורי נפש מעווים את פניו המקומטים, ועיניו נטולות ההבעה מביטות נכחן בלי ראות דבר.

אין הוא עושה עוד מאמץ להקשיב אל ההתנצחות בדברי ההלכה. טורח שוא הוא.

בירחי הקיץ, בימי פגרת בתי־הספר, נוהג יהודי זה להביא אתו אל בית הדין את בנו, נער כבן אחת־עשרה שתיים־עשרה, להיות לו למליץ. נער זה אשר רכש לו, כנראה, את השפה העברית בבית הספר וברחוב, יושב לצד האב, מקשיב רב־קשב, ומסביר לו בלחישה ובתנועות ידים מלים ומשפטים בודדים. אך הענין הוא למעלה משכלו הרך, והוא תועה בסבכי הלשון ובמבוכי ההלכה. מרוב הספק אם עלה בידי האב להרחיב את אוצר לשונו בסיוע הבן.

והנה קבוצה קטנה של תיירים, תיירים ממש, במלבושיהם ההדורים, מעשה חוץ־לארץ, ובצלמגיותיהם התלויות להם מתחת לבית שחיים. אלה עלו ארצה לראות מקרוב בבנין הארץ, ונתגלגלו אל בית הדין, קצתם מתוך סקרנות לחזות במשפט הנערך בארץ מזרחית קטנה, וקצתם מתוך כיסופים סמירים לראות כמו עיניהם את הפלא הגדול של תחיית הלשון העברית ושליטתה בחיי החולין ולהזיז אוגיהם בשפת הנביאים והחזוים. הנה עומד ביניהם אחד, יהודי גברתן, איש צורה ובעל פנים שבעות, ועיניו תרות בהבעה של ביטול־מה ועוברות מהריחוק הדל של אולם בית הדין אל סמל־המלכות הקבוע בקיר אשר מעל מושבו של השופט, מהמלבושים הססגוניים של יהודי המזרח ותושבי העיר הסמוכה אל גלימותיהם המתנפנות של עורכי־הדין. פתאום אורז פניו וחיוך רחב עלה והתפשט על שפתיו: הוא קלט מדברי עד, המגיד דברי עדות אותה שעה, מלה פורחת אחת הזכורה לו בודאי מתוך סידור התפילות או מן החומש שלמד בילדותו, והריהו פונה אל חברו העומד לצידו ומלחש דבר־מה באזנו בהתפעלות כבושה. „מודע” ישן נגלה לו בהיסח־הדעת כאן בבית הדין, והוא שמח לקראתו כמי ששמח לפגוש חבר מנוער. במשנה־עירנות הוא מקשיב עכשו לדברים הנאמרים. אולי תתעוררנה בו ערד חוויות נשכחות. אך לשוא. פניו נשארות קפואות כשהיו. רק מלה אחת יתומה נקלטה בתפיסתו. וחסל.

והנה יהודי אחר בקבוצת תיירים זו. פניו מרוכזות ומבטו סובב חליפות מהפרקליט אל העד ומן העד אל הפרקליט. זה שואל זה משיב, זה מרעים בקולו וזה מדבר דבריו בשלוות נפש ובבטחון עצמי. והוא, התייר היהודי, כל מעייניו נתונים אל השקלא והטריא, והוא עוקב אחרי מהלך הדיון בהתרכזות שבעיון. זהו תלמיד־חכם וחובב־

ציון ותק אשר יבק מן המקורות, ופירוים בודדים מתלמוד עד נשתיירד אי־שם בחביון זכרונו. החקירה המשפטית וההתנצחות בהלכה העלו בודאי מתהום הנשייה את גירסת ינקותו, את ימי בתרזותו בישיבה או בבית המדרש הישן, והוא יושב ובולע כל מלה בהתפעלות עצומה. אכן, יהודים נוהגים ביטוי של ממש באמת ובתמים ובפשטות להגיגילכם בלשון המקרא והמשנה. השפה אינה חנוטה עוד. היא חיה בפני בני אדם ומשמשת קשר טבעי בין יריבים וניצים. ההלכה אף היא אינה מופשטת עוד, הלכתא למשיחא. חילופי הדברים אינם ענין שבתיאוריה בלבד. הכל ממשי ומחשי, צורך החיים הוא, פרי החסמים היומיומיים שבין אדם לחברו, יציר המקח והממכר, חיי העבודה והמלאכה, החרושת והמסחר. נעור העם והוא חי חיים גשמיים, טבעיים, במולדתו ההיסטורית. והכל ברזר ופשוט. אכן, מחשבותיו של היהודי אף הן ברורות ופשוטות. ובשעה שקבוצת התיירים עוזבת את אולם המשפט סוקר היהודי את כל הקהל הנאסף סקירה אחרונה, מרכין ראשו חוד קידה, ובעיניו הודיה על קורת הרוח אשר נגרמה לו בפניה זו אשר במולדת.

*

הסוג השלישי של מבקרי בית המשפט כולל את האורחים למיניהם העוקבים אחרי משפט מסוים או אחרי משפטים מסוג מסוים, פרסום כי ייעשה, בעל פה או בעתונות, שביה הדין יברר ביום פלוני משפט רצח או תביעה על רקע ש"בינו לבינה" — במיוחד כשהנפשות המעורבות בתביעה זו משתייכות לשכבות העליונות של החברה — או מעשה שוד שזועזע בשעתו את דעת הקהל, מובטח אתה, כי הדיון באותו ענין יתנהל במעמד קהל רב. הכל תאבדים לראות כמו עיניהם את הרוצח או את השודד או את הבעל שנטש את אשתו והתאכזר לילדיו, והכל מלאי סקרנות לשמוע מה בפיהם של „רמי-המעלה" כשהם נתפסים בקלקלתם. אולם בית הדין מתמלא או שעה ארוכה לפני המועד הקבוע לפתיחת הדיונים, ובקהל המצטופף על ספסלי העץ הארוכים אפשר להבחין יהודים ויהודיות מכל הסוגים ומכל הגילים: פועלים בבגדי עבודתם ואנשי מסחר, פקידים והולכי בטל, אנשי רוח ובעלי מלאכה. במהלך הדיון נכנסות בחשאי, כשהן מהלכות על קצות אצבעות רגליהן כמתגנבות, גם גברות הדורות בלבושן ועקריות בית שנטשו מלאכתן לשעה קלה, ותרזות בעיניהן לכל עבר כדי למצוא את המקום הפנוי אשר גשמו למענן במיוחד מבעוד יום על ידי ידיד וריו שהקדים לבוא...

קטטה ציבורית כי תיפול ב„כרם התימנים" או באזור מגורים המאוכלס יהודים מיוצאי מרכז אירופה, מושכת היא אל בית הדין, חוץ מהנפשות המעורבות בה במישרין, קרוביהן ועדיהן, גם המון שכנים, ידידים, מכרים וסתם סקרנים העוקבים בדריכות אחרי מהלכה של ההתגוששות המשפטית.

וזהו גם שעתו הגדולה של שמש בית הדין. הוא המושל בכיפה או הוא השליט על הסדר ועל המשמעת. על פיו ייכנסו הנכנסים וייצאו היוצאים. הוא הפוסק אם הגיעה שעת פתיחת הדלתות או נעילתן, מי יזכה בישיבה ועל מי להסתפק בעמידה, מי יסיר כובעו ומי יפסיק מדיבורו.

משפט הדין בזכויותיו של ממציא אמצאה לעומת מפירי זכויות הפטנט שלו, דינו של שדכן התובע דמי שדכנות, של מהנדס אשר לא בא על שכרו, או של סרסור הרואה עצמו מקופח על ידי המוכר או הלווקה, וכיוצא בהם ענינים העשויים לשמש „משפטים לדוגמה", מושכים אל בית הדין חבורות בני אדם בעלי אותה אומנות הנדונה במשפט אותו יום, וקהל המעונין, במישרין או בעקיפין, בתוצאות אותם דיונים. אלה

מצטערים צער רב כאשר הסכסוך מתיישב בפשרה בין בעלי הדין ולידי פסק סופי אין הוא בא...

הוא הדין בענינים אחרים המובאים לבית הדין: משפטו של תלמיד חכם שסרח ונתפס בקלקלתו, או תביעה-לדין של יהודי חרד בשל מעשה הנובע מקנאות דתית, או סכסוך אשר מקורו בבית כנסת או בבית מדרש, כל אלה מושכים תמיד אל בית הדין יהודים לבושי קפוטות וחובשי ירמולקאות, בני ישיבה צנומים וחורים, מגודלי פאות וחתומי זקן, חברים נאמנים ל„משמרת השבת", גבאי בתי כנסת, שמשיהם ומתפלליהם, וזבנות ישראל כשרות, חבושות היגומות וכיסויי-ראש הגולשים מעל למצחן ועטופות סדרים סגוגניים.

כאשר עומדת לבירור שאלה שבלשון, או הפרת זכות המחברים (קופירייט בלע"ז) של יצירה ספרותית, במקורה או בתרגומה, תראה בין קהל האורחים בלשנים, מו"לים, מתרגמים ומחברים אשר על העט פרנסתם, וסופרי ישראל אשר רק את שמם המהולל קראת בשערי ספר ואותם לא זכית לראות מעולם פנים אל פנים, וסתם משכילים חובבי לשון וספר.

יהודי אחד, משכיל ונאור, מתהלך בחוכנה, אשר כל מעייניו נתונים לטיהור הלשון העברית מיסודות נכר ולתיקון השפה בפי דובריה. יהודי זה מבקר לעתים קרובות באולם בית הדין, בעת הדיון הוא מאזין רק לצד הלשוני שבדיבור, ואילו הענין הנדון עצמו אינו מענינו כלל. לתקנת-הרבים הוא טורח לציין לעצמו, תוך כדי שמיעה, את שיבושי הלשון ופליטות הפה שבדברי הנצבים לדין. עם גמר ישיבת בית הדין יש בידו רשימה ארוכה של סירוסים-לשון וטעויות דיבור בדקדוק השפה, ואין הוא חושך סרחה מעצמו להדריך את הרבים ולהעמיד גירסה על מכונה. במיוחד הוא שש כמוצא שלל רב כאשר עולה בידו לגלות פסולת-לשון בדיבורו של השופט או בפסק-דינו, ואינה מחמיץ, כמובן, את השעה להעמידו על טעותו.

יום אחד נתכבדתי מיהודי זה במכתב „מרטי". לגבי הנושא אשר אני דן בו עכשיו יש חשיבות מיוחדת להוצאת הענין אשר עליו „נהרג" יהודי יקר זה. בכותרת למכתב רשום מוטו בזו הלשון: „שמור לשוננו ממעל, ושפתוך מלהרע לה..." ובגוף המכתב נאמר, בין השאר, כך:

„הגני מתכבד להגיש לו בזה את הערותי למלים ספורות בפסק-הדין שניתן בערעור האזרחי מס' ... אשר לפי עניות דעתי יש בהן

מן השבשבתאות שאגב חורפיה לא עיין בהן. אסיר תודה אהיה לכב' אם יואיל בטובו לבדוק את הערותי לעת מצוא, וכשימצא כי טעיתי אני — ילמדני נא ויעמידני על טעותי.
וכאן באה רשימה ארוכה של „טעויות“, „טעויות למחצה“ ופליטות קולמוס, ותיקוניהן בצידן. אני בורר אחדות מהן בלשונו ממש של אותו יהודי:

(א) בסוף השורה החמישית לפני גמר הסעיף הראשון של פסה"ד: „והסמכויותי“ — לפי דעתי צ"ל „והסמכויות“ או „וסמכויותי“.

(ב) שורה שניה בסעיף 3 של פסה"ד: „כמתכונת המכשיר“ — צ"ל כ„סגנון המכשיר“.

ה ע ר ה: המלה „מתכנת“ נמצאת חמש פעמים בתנ"ך: — שמות ה' ח' — ואת מתכנת הלבנים... שפירושה הוא — כמות מסוימת;

— שמות ל' לב' — ובמתכנתו לא תעשו לכם... שפירושה הוא — תרכבת בכמויות מסוימות;

— שמות ל' לו' — ובמתכנתה לא תעשו לכם... שפירושה הוא כנ"ל.

— יחזקאל מה' י"א — ...ועשירת החמר האיפה אל החמר יהיה מתכנתו — שפירושה הוא — כמות מסוימת.

(ראה גם „מלון למנחי מתמטיקה“ לועד הלשון, עמ' 14).
— דברי הימים ב' כד' יג' — ...ויעמידו את בית אלהים על מתכנתו ויאמזוהו — שפירושה הוא: (1) לפי מדות מסוימות; או (2) לפי תכנית קבועה מראש; או (3) על כנו.

(ג) שורה שביעית בסעיף 4 של פסה"ד: — „פקידי משור הרושמים“ — צ"ל ה„רושם“.
ה ע ר ה: שבשפת זו עלולה להטעות כאילו גם פקידי המשור הם רושמים.

(ד) חמשת (כך!) השורות האחרונות של סעיף 7 מפסה"ד: — המדובר כאן הוא ביחס ל„ועד“, ומפני זה צ"ל „לשאלה“ במקום „לשאלם“; „לר' במקום „להם“; „ממנר“ במקום „מהם“ וכ"ו.

המכתב מסיים במלים אלה: „הנני נמנע מלהעיר את הערותי

ביחס למספר נוסף של מלים ובטויים שלדעתי אינן מן הנכוחות ביותר, והעלולות לתת יד לדד'משמעות (בטוחני שכב' לא התכוון לכך), ואני משאיר זאת להודמנות כשכבודו יואיל לכבדני בשיחה על הבעיה הכללית של לשוננו בפסקידין בארץ בכלל, וביחוד לפסה"ד הנ"ל, בפרט...“

עוד אני חושב מה אשיב ליהודי זה על מכתבו הבלשני והוא בא בכבודו ובעצמו לבית המשפט לקבל תשובה מפי. שעת ביקורו לא היתה כשרה לריבוי דברים, ואני אמרתי לדחותו בתשובה של „טול קורה מבין עיניך“. אמרתי לו קצרות: „עד שאתה מחטט בטעויותיהם של אחרים, צא ושפר לשונך שלך. הנה אתה אומר במכתבך: „חמשת השורות האחרונות“, שעה שכל בר-בירב יודע כי המלה „שורה“ לשון נקבה היא, והיה עליך לאמר „חמש השורות“. לא נתפעל היהודי מדברי כלל וכלל, והשיב לי בחיך: „אין זו שגיאה, אדוני, והראיה...“ ובדברו נטל את ספר התנ"ך מעל שולחן העדים אשר באולם בית המשפט, פתחו, קרא בקול נצחון את הפסוק ד' מתוך פרק א' של איוב, אשר זו לשונו: „והלכו בניו ועשו משתה בית איש יומו ושלחו וקראו לשלושת אחיותיהם לאכל ולשתות עמהם“, והכריזו כשעיניו נוצצות בברק אשר: „אם מותר לאמר בעברית, שלשת אחיות, למה יחא אסור לכתב „חמשת שורות“? ...“

אותה שעה נסתתמו טענותי בפני יהודי תלמיד-חכם זה.

★

ולבסוף, מעשה בבית חרושת אחד אשר קרא על תוצרתו — תוצרת סבון — שם כשמו של תיאטרון עממי אחד מקובל על הציבור. ראה התיאטרון פגיעה בכך, ודרש כי בית המשפט יאסור על בית החרושת מהשתמש בשמו. ביום הדין מנה קהל הצופים בבית המשפט שחקני-בימה, רזיסורים, מנהלי תיאטראות, דיקוראטורים, וסתם חובבי-סקרנים אשר הופיעו לראות ולשמע כיצד ימלאו כוכב פלוני ושחקן אלמוני את תפקידם כ„עדים“. דומה היה, כי הקולוניה הבודהמית כולה עקרה מ„כסית“ וקבעה את מקום-מושב ארעית בבית המשפט. הרבה עדים מומחים — בעניני לשון, בבעיות התיאטרון, בדרכי התוצרת ובחכמת ההפצה של סבון — גשמעו בבית המשפט, והכול עמלו להסביר — איש איש מנקודת השקפתו הוא — מה קשר יש בין יצירה רחנית לבין תוצרת גשמית, ובאיוו מידה עשוי להיפגע תיאטרון, אשר תפקידו לזכך ולעדן את רוחו של האדם, כאשר שמו

נקרא על תוצרת, אשר תפקידה לטהר ולנקות את גופו ובגדיו של אדם.

עדים אלה השמיעו את דבריהם בבית המשפט, מעל הדוכן העשוי לכך, והיו נתונים משך שעה ארוכה לחקירות צולבות מטעם פרקליטיהם של שני היריבים. אך הפולמוס המשפטי הכה גלים גם מחוץ לבית הדין, בחוגי הסופרים והאמנים, ובאחד הימים כיבדני סופר ומשורר נודע במכתב פרטי בענין המדובר. המכתב, אשר אני נותנו בזה ברשותו האדיבה של הכותב, כולל מעין „חוות דעת ספרותית-משפטית“, וזו לשונו:

„ידידי היקר!

רצוני לשרתך ב„עדות“ קטנה, שאולי תהיה לך לתועלת במשפט ... (התיאטרון) נגד ... (בית החרושת).

בימי „הקומקום“* שלי נודע לי, שבחיפה קרא משהו את בית הקפה שלו בשם „הקומקום“. כשבאתי אחר-כך לחיפה, נכנסתי לקפה „שלי“, ניגש אלי יהודי מבין האורחים, שכנראה הכירני, הציג את עצמו והתפאר, שהרעיון היה שלו מתוך חיבתו הרבה ל„קומקום“ שלי. מיד קצבתי לו קצבה של שני כרטיסים חפשיים תמידיים לכל תכנית ותכנית.

בשנת תרצ"ה, כשהופיע הרומן שלי „תנובה“, חכיתי גם אני ש„תנובה“ המשבירה תעניק לי, למשל, לכל הפחות טובה אחת חמאה (אוסטרלית). ומשלא קיבלתי אף ביצת-תנובה... אחת התאוננתי באזני המנוח אליעזר יפה ז"ל. אמר לי אליעזר היקר: תן תודה, שלא הזמנך למשפט בעוון פלאגיאט... אך לבסוף שלח לי תיבה גדולה מלאה שתי ביצים, פעוטות-לדוגמה (מזה נודע לי, ש„תנובה“ מייצרת גם ביציקוליברי).

כפי שאתה רואה, אני אובייקטיבי בהחלט: מסרתי לך שתי דעות מנוגדות בשאלה זו, ואתה בחר לך כפי טעמך המפותח ב"ה וכיד חושה-הצדק הטובה ומיטיבה עליך.

ואשר לאירופה... הרי במוסקבה ראיתי רקלאמה של אופטיק „הצפור הכחולה“ ושל בגדי-כלה „העטלף“ (השד יודע, למה החליפו את היוצרות? האם לא מתאים יותר להיפך?...)

— ושני השמות הם של שני הקאבארטים הרוסים המפורסמים.

(תיאטרון עממי-סירי בשנות העשרים.)

ולא עוד, אלא ששם היו שני פלאגיאטים כפולים: הקאבארט האחד גנב מאת שטראוס את שם האופרה שלו, והאופטיק מאת שניהם ביחד, והקאבארט השני גנב מאת מסרלינק את שם המחזה שלו, ובעל בגדי-הכלה מאת שניהם ביחד, ובכל זאת ראוי, ש... (בית החרושת) יעניק לכל חבר וחבר של ... (התיאטרון) פך ... (תוצרת בית החרושת) — בעד הרקלאמה באמצעות המשפט...”

למזלו של המשורר המכובד הגיע מכתבו לבית המשפט לאחר שבעל-הדין השלימו ביניהם והתביעה בוטלה מתוך פשרה. שאלמלא כך, היה המכתב, הוא גופו, עלול לשמש נושא למשפט נוסף...

*

נחזור לעניננו: אמרתי לעיל, כי אל סוג זה — השלישי במספר — של „קהל“ משתייכים גם מבקרי-בתי-הדין אשר ענין להם בסוג מיוחד של דיונים, אזרחיים או פליליים. יש ודייר מתענה תחת ידו של בעל הבית שלו, או בעל בית רואה זכויותיו ניתנות למרמס לרגלי דיירה, והם חוככים בדעתם אם יביאו דברם אל בית הדין לדין ולהכרעה ואם לאו. אלה סרים אף הם לבית הדין לראות מה ברכה צפונה בו לענינם שלהם, ואם יש בו כדי להביא תרופה למכתם. הם מוצאים ענין, כדבר המובן מאליו, במשפטים ובתביעות הדנים בעניני שכירות ובדברי ריב הדדיים שבין בעל בית לדיירו; ובשבתם בבית הדין הם מרכזים את כל חושיהם כדי לעמוד על רקע הענין הנידון, וחיוך בלתי פוסק מרחף על שפתותיהם כשהם מאזינים לדברי העדים, כמי שאומר: „סדנא דארעא חד הוא. ולי היה נדמה שרק בעל הבית שלי — או הדייר שלי — נוהג מנהג סדום“. לעתים קרובות תשמע בעל דין אומר בתמימות: „לפני כמה זמן ישבתי בבית הדין ושמעתי משפט בדןמה אל המשפט שלי השופט פסק פינני, ועל סמך זה הגשתי אף אני תביעה נגד הדייר שלי, ומן הדין שתפסוק פינני גם לטובתי...“ יש ואדם מקבל הזמנה להופיע כעד במשפט, ואימת בית הדין נופלת עליו. מעולם לא ראה פתחו של בית דין, והוא חרד לקראת הופעתו הראשונה: אין הוא יודע כיצד נוהג עד בעמדו לראוה על הדוכן בפני קהל ועדה, ומה יעשה לבל ייכשל בלשונו? עד סירון כזה מבקר באולם בית הדין במשך כמה ימים לפני היום הקבוע להופעתו, כדי ל„התאקלם“ באווירה המשפטית. ביקורים אלה יש בהם

משום תרגילי אימונים לרכישת בטחון עצמי, או מעין חזרה מוקדמת לקראת הופעה פומבית...

על סוג זה נמנים גם העתונאים למיניהם. באי־כוח אלה של המעצמה השביעית, אשר חושם הששי מושכם תמיד אל בית הדין בדיק שעה שהוא עוסק בתביעה אשר יש בה משום ענין לציבור הרחב בשל החידוש, הפיקאנטיות או הסנסאציה אשר בה, מתישבים להם בין הקהל, או במקום המיועד להם, ורשמים בקדחתנות בפנקסיהם המיוחדים לכך את מהלך הדיון או את רשמיהם מדברי צד ובעל דין. סוג שלישי זה של אורחים־מבקרים מהווה את הרוב המכריע של ה"קהל" בבית הדין, וכל שופט ותיק בעל נסיון מרובה יגיד לך, כי בבואו אל בית הדין בשעות הבוקר המוקדמות, ובסקרו את הקהל המצטופף במסדרוניו, הוא עומד מיד על טיבן של התביעות אשר יידר שלפסוק בהן אותו יום... וכן להיפך, בעיינו בתיקים המיועדים לבירור ביום מסויים, יוכל לנחש על נקלה, בטרם יפתח בדין, מה סוג מאזינים יהווה את ה"קהל" אותו יום...

★

פרשה נכבדה ומעניינת ביותר קובע לעצמו אורח־מבקר אחד אשר אני מכנהו בשם "משה־חיים". אורח זה, המזדמן לבית המשפט לעתים קרובות ביותר, מופלא הוא במינו. אך ראויה היא, דמות משפטית זו, כי נייחד עליה את הדבור, ולסיכך יבוא תיאורה בשיחות הבאות.

משה־חיים, אורח קבוע בבית המשפט

1. משה־חיים שומע משפטים

בשיחותי האחרונות דיברתי על באי בתי־המשפט, ובכללם פקידי השררה והמבקרים השונים למיניהם, המהווים את ה"קהל" יחידה ומיוחדת במינה היא דמותו המופלאה של אחד, משה־חיים. משה־חיים אינו משתייך למגנזון הפקידותי של בית הדין, ואף לא לאחת המחלקות האחרות של הרשות אשר יד להן, במישרין או בעקיפין, בהנעת גלגלי הצדק. אף־על־פי־כן קשה להעלות על הדעת דיון משפטי בהעדר משה־חיים מאולם בית הדין.

מי הוא משה־חיים זה ומה מלאכתו בבית הדין?

אין זה שמו של אדם יחיד, מסוים, אלא תואר סמלי לטיפוס של יהודי, שרבים דוגמתו, הקובע עתים לישיבה בבית הדין כדי לחזות מקרוב במאבק־החיים, כפי שהוא משתקף באווירה הדחוסה של הזירה המשפטית. פעמים זהו יהודי בר־אוריין אשר מימי נעוריו הורגל לשבת באהלה של תורה והתנצחות בדברי הלכה בבית הדין מעוררת בו חוויות וזכרונות נשכחים; פעמים — איש מעשה אשר פרש ממלאכתו לעת זקנה והוא אוכל מן המזומן ושרזי בשלוה של בטלה; פעמים — יהודי בשנות העמידה אשר מזונותיו מוכנים לו ושעות הרבה עומדות לרשותו והוא מבקש לו חיים־של־קהל; ופעמים — סתם יהודי אשר שערי חכמה נשארו סתומים לפניו, ונפשו כמהה למחיצתם של "בני־עליה".

משה־חיים איננו מככר נושא־דיון מסוים, ואין דעתו נתונה במיוחד לגבורים מסוימים בעלילה המשפטית. ותהא זו תביעת־ממונות, קנסות או נפשות; ויהיו מעורבים בה בני דלת העם, המעמד הבינוני או גבירי העיר; ויהיו אלה מיוצגים על ידי פרקליטים מפוארים אשר שמם הולך לפנייהם, או עורכי־דין טירונים ועלומי שם, או יעמדו בעלי הדין גופם לדין בלא מחסה ובלא מגן — משה־חיים מוצא ענין בכל, ומרגע הכנסו אל אולם בית הדין עד שעת צאתו הוא עוקב מתוך סקרנות מרובה אחרי כל המתרחש סביבו ומאזין בהנאה־שבהתרכוזת אל כל דיבור פה ואל כל פליטת לשון. אורחים טיפוסיים אלה, אשר השם הקיבוצי "משה־חיים" קורא

עליהם, אינם מופיעים בצוותא ובשעה קבועה. משה־חיים משה־חיים ושעתו. משה־חיים אחד מופיע בשעות הבוקר המוקדמות, עוד לפני פתיחת שערי המשפט; אחר בא שעה קצרה לאחר מכן; השלישי מופיע סמוך להפסקת הבוקר, והרביעי נגלה בחצי היום ועושה בין הקהל עד כלות שעות העבודה. משה־חיים אחד יוצא ומשה־חיים אחר נכנס, אך לעולם אין בית המשפט שרוי אף רגע אחד, בין בימות החמה ובין בימות הגשמים, בין בשעות הבוקר המוקדמות ובין בשעות הנעילה, בלא דמותו הנצחית של משה־חיים אחד. לא אפריו אם אומר, כי כשם שלא יתכן בית דין בלא דיין ובלא שמש, כן לא תתואר כמעט עריכת משפט בלא משה־חיים. בהעדרו — חסר דבר־מה יסודי להשלמת התמונה, ובהמצאו — ערוך הכל למשפט, דבר לא יחסר. וכשמשה־חיים תופס מקומו באולם בית הדין, מיד מקיפים אותו עדת חסידיו ואנשי שלומו המובהקים. תחילה זו אחד מהם ובא לו ויושב לימינו של משה־חיים. רגעים מועטים עוברים והנה נוטש שני מקומו, וכפוף־גב הוא מדדה על ראשי אצבעותיו ובא לו ויושב לשמאלו, שלישי יושב ממול פניו ורביעי מאחוריו, וכך יושב לו משה־חיים כחתן בין שושביניו, בהרחבת־דעת ובמאור־פנים.

ומשה־חיים אינו דומה כלל אל כל האורחים־פורחים האחרים אשר ביניהם ישב. אין הוא משקיף קר־רוח הקולט ואינו פולט. הוא משתף עצמו להלכה ולמעשה בהתגוששות הנערכת לעיניו, וכל מהלך המשפט, מראשיתו ועד סופו, משתקף באמונה בברק־עיניו, בהעוויות־פניו ובתנועות־גופו. עורך־דין מציג שאלה לעד העומד על דוכנו, והיה אם יגביה משה־חיים גבות־עיניו, יקמץ שפתיו ופניו יתארכו כסימן שאלה צנום, אות הוא כי לא ירד לסוף דעתו של עורך־הדין, והשאלה אינה מחוורת לו למשה־חיים כל עיקר. „מה בעצם התכוון הפרקליט בשאלה מזוהה זאת?” כך קורא אתה בעיניו התמהות. ודומה הוא אותה שעה כמי שמסתכל מן הצד בלוח־שחמט ואין מחו תופס מה פירושו של מהלך זה שהלך אחד המשחקים... אולם כשפניו של משה־חיים מחייכות, ראשו מרקד חטופות מעלה־מטה מעלה־מטה, פיו נפער כלשהו ועיניו נצמדות אל פי העד, וידעת, כי השאלה הפיקה רצון מלפניו, ממש חץ שלוח ללבו של האויב, והוא תאב רק לראות כיצד יינצל העד מהפח אשר נטמן לרגליו.

ואשר לעד? כשהלה משיב על השאלה בגמגומי־לשון ובנדנודי־גוף, עיניו פחודות והברק נעצר בהן, נועץ בו משה־חיים מבט ספוגי

לעג ומניע ראשו באיטיות, כמטלטלת שוץ, אילך ואילך. סימן מובהק הוא, כי משה־חיים מספקק מאד במידת מהימנותו של עד זה, ומבין שפתיו כאילו חשמע דברי נזיפה: „בריה שכמותך, מי זה יאמין לסיפורי־הבדים שלך? ואיככה תרהיב עוז בנפשך לעמוד בהיכל־הצדק ופוך מלא כזבים? בן אדם, דע לפני מי אתה עומד. אולם כאשר דברי התשובה נאמרים בשלות נפש ובכטחון עצמי, משתען משה־חיים בגופו אחורנית מתוך הרחבה, כמי שמתפרק ממתיחות מעיקה, משלב את ידיו על חזהו וחיוך רחב מסתנן על שפתיו. פירוש הדבר: „הקונדס נחלץ מצרה בעוד מועד. לזאת תיקרא צדוה. אלה הם דברים כדרבנות.”

יש ולשמע תשובתו של העד מעווה משה־חיים את פניו, עוצם את עיניו, משפיל ראשו ומטלטלו במהירות אילך ואילך, כמי שאחוז עוית, מנופף בידיו מעלה ומטה — וידעת כי הכל אבוד בעיניו. הוא רוטן בשפתיו וכל ישותו מצעקת: „גולן שכמותך, הרגת את המשפט בדבריך. הרגת אותו לחלוטין. כל מלאכי דין ומשפט לא יצילוהו עוד. ומי ביקש זאת מידך, שוטה שבעולם.”

יש ועד מגיד דברים הנשמעים לכאן ולכאן. על שאלותיו של הפרקליט מטעם התובע משיב הוא בתשובות הניתנות להתפרש לסובתו של התובע, ואילו בתשובותיו לפרקליט מטעם הנתבע מגלה הוא פנים שיש בהן משום הפיכה בזכותו של הנתבע. עד כזה הוא שנוא־נפשו של משה־חיים. „ממה נפשך”, כך מהרהר משה־חיים בינו לבין עצמו, „אם נענית לדרישה ובאת להעיד — ועל זה יש להחזיק לך טובה הרבה — מן היושר שדבריך יהיו קצרים וברורים: „הן” או „לא”, ואל תפסח על שתי הסעיפים. מאי משמע „יתכן”, „אולי”, „גם זה אפשר”, „אינני זוכר אם זה היה לפני חודש או לפני שנה”? כלום במשחק תינוקות אנו עוסקים? ואם אין בידך להועיל, הכבד נא, רבי יהודי ושב בביתך, ואל תטריד דיין וחוקר”. לא מדבריו של עד כזה אין משה־חיים מתרשם כלל ועיקר. וברדת העד מעל דוכנו מלווה משה־חיים את פסיעותיו במבט בוז חודר ונוקב ומנענע ראשו לצדדין, כאומר: „ריקא שכמותך, על־מה ולמה ביטלת את זמנו היקר של בית הדין?”

עולה עד אחר להגיד דברי עדותו והוא מסרב להישבע באלהים. לחקירת השופט משיב העד, כי סירובו מקורו בנימוקים דתיים, חיוך של לעג משתפך על פניו של משה־חיים ועיניו יורות זיקי אש.

פירושו: „למה תפיה כזבים? הן אני מכירך משכבר, צבוע ואוכל-טריפה שכמוך“.

אולם משה-חיים גיכר לא רק בכעסו, אלא גם בנדיבות לבו. ומידה טובה זו אשר בה נחן משה-חיים אינה מן השפה ולחוץ, אלא ביטוי של ממש ניתן לה במעשים שיש בהם משום צדקה ורחמים. פושטי-יד הורשע פעם בדין ונענש בתשלום קנס בסכום פעוט, או במאסר שני ימים תמורתו. החל הקבצן מחנן קולו: אין לו אף פרוטה אחת בכיסו ואין ידו משגת לשלם את הקנס. אם ייכלא בבית-הסוהר יגועו אשתו וילדיו ברעב. מאין יבא עזרו? נגעו דבריו עד לבו של משה-חיים. הייתכן כי יהודי יראה חברו נתון בסכנת מאסר ויחשה? מיד החל לעזרר את רעת הקהל אשר באולם, תחילה במבטים אלמים ולאחר זה בצפופי לשון, ומטר של מטבעות, קטנים וגדולים, החל זרם אל תוך ידו הפרושה של משה-חיים. הוא מנה את המטבעות מיד אל יד, הוסיף עליהם גם את תרומתו שלו, ובפנים צהלות, כאדם העומד לקיים מצוות „פדיון שבויים“, אחז בידו של הקבצן ונהג אותו אל הקופה כדי לשלם בעדו את הקנס ולחלצו משבוי. משה-חיים בקי גם בהוויות העולם, ומתוך רצון-אמת לשתף עצמו שיתוף-של-ממש בכל מעשה סיוע לזולת, הוא עושה שימוש בדיעותיו ובהשכלתו, ומביא תועלת-מה גם בעשיית המשפט בבית הדין. הכינד? משה-חיים איש נאור הוא ומבין בשפות לעז, כלומר: לפחות בשפה אחת, אירופית או מזרחית, נוסף על שפתו העברית. וכשיש צורך במליץ לתרגם שפת איש לרעהו, ובכית הדין אין אותה שעה לבלר היודע את לשון הלעז אשר העד או בעל הדין שומע, מיד מזנק משה-חיים ממקום מרשב ומהנדב לדבר-של-מצוה. הוא עולה על דוכן העדים בחשיבות רבה, מניח ידו על התנ"ך, כבקי ורגיל, ונשבע כי את הדברים אשר ישמע יתרגם אל נכון, כמיטב יכולתו, מן השפה העברית אל השפה הלועזית, ומהלועזית לעברית, כה יעזרנו אלהים. אז הוא שולח מבט קורן אל מעל לראשי הנאספים, כאומר: „הבו גדל, אף אני נעשיתי עכשיו חלק בלתי-נפרד מהמנגון המשפטי“, ומשקע עצמו מיד בעבודת הקודש.

ומשה-חיים איננו מן המתרגמים שרבים כמותו בשוק. הוא גם מזרה-דרך ומאיר-נתיב לעדים טירונים. אין הוא מחכה להוראות שתצאנה מפורשות מפיו של השופט, ומיד עם עלות העד על דוכן העדים ניגש משה-חיים למלאכתו: ראשית דבר הוא נותן בקולו על

תעד: „עמוד ישר, הוצא ידך מהכיסים, חבוש את הכובע, הנח ידך על התנ"ך והשבע...“ העד שומר כל מוצא פיו של משה-חיים ומציית בלא אומר ודברים. אחר-כך הוא מצווה על העד להסיר כובעו, להאזין לשאלות ולהשיב דברים קצרים וברורים.

ותרגומן של משה-חיים אינו סתם תרגום מילולי יבש. אין הוצא מסתפק בהרקה בלבד מכלי אל כלי. הוא מכניס בו גם חיות ורעננות. הוא מסביר, מפרש, מתורכח ומשקע את כל עצמותו בעבודת התרגום, כדי ללבן את הדברים ולהעמידם על מכונם. תוך כדי תרגום הוא מגלגל שיחה ארוכה עם העד בשפת לעזו, וכשהוא נדרש לבאר את תוכן דו-השית, הוא משיב: „העד אומר שאינו זוכר, ואני משתדל להשפיע עליו כי זכור יזכור“. תוך כדי כך הוא מפליט גם דיבור של אזהרה לעבר השופט: „עם עדים כאלה צריך לדעת איך לנהוג...“. מסבירים לו למשה-חיים בלשון רכה, כי תפקידו מצטמצם בתרגום הדברים בלבד, וכי אין עליו להרבות שיחה עם העד. משה-חיים מניע ראשו במבוכה לאות, כי עכשיו הבין את השליחות המוטלת עליו. אך לא איש כמשה-חיים ישמש צנור מעביר-קול בלבד. על שאלה אחת משיב העד תשובה ארוכה מאד, ומשה-חיים מתרגם לעברית: „העד אומר „לא““. תמה הפרקליט החוקר ושואל: „הכינד? האם בלועזית יש צורך במלים רבות כל כך כדי לבטא את המלה האחת „לא“? משיב משה-חיים ואומר כאדם היודע את אשר לפניו: „העד מרבה דברים שאינם שייכים לגוף הענין. „לא“ היא התשובה לשאלתך; כל השאר שיצא מפיו העד אינו מעלה ואינו מוריד“. מסבירים שוב למשה-חיים, כי אין הוא מצווה לא להעיד ולא לפרש, אלא לתרגם בלבד, ומשום כך עליו למסור את דברי העד בשלמותם. רגעים אחדים מציית משה-חיים למצוות השופט, והעדות נגבית כסדרה. „שנים מקרא ושנים תרגום“; אך פתאום והנה תקלה חדשה: העד משיב ומשה-חיים אינו מתרגם, אלא ממשיך לשאול; העד עונה שוב ומשה-חיים מציג לפניו שאלות חדשות, ולא עוד, אלא שהוא נראה גם כמתרחח ומרעים בקולו על העד. הלה יצא, כנראה, אף הוא מכליו, שכן מידדררות מלות הלעז ונופלות מפיו בזו אחר זו כאגוזים מתוך שק נקוב, ומרובים בהן סימני התמיהה ואזרות הקריאה. „חכה, משה-חיים, מה מתרחש כאן? מה אמרת אתה לעד ומה אמר העד לך? משיב משה-חיים בנעימה של רוגז: „איזה צד הוא זה. הוא אומר שעל שאלה זו כבר השיב כמה פעמים, ומה רוצים ממני. אומר אני לו:

„בודאי רואה הפרקליט צורך לחזור על שאלה זו דוקא“. אומר הוא: „מה? אין מאמינים לי? כלום שקרן אני?“ אומר אני: „בשפתנו, כלומר בשפת הלוועז שלנו, אומר פתגם עממי: „כל המרגיש עצמו זכאי — אינו חושש פן יראוהו בדאי. אומר הוא... אומר אני...“. לא, משה־חיים הנכבד, מרוב מסירות הוא חורג ממסגרת סמכותו ומועל, שלא בכוונה, בשליחותו. הוא משים עצמו גם דיין, גם חוקר וגם עד. אין להמשיך בעבודה־שבהתנדבות זו. השופט מודה למשה־חיים על רצונו הטוב לתת יד בשעת הדחק, ומשלח אותו למקומו. משה־חיים מרגיש כי מלאכתו הושלמה: הוא חולק מבט אחרון לכס המשפט, מניע ראשו הנעה שמשמעה: „ובכל זאת יש להסתייג מדברי עדותו של זה: ראה הזהרתיך, דבריו מפוקפקים מאד מאד בעיניי, וחזור אל מושבו בצעדים מתונים.“

משה־חיים אחר לוקח את מקומו.

2. משה־חיים טוען לעצמו

בשיתה האחרונה דיברתי על טיפוס מופלא אחד, אשר קראתיו בשם קיבוצי „משה־חיים“, הקובע עתים לישיבה בבית־הדין, מאזין בהתלהבות להתנצחות בדברי ההלכה ומגיב בערנות על כל אשר עיניו רואות ואזניו שומעות בזירה המשפטית.

יחסו של משה־חיים אל הדיין עושה המשפט הוא יחיד ומיוחד במינו. זהו יחס של הערצה שאינו ניתן לביטוי בלשון־החולין של בני אדם. כל הגה היוצא מפיו של הדיין קדוש בעיני משה־חיים, והוא מוכן בכל עת ובכל שעה לבטל את ישותו שלו ולעשות עצמו אסקופה נדרסת לכפות רגליו של הדיין. הוא שומר את מוצא־שפתיו ואינו מסיר עין מניד־עפעפיו, כי ירים הדיין את ראשו בעצבנות כלשהי מתוך ערמות הנניר אשר לפניו, כדי ליתן עיני זעם בשנים־שלושה יהודים מבין הקהל המשיחים אותה שעה, מיד חש משה־חיים לעזרתו ותובע עלבוננו: הוא זורק מרה בקבוצת המתלחשים, אוסר את העמידה בפתחי דלתות ובמבוא לאולם בית הדין, מרמוז לזר הנכנס להסיר את כובעו מעל ראשו, מראה בתנועות־יד ובקריצות־עין מקומות ישיבה פנויים ופותח וסוגר בעצמו דלתות וחלונות, שעה שהשמש טרד במלאכה אחרת.

מלת בדיחה או מימרת־קדמונים כי הופלט מפי השופט אל תוך

חללו של בית הדין, מיד משתפך חיוך רחב על פניו הקורנות של משה־חיים. הוא פונה לצדדים, מנענע ראשו לשכניו הסמוכים אליו, והרי הוא כמי שאומר: „מה דעתכם על זה? שפתים ישק“.

דין־דברים ממושך ומייגע כי יפול בין הפרקליט והעד, זה שואל וזה משיב, זה חוקר וזה מתחמק, זה קוצף וזה רוגז, מסתכל או משה־חיים חליפות בזה ובזה ואינו יכול להחליט בנפשו מי מהם צדיק בדבריו. אך השופט מציג פתאום שאלה לגופו של ענין ופני משה־חיים נוהרות. חיוך קל של קורת־רוח מסתנן על שפתיו והוא נשען בהרחבה על משענת הספסל. דומה, כי הוא מלחש בינו לבין עצמו: „הרי לכם שאלה שתתיר את כל הסבך ברגע אחד“.

עם חתימת פרשת הדיונים מזדיע השופט, כי יקרא את פסק־דינו. וזהו שעתו הגדולה של משה־חיים. הוא מטלטל גופו קדימה ואחורה, נוטה על צדו לימין ולשמאל, מלחש לחישות באזני שכניו הסמוכים אליו, מחשב חישובים ומצרף צירופים ומנחש מה פסק יפסוק השופט. בחינת „אמור אמרתי לכם, ומיד תווכחו.“ בעת הקריאה צמודות אזניו של משה־חיים לפיו של השופט, רעיוניו מרוכזים ודעתו מכוונת. ואוי לו למי מהקהל אשר יעיו אותה שעה לפצות פה או להזיז אבר בשאון. משה־חיים נותן בו שתי עיני־אש ודומה, מיד יעשנו גל של אפר. עם סיום קריאת פסק־הדין, שואף משה־חיים רוח לרווחה כמי שהוסר נטל כבד מעל לבו. הוא מפנה ראשו בחשיבות לקהל המאזינים, מקמט את מצחו כלשהו ומשלב ידיו על חזהו. פירוש: „מה אמרתי לכם? כלום לא נחשתי את התוצאות במדויק?“

לשבחו של משה־חיים ייאמר, כי בעיניו אין דעתם של בעלי הדין על הפסק נחשבת למאומה. אין הוא מתפעל כלל ועיקר ממה שיחשבו פרקליטיהם או ממה שיאמר בית הדין לערעורים בשלב מאוחר יותר של הדיון. תמיכתו של משה־חיים נתונה תמיד לשופט, בכל השלבים וללא־כל־הסתייגות.

רק לעתים רחוקות מאד אין פסק־הדין מקיים את נחישויו המוקדמים של משה־חיים. על הרוב לבו כלב השופט ופיו כפיו. אך כאשר יקרה המקרה הנדיר והמסקנות אשר בפסק אינן עולות בקנה אחד עם הלך־מחשבותיו של משה־חיים, נעשית דעתו חלושה עליו ורעיוניו משתבשים. מסך של תוגה נפרש על פניו, עיניו מתקדרות, שפתיו מתהדקות, והוא תולה מבט מתחטא בפני השופט: „איך יכולת לעשות דבר כזה לעבודך משה־חיים? הן במחיריך אחד העמדת את

כל ידענותי בסימן שאלה. ומה יאמרו הבריות? אך לאחר רגעים מועטים הוא מתאושש, זוקף ראשו, מביט אל תוך החלל, למבקש השראה מתוך האין-סוף, ופתאום מתמתחות גבות עיניו, פניו מתרחבות, ראשו עולה ויורד, תחילה במתון, ניד-כלשהו ניד-כלשהו, ולאחר מכן בנענועים דחופים, כמי שרוח הדעה נחה עליו במפתיע. פירוש: „בודאי, ודאי טעיתי אני בסוגיה זו, והשופט צדק, ודאי צדק”. וכמי שמבקש למרק עונו ולכפר על עצמו הוא מרמו לשכניו, אשר הולכים שולל בחישוביו ובניחושיו, ומושכם אחריו החוצה. שם, בחוץ, יפליג בדברים ויבאָר להם באר-היטב את ההלכה החמורה על כל פרטיה ודקדוקיה, ואז יווכחו לדעת כי אמנם צדק השופט בדבריו. השופט צודק תמיד בעיני משה-חיים.

פעם נתפס משה-חיים עצמו בדבר עבירה ונתבע לדין. היתה זו עבירה קלה, מסוג העבירות על אחת התקנות-לשעת-חרום אשר אזרחים שקטים ושמרניים במאותיהם היו נכשלים בהן בימי המלחמה. משעמד משה-חיים לפני כס המשפט והשופט שאל אותו כדת וכדין אם הוא רוצה להשפט בכאן או בפני שופט שלום בריטי, נעץ בו משה-חיים עיני תמיהה, כמי שמרגיש עצמו נעלב עד שרשי נשמתו, וחיוך דל בצבץ על פניו החיורות. פירוש: „מה שאלה היא זאת? האם הוא, משה-חיים, יבחר לעמוד בדין לפני שופט נכרי? אות הוא, כי השופט עוד לא עמד על טיבו של משה-חיים”. „המודה אתה באשמה?” הוסיף השופט לשאלו בשיגרה המקובלת, לאחר קריאת פרשת האשמה. אז החל משה-חיים מחטט בכיס מעילו, הוציא מתוכו צרור גדוש של ניירות כתובים פנים ואחור ופרשם לפניו על שלחן הפרקליטים. „משה-חיים, מה אלה לך?” — שאל השופט בתמהון. בת צחוק רבת-משמעות השתפכה על פניו של משה-חיים בהשיבו תוך כדי הכרת חשיבות השעה: „אלה הן טענות ההגנה שלי...”. תלמיד מקשיב הוא משה-חיים. לא בכדי הוא מתמיד בישיבה בבית הדין שעה שטובי-הפרקליטים דשים בהלכה, מגלים כל צפון ומלבנים כל מעורפל. אזניו התדבקו בדברי חכמה ודברי תורה נבלעו בדמו, וכשפתחו של „רבי” בשעתה נכון אף הוא להשמיע דבר בפני גדולים בעיני איסור והיתר.

„משה-חיים, פתח פיך ויאירו דבריך”, פוסק השופט.

„בראש וראשונה”, פותח משה-חיים כדרך הפרקליטים מלומדי המקצוע, „יש לי כמה טענות מוקדמות”. אלה הן ממין הטענות שאינן

נוגעות בגופו של הענין ואין בהן משום תשובה להאשמה גופה, אלא הן מכוונות להתקיף את הקובלנה ולפסול אותה על-אתר מסאת פגמים חיצוניים המצויים בצורתה או בנוסחה. ומשה-חיים קורא מתוך הכתב: „טוען אני, כי גליון ההאשמה איננו חתום על ידי השופט, ובחוק יש סעיף מיוחד הקובע הלכה שאין לסטות ממנה, כי השופט, ורק הוא, יחתום שמו עליו. ברגע זה אמנם נעלם מזכרוני הסעיף המתאים, אך בתי הדין פסקו לא אחת, כי גליון האשמה שאינו נושא שמו של השופט הריהו כלא היה”.

נכונים דבריו. החוק קובע אמנם, כי השופט יחתום בעצם ידו על גליון ההאשמה, ובתי הדין פסקו, כי בהעדר חתימה כזאת אין הקובלנה קובלנה; אך אין מזל למשה-חיים. הוא פלט טענה שקלט מפי אחד הפרקליטים, אך לא דק פורתא. הגליון אשר עליו נכתבה האשמתו של משה-חיים נחתם גם נחתם בידי השופט כדת וכדין, ולטענתו המוקדמת אין אחיזה כלשהי. לבו של משה-חיים אינו נופל עליו. האם פסו טענות מוקדמות? מתוך ישיבה ממושכת בבית הדין נמצא למד, כי טענות מוקדמות באות בזו אחר זו בשתיים, בשלוש, ואף במספר רב מזה. והוא ממשיך לקרא מתוך הכתב: „טענתי השניה היא, כי התקנה אשר על הפרטה אני נתבע ליתן את הדין פסולה ואין לה תוקף כלשהו”. הכיצד? מה תמלל משה-חיים? הן התקנה הזאת כתובה במפורש בספר החוקים ומשמשת כבר עת רבה אות אזהרה לאזרחים שומרי חוק! „אה, זוהי הטענה המשפטית שאני סומך עליה”, מסביר משה-חיים וקורא מתוך רשימותיו: „לפי החוק צריכה כל תקנה להיות חתומה בידי הנציב העליון בכבודו ובעצמו, ואילו התקנה אשר לפיה אני נתבע לדין חתומה על ידי המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל. וכיוון שכך, הרי היא פגומה ביסודה ומשוללת כל ערך ואינה עשויה לשמש אסמכתא להעניש על פיה את האזרח”.

משה-חיים סיים את קריאתו, הפנה ראשו בקורת-רוח ובהכרת ערד-עצמית אל עבר הקהל, כמי שאומר: „עניני חוק ומשפט — הניחו לי”, ותלה את עיניו בשופט תוך צפיה לקראת גורדי-ניו.

מה אומר הקטיגור לטענה זאת? הוא מבקש למחותה בהעלם אחד. „מה הוא טוען טענות כאלה?” אומר הקטיגור בכיטול של לעג. „ראשית, אין הנאשם עורך-דין ומנין לו מי חייב לחתום על התקנה, וחתימתו של מי פסולה? ושנית, הענין פשוט כל כך שאינו

כדאי לטיפול מיוחד. כמה עבריינים כבר נתנו את הדין לפי תקנה זאת ואיש מהם לא הקשה קושיות כאלה. במה עדיף נאשם זה מהאחרים? לא, כבוד הקטיגור, לא צדקת. משה־חיים הוא תושב בעל זכויות, וכשהוא נחבע לדין הרשות עמו לטעון להגנתו ככל אשר יורה שכלו. אין לבטל את דבריו במלים בלבד ויש להשיב עליהם תשובה של ממש. מה דעתך לגוף הטענות? משה־חיים דעתו נוחה מדברי השופט, ואף הוא מפליט כמתנצל: „יש כאן שאלה פרינציפיונית; אם הוד מעלתו הנציב העליון צריך לחתום, למה יחתום מישהו אחר במקומו?“ ובאמת, היאך אפשר להביא את משה־חיים על ענשו רק לפי חתימתו של המזכיר הראשי?

נסתתמו טענותיו של הקטיגור. אין הוא יודע מה ששייב. הוא מפקיד את גורל התביעה בידי בית המשפט.

אך גם כאן לא שיחקה לו השעה למשה־חיים. טענה זו עצמה כבר נטענה כמה פעמים בבית הדין ונדחתה מתוך נימוק, כי בכל מקום שהנציב העליון הוסמך להתקין תקנה, דיה להודעה על התקנת התקנה שתהא חתומה בידי המזכיר הראשי של הממשלה בלבד. אך הלכה זו נעלמה ממש־חיים. אף טענתו המוקדמת השניה נדחתה איפוא. והוא קורא מתוך הכתב טענות נוספות, טענות חריפות ומפולפלות שקלט מפי הטוענים בבית הדין שבוע ושבויעים לפני מכן. הוא מתקיף את החקיקה, את נוסח כתב הקובלנה, את צורת־ההזמנה, את כוחו של הקטיגור לקטרג ואת סמכותה של המשטרה לתבעו לדין, וטענות כיוצא באלה, שבית הדין דש בהן יום ויום ושעה שעה. אך כל דבריו המוקדמים של משה־חיים נדחים, ואף ראיותיו בגופו של ענין אינם נראים בעיני השופט. ההוכחות כנגדו ברורות ומשכנעות, ואילו ההוכחות שלו קלושות ומשוללות משקל כלשהו. ובשעה שהקטיגור מתחיל לאמר דברי סיכום, מרגיש משה־חיים כי גורלו נחתך. הוא טרח ויגע והעלה חרס בידו. ועלשיו הוא עומד מבויש ונכלם; ראשו נדחק אל בין כתפיו, כאילו ביקש לצמצם קומתו ולטשטש דמותו, והברק נעלם מעיניו. כשנדרש לאמר את דברו האחרון נעשה עצבני ביותר. הוא רכס את כפתורי מעילו והתירם, רכסם והתירם שנית ללא־צורך וללא־מטרה; תחב את ידו לתוך כיסיו והוציאן; שם אותן בשילוב על חוהו, הורידן ותלה אותן לצדי גופו בלי דעת מה יעשה בהן. אחר החל ממולל את צרור טענותיו בידו האחת, יישר את הנזירות ושוב מולל אותם. וכל אותה שעה

היה ממלמל דברים של מגגום בלא הגיון ובלא פשר. אוי לה לאותה בושה. משה־חיים אינו מוצא לו לשון בשעה חמורה זו שכבודו מוטל על כף המאזנים, קולו החל רועד, דבריו נשמעו למקוטעין ופתאום נבלעו בגרונו והוא נשתתק. וכך עמד לפני השופט עמידה של עני ממעש, נרעש ונפחד, ולשונו ניטלה ממנו.

לאחר עיון ושיקול חרץ השופט את משפטו. הוא הרשיע את משה־חיים והטיל עליו כסף ענושים או כך וכך ימי מאסר תמורתו. כיון ששמע משה־חיים כך, חלשה דעתו והוא כבש ראשו בקרקע. ניכר היה, כי נפגע עד שרשי נשמתו, והוא בוש להביט בפני השופט והקהל. כאשר הטיל הקטיגור ידו על כתפו של משה־חיים לאוה, כי פרשת תביעתו כבר נסתיימה, הרים ראשו באיטיות רבה, סקר בעצב את כס־המשפט וכאב צורב נשקף מעיניו הנוגות. דומה היה אותה שעה כמי שאומר: „ראה והביטה מה עוללת לעבדך למשה־חיים. ומי כמוך, הדיין, יודע, כי אין חלקו של משה־חיים עם הפרשעים.“ ובשעה שהדיין פתח מתוך שיגרה תיק שני והחל מעיין בו, תלש משה־חיים עצמו ממקומו והתחמק מהאולם, כפוף־קומה ושפל־ברך, בדרכו אל הקופה לשלם כופר נפשו.

אחר הדברים האלה נעלם משה־חיים מבית הדין. שבועות נקפו ומקומו הקבוע נשאר פנוי ומיותר. אין עוד מפרש חוק ומסביר הלכה. פנה הודו פנה זיוו של „הקהל“. חבריו־לדעה־ולשיבה, טיפוסי „משה־חיים“ כמוהו, תמהו זה־אל־זה ושאלו זה־את־זה בקריצות עין ובעקימת שפתים מה קרה לו לידיים, איש־בריתם. אך איש מהם לא ידע להשיב על שום מה הוא מוקיר רגליו מבית המשפט.

★

אולם אם יחשוב החושב, כי אותה תקלה זעירה הרחיקה את משה־חיים מבית הדין עולמית, אות הוא כי באמת לא עמד עדיין על טיב החומר שממנו קורצו הוא, משה־חיים, ויתר חבריו, הסידי־בית־הדין כמותו. יום אחד נראתה דמותו של משה־חיים על סף בית־הדין. רגעים מועטים נשאר עומד בין הדלת והמזווה נבוך ומבויש־למחצה, כמהסס לבא בקהל. אחר התגנב בחשאי אל תוך האולם, כשקומתו כפופה והוא מהלך על קצות אצבעותיו הליכה־לצדדין; אך משתפס את מקומו הקבוע, זקף את גבו, זרק מבט של היכרות לכאן וחיוך של פיוס לכאן, החליף נדנודי ראש עם חברים וידידים משכב וברק־שמחה התגוצץ בעיניו. לאחר זה הציץ בפני הפרקליטים, חלק מבט

לעד אשר עמד אותה שעה על דוכן העדות, קמט מצחו תוך מאמץ לעמוד על הענין המדובר, הישיר מבט מתחטא אל כסֵּה המשפט, כמי וטאומר: „אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהם“, וצלל מיד אל תוך נבכי ההלכה. שוב החל מלווה את הדיון בנדבודי ראש ובתנועות ידיים; שוב החל מצדד פניו אילך ואילך בהעוויות רבות־משמעות, ושוב החל מפרש הלכה ומסביר דין. הוחזרה עטרה לישנתה...

3. משה־חיים מאזין לרדיו

בשיחותי האחרונות פקדתי את זכרו של אחד מחסידי הנלהבים של בית הדין, הוא מידוענו משה־חיים. סיפרתי דברים מועטים על ישיבתו של משה־חיים בין הצופים והמאזינים, אשר מהם מורכב קהל־בית־הדין, על שיחו ושיגו בדברי הלכה, על נכונותו לתת יד בעשיית משפט ועל דרך עמידתו לדין.

אולם כדי לעמוֹן על תכונתו השלמה של משה־חיים מן ההכרח לציינו, כי עירנותו וחיבתו לדברים שבמשפט אינו מתבטאת בביקורים בלבד מפקידה לפקידה באולם בית הדין. הוא אינו יושב רק ישיבת עראי באהלו של משפט, אלא חי בו את חייו ממש. לפיכך, אין בזה מן החמיהה שמש־חיים מאזין אף ל„שיחות“ אלה, אשר אם דברי הלכה ממש אין בהן, תיאור דיוקנם של תופסי־ההלכה ושמ־מה מארחות חייהם של מתעצמים בדין יש בהן. ואף כאן אין תגובתו של משה־חיים תגובת מאזין רגיל הקולט ואינו פולט. אין הוא מסתפק בשמיעה בלבד, אלא שוקד על תקנת הרבים, ובדרך המיוחדת לו הוא שואף לברר וללבן דברים, להשלים את החסר, לתקן את הפגימות ולהעמיד גירסה על מכונה.

תגובה זאת מוצאת את ביטויה במכתבים שהוא משגר, בהם הוא מעיר ומעורר, מטיף ומייסר, מזכיר נשכחות ומורה דרך בסבכי החיים. והערותיו של משה־חיים במכתבים אלה, והשגותיו על הדברים הנאמרים בשיחות אלה, ראויות לתשומת־לב, הן מצד עצמן, והן מחמת האור שהן מפיצות על קווי תכונתו של הכותב.

באחד ממכתביו כותב אלי משה־חיים כך: „זה לי שנתיים ימים ויותר שאני מאזין לשיחותיך על ההווי היהודי בבית המשפט, ואיני יודע אם מטאת שכחה או מחמת חוסר תשומת לב ראויה לא סיפרת

עד חיום על אחד המשפטים אשר בשעתו עשה עלי רושם עצום, משום שראיתי בו, אולי יותר מאשר בכל משפט אחר שהיתה לי הזכות להיות עד שמיעה בזמן בירוורו, באיו מידה מובלעים תקפו של מנהג וכוחה של מסורת בתוך דמם של ישראל, והואיל ואני זוכר את סיפור המעשה לכל פרטיו ופרטי־פרטיו אני נוטל לעצמי את הרשות להעלות בזכרוֹנִי נשכחות.

מעשה שהיה כך היה: שלושה אנשים, יהודי אחד, אשתו ובנם, נחבעו לדין באשמת הכאות והוצאת דיבה רעה. במהלך המשפט הוברר, כי המתלונן שכר לו חנות, אשר בה החזיקו קודם לכן הנאשמים משך עת ארוכה והתפרנסו ממנה בצמצום ובדחקות. החנות נחנכה בעסק גדול ובמעמד קהל רב. אולם בעת הפתיחה, כאשר הקהל החוגג זרם פנימה ניצבו שלושת הנאשמים בפתח החנות וחילקו לכל עובר ושב, נכנס ויוצא, כרוז מודפס, אשר זו לשונו, בקירוב: „להוי ידוע לכל איש מישראל, כי (פלוגי), בעל בית חרושת ועשיר מופלג, השיג את גבול רעהו העני, באשר שכר את החנות ברחוב (פלוגי) שהיתה שייכת קודם לכן להח־מ במשך שש עשרה שנים רצופות, ובוזה שלל את מקור הפרנסה היחידי ממשפחה בת שמונה נפשות. לכן, אֶל תעז כף רגל אדם לדרוך בחנות הנ־ל ותבוא עליו ברכה.“

יראה הקהל וישפט“.

„עוד הוברר במשפט“, — כך מוסיף משה־חיים ואומר במכתבו — „כי היהודי משיג הגבול לא גרוע ע״י פעולה זו ולא חזר בו ממעשה הגזל, ומשום כך תבעו הנגזל, בעל החנות לשעבר, לדין־תורה, אולם המאשים סירב להענות להזמנת הרבנים. הנאשמים לא ויתרו על זכותם ועשו מה שעשו, ואז הביא המאשים את דברו לבית הדין, ובקובלנתו כתב, עד כמה שזכרוני מגיע, בזה הלשון:

הנאשמים רודפים אותי ומתנפלים עלי תמיד ואינם גותנים לי מנות, כי יש ברצונם לסחוט ממני כספים ע״י איומים והכאות. תחילה הפיצו כרוז ליד חנותי בטענה שאני השגתי את גבולם, וע״י כך הוציאו דבתי רעה באזני הלקוחות וגרמו לי הפסד ממון. אחר כך החלו לרדוף אותי בבית התפלה. לפני שבועות אחדים העליבו אותי ביום השבת בבית הכנסת „גאולת ישראל“, בזמן התפלה, והפיצו בין כל המתפללים את הכרוז הנ־ל. עזבתי את בית הכנסת חזה מחמת בושת פנים והלכתי להתפלל בבית הכנסת „נחלת אבות“. אולם הנאשמים

גילו את מקומי גם כאן, ואתמול, בשבת, כשקראו לי הגבאים לעלות לתורה, התפרצו הנאשמים ובאיומים ובצעקות ובגידופים נגשו להכותני ולא נתנו לי לברך על התורה. הסקנדל היה גדול כל כך שנאלצתי לעזוב את התפלה ולברוח. אני תמיד בחזקת סכנה ואינני מוצא לי אפילו מקום שבו אוכל להתפלל בשלות נפש. לכן אבקש להזמין את הנאשמים ולהענישם בכל חומר הדין¹.

„כלום אין אתה רואה?“, כך ממשיך משה־חיים במכתבו, „כי מדובר כאן בשתי אבני יסוד של מסורת ישראל אשר נתקדשו באומתנו במשך דורות הרבה? האחת היא זכות החוקה של אדם מישראל בבתים ובחנויות, ואיסור השגת גבול שהותקן לצורך השמירה על חוקה זאת; והשנייה היא זכות עֶבֶר התפלה והקריאה בתורה על סירובו של אדם מישראל להענות לדין תורה. לדעתי היה מקום לספר על משפט זה כאשר דברת על מנהג ומסורת בבית המשפט². או בפרק על מוציאי דבה והולכי רכיל³, ולא אבין על שום מה הסחת דעתך ממנו, ולו רק כדי להעמיד ציון למסורת המשטכחת והולכת בסבך חיי החולין שלנו“.

את מכתבו מסיים משה־חיים במלים אלה: „ועוד מדבר אחד נתרשמתי אותה שעה, במהלך המשפט הוברר, כי המאשים אף הוא יהודי דבק בדתו, והיתה תמיהה למה יסרב להענות לדין־תורה? על כך השיב המאשים עצמו, כי הוא מוכן ללכת לדין־תורה, אך לא בפני הרבנים המשתייכים ל„כנסת ישראל“. הנאשמים מצדם טענו, כי אין הם רוצים להפקיד גורלם בידי רבנים „מתבדלים“, אחד העדים, דומני רב אחד, העיר על זה אגב־אורחא, כי לדעתו עצם הכינוי „מתבדלים“, שבו משתמשים רבים, בטעות יסודו, שהרי כינוי זה נגזר מן המלה „הבדלוי“, אשר במעשה קורח, ושם, בחומש במדבר פרק ט״ז, פסוק כ״א, נאמר: „הבדלוי מתוך העדה הרעה הזאת“. מכאן, שה„מתבדלים“ הם לא הרעים והמושחתים, אלא להיפך, הטובים והנבחרים. יוצא, איפוא, שכל המכנה את היוצאים מ„כנסת ישראל“ בשם „מתבדלים“, חותם אותם כביכול בגושפנקא של בחירים וטובים, ואילו את הנשארים בתוך ה„כנסת“ הוא רואה בבחינת העדה הרעה שיש להבדל ממנה. ולא היא“.

הערתו זאת של משה־חיים מעניינת מכמה בחינות; ומכל מקום ראוייה היא לתשומת לב...

במכתב אחר כותב אלי משה־חיים כך:

„באחת משיחותיך על ההווי המשפטי בשדה השדכנותי סיפרת אגב־אורחא על אחת מדרכי ההיכרות בין בחורים ובתולות אשר היו נהוגות בקרב שדכני הישוב היהודי הישן בירושלים⁴. אחד מזקני הישוב הזה הנני, ומיום הוולדי עד יום עמדי על דעתי שכנתי בעיר העתיקה בירושלים וידועים לי מקרוב חיי היהודים בין החומות. בימי בחרותי היו נוהגים להביא את הבחור והבתולה לראיון של היכרות גם בדרך זאת, (ובדידי הוה עובדא): לפי סידור מוקדם של השדכן או השדכנית היו הבחור ואחד או יותר מבני משפחתו, כגון: אביו, דודו או יהודי נכבד אחר ממקורבי המשפחה, יוצאים ביום השבת מהעיר העתיקה דרך שער יפו, ופונים דרומה לעבר הר ציון. השעה היתה נקבעת לא לפי מורה־השעות, אלא לפי זמן גמר תפלת ה„מוסף“ בבית כנסת ידוע, כגון: „החורבה“ או ר' ניסן בק, או בית המדרש של החסידים, או סתם לאחר סעודת החמין. החתן ובני הפמליה שלו היו כורכים מסביב לצוארים את מטפחות האף האדומות שלהם, משום שמחוץ לחומה לא היה עירוב. אותה שעה היו הכלה, אמה ואחד או יותר מהגברים של בני ביתה, יוצאים דרך שער ציון אשר בחומה הדרומית ופונים לעבר שער יפו. אלה עולים במעלה הר ציון ואלה יורדים במורד ההר. בדרך היו שתי החבורות נפגשות באקראי, כביכול, ומתוך תמהון מרובה, „אה, שבת שלום, ר' ישעיה“, כך היה הזקן שבחבורה האחת אומר לזקן שבחבורה השנייה, „שבת שלום, שנה טובה, ר' אברהם בר“, היה הלה משיב ומוסיף בחיוך קל על שפתיו: „ומה מעשיך כאן בשבת אחרי התפלה?“, „האדע? — היה הראשון משיב ואף הוא מחייך חיוך רב־משמעות — „היום נאה, השמים בהירים, שמש מרפא בכנפיה, ובכן יצאתי קצת לשוח עם בני אה, הנה זה בני“ — והוא מצביע על בנו, נער־ילד אף בלא סימן של חתימת זקן — „ומה מעשיך אתה כאן?“, „אני? אף אני לשוח קצת יצאתי עם בני משפחתי; אה, הנה זאת היא בתי“, והוא מצביע על ילדה שטרם נחבגרה, לבושה שמלה ארוכה, שלא לפי מדתה, אשר

1. שם, ע' 81—109.

2. שם, ע' 87.

1. ראה ספרי „שחוק ודמע בבית הדין“, ע' 37—79.

2. שם, ע' 111—147.

נשאלה מאת אחת השכנות לצורך הראיון. אחרי כן היה אחד אומר "הא", השני משיב "המ", ומגלגלים שיחה קטועה על ענינים של מה בכך, שואלים שאלות של סתם ומשיבים תשובות חסרות ענין ומשוללות תוכן. נוגעים בדא, מרפרפים על הא. ותוך כדי כך היו בני לוייתו של החתן מלכסנים מבטים גנובים לעבר הבתולה, ובני לוייתה שלה מציצים חטופות בפני הבחור. "בעלי הדבר" עצמם, כלומר: הבחור והבתולה, ספק גדול אם היה בהם האומץ להביט זה בפני זה, מתוך צניעות ומחמת בושה. הם היו סומכים על יועציהם ועל ההשגחה העליונה..."

★

ערונו זה, והתשוקה הכרוכה בה לעשות אֲנִיָּים לחכמה ולתת טעם לדברי הלכה, הן לא רק מתכונתו הנפשית של "משה־חיים" נאמר המסורת בלבד. הן מתגלות גם בקרב יהודים אשר ספגו לתוכם מרוחה של תרבות זרה. גם יהודים אלה נותנים ביטוי להרגשותיהם בפתק ובמכתב. "משה־חיים" מודרני אחד, יהודי נאור, בעל אומנות חפשית, ומי שבקי, כנראה, בנימוסי בני אירופה המרכזית, כותב אלי כדברים האלה: "בשיחתך על, מוציאי דבה והולכי רכיל" ספרת על יהודים שנתבעו לדין באשמת עלבון, כאשר השתמשו בכינויי גנאי הלקוחים מלשונות זרות, ואמרת כי עד היום לא הוברר לך מהו המעליב בכינוי "יקה". אבקש את רשותך להעיר את הערתי הבאה: המלה "יקה" — מקורה בשפה הגרמנית. היא אמנם לא נכנסה לשפה הספרותית, אבל נשמרה בכמה דיאלקטים, כמו בתורינגיה המערבית ובאיזור הריין, בצורת תואר השם "יק", ומשמעה — משוגע".

אם השערה בלשנית זו יש לה אמנם יסוד ושורש בחקר הלשון הגרמנית, עשויה הערתו של "משה־חיים" זה להפיץ אור לא רק על פרשה נכבדה בהווי הפלילי, אלא גם על נימוסין ידועים בשטח היחסים שבין אדם לחברו.

וכיצד מגיב "משה־חיים" כאשר מתלקח בקרבו הזיק העדתי? בפתיחה לסידרת השיחות על "ההווי היהודי בבית המשפט" אמרתי, בין היתר, כי אין מקום המשקף כל כך את הווי הישוב כבית המשפט, והוספתי כי בו, בבית המשפט, "אתה מאזין לפרשת מצוקתו של הפרדיסן מבאר טוביה, לדברי ענותו של גורף־הביבין אשר נתגלגל

לכאן מתימן וכו'".¹ שלא במתכוון גרמתי כאב ליהודי אחד השוכן כבוד אי־שם בעמק, אשר ראה עלבון לעצמו ולבני עדתו במלים אלה, ובמכתב מלא מרידות עדתית הוא כותב אלי: "הקשבתי להרצאתך רב קשב ונתתי דעתי ביוחד על ההדגמות שבהן אמרת לתת ביטוי לאופי מהלך הרוח של כל עדה ועדה על המסורת והמנהגים שלה. אך מענין שכבודך בתור אדם בעל משקל לשון... לא מצאת תואר יותר נכבד לאותו היהודי שבא לאי מגלות תימן, בעל הרוח היהודית הזכה, אלא תואר של גורף־ביבין. והלא ישנם עוד תארים, נכבדים יותר, שאפשר להכתירם לראש יהודי תימני, אחינו אלה לזקחים חבל בעבודה חקלאית, בחרושת, בבנין ועוד ועוד. וכדי לשבר את אוזן השומעים אפשר ואפשר למצא דוגמה יותר יפה לתימני, אף על פי שהוא בא מגלות תימן הדלה..."

מה אומר ומה אדבר? שהדי במרומים, כי לא נתכוונתי לתאר תכונותיהם של בני עדה על ידי ציון פסול־המלאכה אשר עליהם פרנסתם, אלא דרך משל בלבד נקטתי, ו"משה־חיים" שוכן העמק לחינם נעלב...

★

ולבסוף מכתב קצר מ"משה־חיים" אחד, סוחר נכבד, חסיד הבניה החפשית. בין יתר דבריו אומר אותו בונה־חפשי כך: "בהרצאתך השלישית ספרת על יהודי אחד אשר אמר להתחמק משבועה בבית הדין בטענה שבתור בונה חפשי, אין הוא יכול להשבע בספר התנ"ך.² דבר זה הפליא אותי מאד מאד. עד כמה שידוע לי, ועד כמה שהשגתי בבניה החפשית מגיעה, לא ידחה בונה חפשי את ספר התנ"ך בתשובה מחפירה כזאת. לפי דעתי היה זה בונה חפשי תחת איזו חסות שאיננה מוכרת בעולם כלל, או אולי בר־נש אחד שהתלבש בעור של כבש. אם יהיה לאדוני עוד מקרה אחד כזה, יאיל נא לרשום לפניו שבן האדם האומר כן אינו אלא שקרן, ותו לא... בונה־חפשי אמתי ישים את ידו על התנ"ך וישבע. וגם אם לא ישבע יגיד את האמת ורק את האמת מבלי לנטות הצדה, כי על כן בונה־חפשי הוא." — את מכתבו מסיים "משה־חיים" זה בהבעת צער ובבקשת הדרכה. וכה דבריו: "אני רק מצטער שלא הייתי נזכר בבית

1. שם, ע' 16.

2. שם, ע' 34.

המשפט בזמן שהיהודי הוא אמר מה שאמר. אבל ברצוני לקבל את תשובתו של אדוני: מה דעת כבודו? האם ברנש כזה ראוי באמת להיות בונה-חפשי?"

השאלה מי ראוי להיות בונה חפשי ומי אינו ראוי לכך טרם נדונה בבית הדין ואין על כך הלכה פסוקה. מכל מקום, דבר מתן פתרון לשאלה זו חורג לכלל הדעות מתחום סמכותי בשיחות אלה, ולפיכך אני מרשה לעצמי לא לחוות דעה בדבר.

4. משה-חיים מציע הצעות

הציבור הרחב בארצנו — אֶזְנֵי פְּקוּחוֹת וּלְבוֹ עַר לְכֹל הַמֵּתְרַחֵשׁ בעולם היהודי, וכל תופעה שיש בה משום ענין לאומי, ישובי או אפילו מקומי, מעוררת בו תגובה. תגובה זו לובשת צורות שונות, ומתגלית בדרכים שונות. הכל לפי תנאי המקום, הזמן והתוצאות הכרוכות בה, בתופעה, לגבי הציבור.

בכינוסי ה"פרלמנטים" הוזערים אשר בגינות העיר ובשדרותיה משמיעים את דברי תגובתם לא רק אנשי-המון, ארחי-פרחי מקשקשי-בלגינא, אלא גם בעלי-לשון והוגי-דעה החסרים בימה ציבורית נאותה יותר אשר עליה יעמדו וממנה יוכלו להתפרק מנטל המחשבות על סדרי-עולם ותכני-מדינות המעיק עליהם. גלוי וידוע הוא, למשל, כי אחד המדורות התוססים-חיים ביותר בעתוננו היומי הוא מדור ה"מכתבים למערכת". במדור זה, כמו בכינוסי ה"פרלמנטים", באה לידי ביטוי אמת, בלא כחל ושרק, תגובתם הכנה של יחידי הציבור האלמונים, על פגמים ופגימות בחיינו, ולא אחת יש למצוא בו גם דברים של טעם והצעות של ממש לתקוננו של עולם. זהו קול ההמון שענין בו ולעתים גם משקל לו.

אך כשתעשה קריאתך במדור זה קבע, תיווכת, כי על הרוב משמש הוא בימה לקומץ קטן של בני אדם המתריעים ללא-לאות על כל התקלות והפגמים במערכת חיינו, ומשמיעים השכם והערב אמרי בקורת ודברי עצה והצעה לשיפורים ולתיקונים. דומה, כי מצוי סוג מיוחד של מושכים-בעט-סופר, הרואים תכלית נעלה לעצמם לעורר את דעת הקהל ובחירי העדה מתוך המסגרת הצרה של מדור ה"מכתבים למערכת".

משה-חיים מיועדנו אף הוא בן-בית במדור זה ועושה שימוש

מרובה בו. אך הוא אינו אומר די בשיגור "מכתבים למערכת" או ל"עורך", אלא משמיע דבריו והצעותיו גם מעל בימה מיוחדת שיצר לעצמו, היא בימת ה"מכתב לבית המשפט" או ל"שופט". הדברים אמורים, כמובן, בכל הנוגע לדברי משפט ועניני הלכה.

משקורא משה-חיים בעתוננו היומי על הלכה שנתחדשה בבית הדין, או שומע שיחתם של בני אדם על בעיות סבוכות ומסובכות שבית המשפט מתחבט בפתרון והוא, משה-חיים, רואה בהן ענין שטובת הכלל תלויה בו, מיד הוא יושב ועורך מכתב לשופט ומחווה דעתו הצנועה על כל הטעון "תיקון" ו"שיפור". ולשבחו של משה-חיים ייאמר, כי על יסוד הצעותיו בתחום זה, ובסיועו הפעיל והמתמיד, הוקמו כמה מוסדות-שעה אשר מילאו בזמנם ובמקומם תפקיד חשוב בחיי הציבור.

די להזכיר בשורת פעולותיו את ה"ועד לנפגעי המשבר", אשר נוצר שנים ספורות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. קרוא קראי משה-חיים וחבריו בעתונים יום יום על יהודים שירדו מנכסיהם ומטלטלי ביתם עוקלו ונמכרו באמצעות משרדי-ההוצאה-לפועל שלידי בתי הדין הממשלתיים; על חייבים-בדין, השקועים בחובות למעלה ראש, והם צפויים למאסר יום-יום ושעה-שעה; על סוחרים מכובדים, בעלים-בעמם, אשר נטרדו מחנויותיהם לפי צו בית דין בשל מצוקות העיתים, והם מהלכים אחווי יאוש ומלאי פחד כצללי אדם, וילדיהם סובלים חרפת רעב; על בעלי-מקצוע נשואי-פנים וידועי-שם אשר נסתבכו בעסקים רעים והם עומדים לא רק לפני פשיטת-רגל אלא גם לפני פשיטת-יד — עמדו משה-חיים וחבריו וייסדו את ה"הוועד לנפגעי-המשבר", שתפקידו הראשי היה להקל ממצוקותיהם של יהודים אשר נפגעו במיוחד מחומרת הדין ולהושיט להם סיוע מוסרי ועזרה חמרית בעת צרה. ובלא-לאות, ומתוך הקרבה עצמית ממש, טרחו ועמלו לטכס עצה ולחבל תחבולה כיצד למנוע את שקיעתם הגמורה של אנשי מסחר ואנשי מעשה אשר הקרקע נשמטה מתחת לרגלם.

ומבחינה זו, מבחינת שאיפתו לעזור ולהיטיב לזולת, יש ענין מיוחד בבעיות השונות המטרידות את מוחו של משה-חיים, ובדרך גישתו לפתרונן.

הנה כותב לי "משה-חיים" אחד בענין הקרוב אל לבו, ועלי למסור מודעה, כי את הקטעים מדבריו אני נוהן ככתבם וכלשונם,

משום שגם בסגנונו המיוחד לו מתבלטת אישיותו של „משה-חיים“.
כותב הוא :

„אני הנני אחד הנודניקים (!) אשר רב חפצם לתקן דברים שונים ובאין להם היכולת, מוכרחים לפנות לאחרים ולהטרידם — למען המטרה הנראית בעיניהם כטובה וראויה להתחשבות. הטרדתי שופטים לפני שנים והצלחתי אז בהשיגי תיקון, ששופטי השלום בתור נשיאי ההוצאה לפועל... לא ידרשו עוד פרסום שמו בעתונים של בעל הנכסים העומדים למכירה על פי פסק דין. אז שמחתי בהישג, שאנשים חסרי אמצעים המפסידים את רכושם או רהיטיהם בשל מצבם לא יקבלו עונש נוסף, עונש רוחני ונפשי, שבפרסום שמם בעתונים, במודעות המיוחדות לכך.

עד היום מצטער אני שלא הצלחתי להשפיע על עורכי-העתונים, שלא יזלוזלו בכבוד זולתם ולא יפקירו כבוד ורגשות אנשים אך ורק למען עסק הריפורטזיה. הדבר שבו התענינתי קרה פעמיים. פעם אחת בפרסום שמו של חקלאי זקן מהמושבה (פלונית), אשר מת משבץ הלב על פתח הדלת של איזו ערביה ביפו, והעתונים עשו מזה מטעמים הערבים כנראה לחיד קוראיהם. (ואולי היה הזקן אלמן?). ופעם שניה, לפני כמה שנים, בפרסום שמו של מנהל חברה (פלונית) אשר נפל מחלון קומה ב' של איזה בית ברחוב (פלוני) לאחר שפגע במוסר הצניעות. בשני המקרים טענתי, כי אין להעניש בן אדם הסר מהדרך הישרה של בעל נאמן לאשתו יותר מאשר נענש כבר על ידי בית הדין של מעלה. מוחו הטראגי כפר כבר על עווגו, ולא היה צורך להכתים את שמו על ידי פרסום בעתון. נוסף לזה הרי גורמים בזה בושה וכאב למשפחה, לאלמנה וילידים ואף לנכדים, ומידה כזאת של עונש, על ידי התעללות בכבודו של המת וברגשות המשפחה כולה, היא אכזרית ביותר. לדאבוני לא הצלחתי בענין זה, ועד היום מוסיפים העתונים על העונש מידי שמים גם עונש בידי אדם, וקשה אולי העונש האחרון, ביחוד לאלה שנשארו בחיים, מהעונש הראשון.

משה-חיים נוגע איפוא בהרצאת דבריו בבעיות העומדות ברום-עולמו המתמוטט של הפרט, ומצביע על מעשים שיש בהם משום מניעת הרס גמור, חמרי ומוסרי. אך דבריו אינם מכוונים, חלילה, לשם התהדרות או למען קניית פרסום לעצמו על המעשים אשר נעשו על ידו. עניניו לטובת הכלל. ביתר דיוק: לטובת יחידי הכלל אשר מידת-הדין פגעה בהם במיוחד, ובדרכו המיוחדת לו הוא בא אף הפעם

כדברי הצעה כיצד להמתיק את הדין ולחלץ מצוקתם אזרחים, אשר מולם הרע גרם להם להסתכר, שלא באשמחם, בין גלגלי הצדק, וכך הוא כותב בהמשך מכתבו:

„והנה ענין שלישי של שמירה על כבוד הזולת. ומשום מה מרשה לי חוצפתי הפעם להטריד את כבודו, אולי אמצא אצל כבודו אוזן קשבת ואולי יקבל על עצמו את הטורח לפעול ברוח הצעתי, כשעתונים אינם מרבים לקבל את מאמרי על ענינים כה קלים (בעיניהם). הענין הוא פשוט וידוע: בבית המשפט מתנהלים משפטים ממשפטים שונים, ופסק דינו של השופט קובע מי החייב או האשם ומי הפטור או הזכאי. והנה קורה (למשל) מקרה של גנבה או תבערה אצל איזה סוחר, והמשטרה חושדת בבעל העסק עצמו. הדבר מובא לבית המשפט ואחרי חקירות משתכנע השופט, שאין מקום להאשמת בעל העסק ופוסק לזכותו. בזה נגמר הענין בבית המשפט. משטרת א"י אינה משלמת פצויים ואף לא מבקשת סליחה, אלא משחררת את הנאשם ב„אתה יכול ללכת“, והסוחר ובני משפחתו מכבדים ומוקירים את השופט בשל הצדק שלו. אך בעיר ידוע מהעתונים, שהסוחר א. היה חשוד במעשה פשע והצליח להתחמק („ארויסגעדריעהט זיך“). וכל מי שידוע לו הדבר לא יאמין עוד לאותו סוחר, לא יתן לו אשראי, יפחד גם לקנות ממנו, ויתכן שגם לשדוך זה יזיק, על כל פנים נשאר כחם עליו, אשר גם בנו לא נבקל יתפטר ממנו.

משל יחידי זה מספיק כדי שכבודו יבינני. קוראים כל כך הרבה על ענינים כאלה ואחרים כמותם עד שהנפש מזדעזעת ממש. שמותיחם של אנשים רבים, חפים מפשע, נכתמים על ידי כך, אם גם לא היה כל קשר בין החשודים לבין המקרה. וד"ל. ואם כי ריפורטאג'ה כזאת נהוגה בעולם כולו, נשאר אני נאמן לדעתי, כי הדבר הוא עוול גדול. זהו זלוזל בכבוד הזולת ונעשה רק למען שרת את הקורא הצמא לסנסציות זולות, כי קורא רציני וישר מסתפק בידיעה בלבד מבלי לחקור מה שמו של החשוד.

וכאן באות כמה מלים של התנצלות על אשר אין הוא, משה-חיים, פונה בענין זה למדורו הקבוע, מדור ה„מכתבים למערכת“. הוא כותב:

„הייתי בכל זאת מנסה לכתוב על כך בעתון, אך עתון (פלוני) מקבל רק מאמר חמישי או עשירי שלי, וגם זה רק בתור „מכתב אל

העורך", ובקיצוצים ובהשמטות, שלפעמים אינני מכיר את דברי עצמי, ואינני מכין, בקראי את מאמרי, מה בעצם רציתי... ויתכן שאין גם צורך במאמרים, כי הצעתי היא זאת: יש להודיע לעתוננים, כי יש בזה משום פחיתות הכבוד למשפט שדברים יפורסמו מבית המשפט בלי הסכמת השופט היושב בו... בהתחלת החקירה המשפטית על השופט לחזור על האתראה, "לא ניתן לפרסום". ובתחו את פסקהדין הסופי יוכל אז השופט, לפי שיקול דעתו, לקבוע "ניתן לפרסום" או "אסור לפרסום". במקרים שהשופט אינו קובע בהם דבר, גם אז על הריפורטר לשאול את השופט אם מותר לפרסם את מהלך המשפט או לא, ועם הזכרת שמות אנשים או בלעדי זה. אין ספק, שהדבר יתקבל בשמחה על ידי הקהל הרחב והעובדה תשאר קיימת ועומדת".

אין לחלוק על כך, כי בדבריו אלה נגע משה־חיים בשאלה כאובה ביותר. זוכר אני, כי לפני כמה שנים, באחד הלילות, סמוך לחצות, הופיעו בביתי עלמה לא צעירה לימים ואביה, זקן בא־בימים. בדמעות בעיניה סיפרה לי העלמה, כי אותו היום פתח בית המשפט בפרשת הדיונים בתביעה פלילית אחת שהביאה המשטרה נגד אחיה בעוון השתתפות במעשה גניבה. הדיונים טרם נסתיימו, אולם מאז הצהררים היא מכתתת רגליה על כל מערכות העתוננים ומתחננת לפנייהן לבל יפרסמו את מהלך המשפט ואת שם אחיה, כדי לא להמיט חרפה על המשפחה. בעתון אחד נעתרו לה והבטיחו לה נאמנה, כי הידיעה תימחק, אם כי היא סדורה כבר לדפוס. במערכת עתון שני נאמר לה, כי הדבר תלוי בעורך־הלילה, וזה טרם בא לעבודתו. בעתון שלישי אמר לה הפקיד הממונה על הכרוניקה, כי בלא צו מבית המשפט אינו רואה צידוק לעצמו ולעתון להסתיר מעיני הקוראים דברים אשר יש בהם, לדעתו, משום ענין לציבור. היא עומדת להינשא אותו שבוטע וברי לה כי אם יפורסמו הדברים ברבים, יבטל החתן את השידוך, והיא תשאר בתולה זקנה. "אנא", התחננה בקול קורע לב, "תן לי את הצו לעתוננים..."

הצעתן של משה־חיים, אם יפעלו על פיה, עשויה, איפוא, למנוע יסורי חנם מיחידים, כאותה עלמה ואחרים כמותה. אך אם "הדבר יתקבל בשמחה על ידי הקהל הרב", כהשערותו של משה־חיים במכתבו, ספק גדול הוא, ומכתבו של "משה־חיים" אחר יוכיח. משה־חיים זה אף הוא כואב את כאב הציבור; אף הוא מגלה את מקורות הרע שמהם אנו יונקים, ואף הוא שוקד על תקנת הרבים; אך את הפתרון

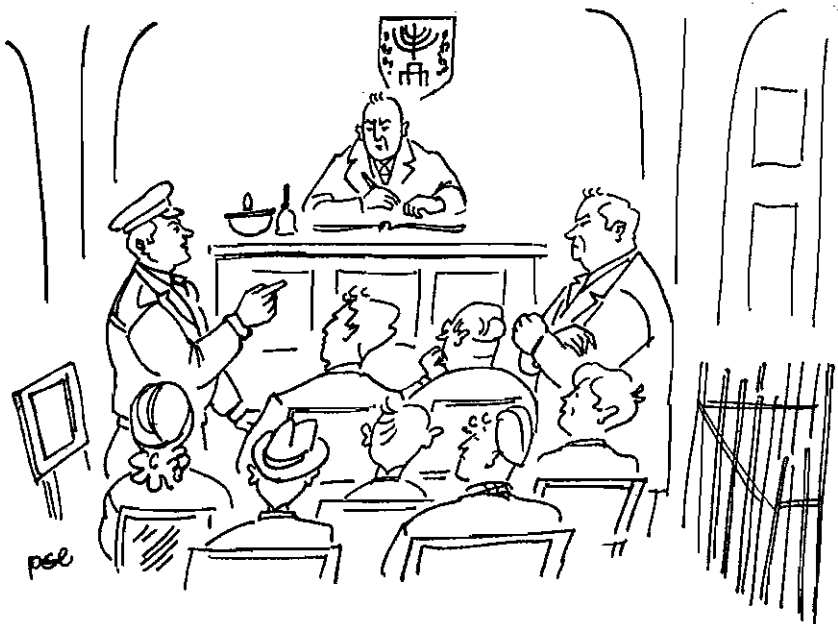
הנכסף רואה הוא דוקא בכיוון מהופך. הנה קטע ממכתבו של משה־חיים זה:

"ברכת אלוהים שלוחה לכל אלה המפיצים אור בין בכתב ובין בדבור פה, בין מעל דפי העתון ובין באמצעות גלי הרדיו, בימינו אלה, הארוכים מאלוהים, על המצב הבלתי מוסרי הירוד בחיי המשפחה הישראלית..."

יש לנו כח ממשלתי, יש לנו כח מוסרי; דאשי רבנים, משרדי רבנות, משפט, חק, שופטים, עורכי־דין וכו' וכו'. רק הגבה אין. משום מקום, ומאף אחד. המצב הוא קטסטרופלי בשל ריבוי הטומאה בחיי היתוד ובחיי המשפחה. חיי הביגמיה נפוצים במשפחה הישראלית, והגבה אין, אין.

אתם המדברים על כך השכם והערב תופסים את המצב של העניינים המחפירים האלה, ולי נדמה שיש לכם רשות לקרא בשנים־שלושה שמות של אנשים הממיטים חרפה על חיינו. כן, כן, שמות מפורשים של אנשים חיים בתוכנו כדי להעמידם לעמוד הקלון. לרגום אותם באבנים, למען ידעו אחרים, כי כן כתוב בתנ"ך — "ובערת הרע מקרבך".

ברכת אלוהים לכם, על כל פעולותיכם בכיוון זה".
עד כאן נוסח המכתב של "משה־חיים" זה. ואני אין לי אלא להעמיד לפני הציבור את ההצעות זו מול זו.

בעלי סרינצימים

בעלי פרינציפים

1.

יש ומונים בנו מידה של חיבה יתירה לפולמוסי דברים וריכי לשון, ומתוך כך באים ומתריעים, כי יהודים נוטים, מטבע ברייתם, להשפט ולהתדיין. לא היה לנגד עיני חומר סטטיסטי אשר יש בו כדי לקבוע אם סכסוכי משפט בקרב בני עמנו מרובים, באופן יחסי, מאשר אצל בני אומות אחרות, אך ברי לי, כי היהודי הפשוט אין גאוותו, בדרך כלל, על ריבוי משפטים, וכשהוא נאלץ, מאין ברירה לפניו, להביא את דברו בערכאות, או להתגונן בתביעה שהוא נתבע בה, רואה הוא את יום־המשפט כ"יום־הדין" ממש. לעתים קרובות מאד מפליט בעל דין או עד, בעמדו לפני כס המשפט, אם מתוך שמץ של התפארות, או בנימה של הצטדקות, כי זוהי הפעם הראשונה שהוא נזקק אל בית הדין. במקום אחרי דיברתי על תגובתו של עד או בעל דין עת יופיע לראשונה בדין. הרוב מתפאר או מצטדק, כי מעולם לא דרכה עוד כף רגלו על סף בית הדין. כמה מהם מוסיפים הערת־לוואי אירונית בשפת ההמון: "הלוואי וייטער", כלומר: "הלוואי ויהי כן גם להבא". יהודי זקן אחד, אשר הופיע כעד, נדרש להשבע, כי יגיד דברי אמת. אך, כרגיל במקרים כאלה, הוא סירב להניח ידו על חפר התנ"ך ולהשבע, באמרו: "עוד לא הייתי אף פעם בבית המשפט". וכאילו לשם הסברה והנמקה הוסיף בתמימות ובהדגשה מיוחדת: "אני אדם ישר"... נסיתי להסביר לו, כי לבית המשפט באים גם אנשים ישרים והגונים, אך הוא חייך חיוך רב־משמעות, וגיכר היה כי הוא מטיל ספק בדברי.

עורך עתון יומי אחד העיד לפני כמה זמן בבית המשפט, ובסיימו את דבריו העיר בהתנצלות־שבגאוה: "זוהי עדות הבתולים שלי...". אך האמת ניתנת להאמר, כי זעיר־שם זעיר־שם אתה נתקל גם ביהודים אשר הם בבחינת "בני בית" בבית הדין, ובסכסוכי הדברים שהם מעורבים בהם העשירו את היוריספרודנציה שלנו והרימו תרומה ניכרת להתפתחותה של ההלכה הארצישראלית לכל ענפיה וגווניה. ליהודים אלה נהירין שבילי בתי־הדין, ובתביעותיהם ובהגנותיהם הם נלחמים כמלומדי־מקצוע, ולא יוותרו על זכויותיהם, האמיתיות

או המדומות, אף כמלא הגימה, בחינת „ייהרג ואל יעבור“.
בראש אנשי-מלחמה אלה מסתמנת דמותם הבולטת של „בעלי
הפרינציפים“.

★

המון העם הפשוט רוחש רגשי לעג ובוז לאדם קשה-עורף, בחינת
סתם-עקשן, הקושר מלחמה על דברים של מה-בכך ועומד על כל
„קוצו של יוד“, בין שהשעה כשרה לכך ובין שאינה כשרה.
וכשמלחמתו היא על דבר-של-ממון, אומר עליו העם, כי הוא בר-גש
המוכן לההרג על „פחות משה פרוטה“. כוונת הדברים: אדם פלוני
קמצן הוא, כילי וצר-עין. אך הקמצנים וצר-העין למיניהם אינם
רואים מומם, ואת תכונתם הפסולה הם מלבישים מחלצות מודרניות
ומכנים אותה „פרינציפ“, אדם כזה אינו פורע את חובו שהוא חב
לאחר לא משום חסרון-כיס, חלילה, או משום שאינו רוצה לשלם,
פשוטו כמשמעו, או משום שהוא עתיד להפיק טובת-הנאה אחרת
אם לא ישלם, אלא סירובו כרוך בשאלה „פרינציפיונית“, כביכול,
בעלת חשיבות ממדרגה עליונה; והוא רואה ענין מיוחד בכך, לטובתו
הוא, ולטובת הכלל, כמובן, כי בית הדין יתן דעתו על נימוקיו, יברר
את ההלכה ויקבע את ה„פרינציפ“. כשאתה חודר לעמקו של הסכסוך
ומסיר את קליפת הדברים, קליפה אחר קליפה, מתגלה לפניך הרעיון
הישן-נושן של הריגה על פחות משה פרוטה, או מלחמת-קודש על
טובת-הנאה חמרית שבחמרית.

בעל-בית מסרב לקבל מדיירו את שכר-הדירה יומיים-שלושה
לאחר המועד שנקבע בחוזה לפרעונו, לא משום ששעה כשרה נזמנה
לפניו להשכיר את הדירה לאחר בתוספת דמי שכירות וב„דמי מפתח“
אגדיים, אלא משום ש„חווה הוא חווה“, והוא, בעל-הבית, „פרינציפ“
יש לו ללמד לדייר לשמור על קדושת החווה ולהקפיד על תשלום
שכר הדירה במועדו. דייר עומד על דעתו ומסרב להוסיף לבעל-
הבית חצי לירה על דמי השכירות בימים אלה של עלית מחירי המחיה,
לא חלילה משום שהוא חס על פרוטות מאוסות, אלא משום שה„חוק
הוא חוק“, ואם החוק פוטר אדם מתשלום תוספת-שכר-דירה, הרי
הוא, הדייר, „פרינציפ“ נוקט הוא בידו לשמור חוק ומשפט.

יש ובדיונים מסוג זה צפה ועולה בזכרוני הלצה המונית —
המונית מאד אולי — אשר מוסר-ההשכל שבה עשוי לקרוע את מסוה
ה„פרינציפ“ מעל אלה המעמידים פני תם. המון העם מספר, כי גבר

אחד ישב בתיאטרון כשהוא חבוש מצנפת רחבת השוליים. על אף
הפצרות היושבים בספסלים אשר מאחוריו, סירב האיש להסיר את
המצנפת מעל ראשו, מתוך נימוק, כי הבישת כובע היא אצלו דבר
שב„פרינציפ“, וכי אין הוא מוכן לוותר על ה„פרינציפ“ הקדוש, גם
אם אין דעת הציבור נוחה הימנו. גברת אחת היתה שם אשר התנהגותו
של הגבר חבוש-המצנפת הוציאה אותה מכליה, באשר היה עליה
לטלטל ראשה מצד אל צד, כדי לחזות בבימה, ובעידנא דריתחא
שמטה את המצנפת בכוח מראשו, ולעיני היושבים מסביב נתגלתה
גולגולת ערומה משער. משראתה הגברת כך, נתנה בקולה על הגבר
העקשן: „פרינציפ הוא זה? קרחת היא זאת“.

עלי להודות, כי הרגשת חולין מעין זאת חוקפת אותי לעתים
אגב בירור ענין משפטי, כשטענת ה„פרינציפ“ מתבדה, והרקע האמיתי
לחביעה מתגלה לעין-כל. והרי דוגמה מאלפת אחת של איש
„פרינציפ“:

אדם אחד, עסקן-ציבור למחצה, שלח פעם באמצעות בית-הדואר
הודעה לאחד העתונים היומיים, כדי לתת במדור המיוחד לתודעות
על הרצאות וכינוסי אסיפות. על המעטפה אשר בה היתה נתונה
ההודעה, הדביק בול-דואר של שני מילים בלבד. פקידי בית הדואר
קבעו משום-מה, כי דינה של הודעה מסוג זה אינו כדין מכתב גלוי,
אלא כדין מכתב רגיל הטעון בול דואר בשיעור של חמשה מילים
(הדבר קרה לפני העלאת המחירים במשלוח דברי דואר). לפיכך נתנו
על המעטפה חותמת מיוחדת העשויה לכך, ודרשו מאת מערכת העתון
לשלם את הקנס הקבוע בתקנות, שהוא כפל הפרש, היינו, סך של ששה
מילים. המערכת, מתוך נימוקים שלה, סירבה לשלם את הקנס וייתרה
על קבלת המכתב. ההודעה הוחזרה משום כך על ידי הדואר
לשולחה בתוספת דרישה לסלק את ששת המילים, לפי שהוא, הדואר,
עשה את שלו והעביר את ההודעה לתעודתה. אך היהודי שולח-
ההודעה סירב אף הוא לשלם את הקנס. מה עשה מנהל הדואר? הוא
פנה אל היועץ המשפטי של ממשלת א"י ובאמצעותו תבע את היהודי
לדין ודרש מבית המשפט לחייבו בתשלום הסך ששה מילים, בצירוף
הוצאות המשפט ושכר עריכת דין. המכונה המשפטית הובאה, איפוא,
לידי פעולה. פקידי המשפט ישבו וערכו כתב הזמנה, שבו נדרש
פלוני בן פלוני להופיע ביום פלוני בבית הדין בחביעת היועץ המשפטי
הדורש ממנו סך ששה מילים, שאם לא כן יינתן פסק-דין שלא בפניו.

והוא, הנתבע, לא יהיה רשאי להתנגד לפסק-הדין, אלא אם כן יוכיח, כי העדרו היה מפני סבה מספקת. שמש בית המשפט נטל את ההזמנה יחד עם העתק מכתב התביעה ומסר אותם לנתבע. וביום הקבוע לדין הופיעו הנתבע מצד אחד, ובא-כוח התובע מצד שני, וגללו לפני בית המשפט את פרשת טענותיהם. „שאלת הכסף אינה באה בחשבון כמובן, כך טען הנתבע, „אלא מאי? על שום מה איני משלם חוספת הפרש של ששה מילים? מכתב מעין זה ששלחתי אל המערכת הוא בבחינת „חוזר, היינו, דבר-דואר הכלול בסוג ב' של משלוחים, ומשום כך טעון הוא, לדעתי, תר-דואר של שני מילים בלבד, ולמה ידרשו ממני חמשה מילים? במלים אחרות: „פרינציפ“ יש כאן, ועל קדושתו של ה„פרינציפ“ מוכן היהודי להלחם.

נכנס, איפוא, בית המשפט בעבי-הדיון. „המוציא מהברו עליו הראיה“, כלל גדול הוא בתקנות הדיון. משום כך חייב התובע — כלומר: המדינה המיוצגת על ידי יועצה המשפטי — להביא ראיות והוכחות על כך, שדבר דואר מהסוג הנדון בחביעה טעון בול של חמשה מילים ולא פחות. קיבלה המדינה על עצמה את הדין ופתחה בפרשת הוכחותיה. לצורך בירור הענין הועיד בית המשפט כמה ישיבות דיון. בישיבה הראשונה נשמעו טענות בעלי-הדין, בישיבה השנייה נשמעו דברי עדים ומומחים-לדבר, ובישיבה השלישית ניתן פסק-הדין. ואין לשכוח, כי מקום ישיבתם של היועץ המשפטי וחבר עוזריו קבוע בעיר הבירה, ולכל ישיבה של בית-הדין הוצרך בא-כוח התובע לנסוע במיוחד מהבירה אל מקום המשפט, ולעשות בו לפחות מחצית היום. לאחת הישיבות הביא עמו גם מומחה אחד או שנים, וכל הטלטולים והנסיעות בדרכים כרוכים, כדבר המובן מאליו, בהוצאות ניכרות נוסף על ביטול-הזמן. סוף דבר היה, כי הנתבע יצא חייב בדינו, ובית המשפט הטיל עליו דפרוע את סכום התביעה, היינו: ששה מילים — שהם חצי גרוש ומיל אחד — בתוספת כל הוצאות המשפט ושכר עריכת-דין, שהצטברו במשך זמן זה ועלו לסכום שהוא גדול פי שמונה מאות מסכום התביעה...

עד כאן יש אולי צידוק-מה לעמדתו של היהודי הנתבע. סוף סוף אין אדם חייב להיענות לדרישת הזולת, ולו תהא זאת המדינה בכבודה ובעצמה, אלא אם כן הדרישה בדין יסודה. ואין הדין נחתך אלא בכתי הדין של הרשות. אך משנחתך הדין שוב אין מקום לעקשנות-שוא. ואומרים לו לאדם: גלחמת על „פרינציפ“ — טוב ויפה; עכשיו

שנוצחת — צא ופרע. אך לא כן חשב היהודי בעל ה„פרינציפ“ שלנו. הוא עומד במרדו ואינו נכנע. על אף הדרישות הרבות והאימים במעשי-דין נוספים אין הוא משלם. מה עשו פקידי הרשות? נטלו העתק מאושר מפסק-הדין, מסרוהו למשרד-ההוצאה-לפועל שליד בית הדין, ומכונה ממשלתית נוספת — השלישית במספר — פתחה עכשיו בפרשת פעולות, כדי לגבות את ששת המילים, שעליהם נצטבר גם סכום הוצאות המשפט ודמי אישור פסק-הדין, והפעולות הנעשות במשרד-ההוצאה-לפועל כתובות על ספר, וידועות לכל באי-בתי-המשפט: תחילה נשלחה לנתבע העקשן דרישת תשלום. משלא נענה לה, הוטל עיקול על מטלטלי ביתו. כאן הוברר, כי חלק הארי ממטלטלי הבית אינם שלו אלא של אשתו, ובמטלטלים המועטים של הנתבע עצמו אין כדי פרעון החוב. אולם עוד לא נסתמו דרכי-הגביה. לפי בקשת עושי דברו של היועץ המשפטי ב"כ הדואר נדרש היהודי להופיע לפני הנשיא-המוציא-לפועל, כדי להחקר בדבר מעמדו החמרי ויכלתו הכספית לפרוע את החוב. כל הפעולות האלה אף הן לא חינם תיעשינה, ופרוטתה לפרוטת מצטרפת לחשבון, והחוב שבמקורו היה, כאמור, ששה מילים, הולך וגדל, הולך ומתנפח. לפי הזמנת משרד-ההוצאה-לפועל הופיע, איפוא, היהודי ביום הקבוע לכך, נחקר בשבועה בדבר משלח ידו, מקורות הכנסותיו, שיעור הוצאותיו וכיוצא בזה שאלות שיש בהן כדי לפתוח פתח אל כיסו של היהודי. לאחר שמיעת כל ההוכחות והעדויות קבע הנשיא-המוציא-לפועל, כי על החייב-בדינו לשלם סכום של 250 מילים לחודש, עד גמר סילוק החוב במלואו.

קיצור-שלי-דבר: למעלה משנה תמימה היה היהודי מופיע מדי חודש בחודשו במשרד-ההוצאה-לפועל, עומד לו מבייש ונכלם בתור לפני אשנב-הקופא, ומשלם את השיעור החדשי של 250 מילים. ועדיין לא פרע את כל ההוצאות שנצטברו. את הקרן, כלומר: את החוב המקורי של ששת המילים, יגבו ממנו לכשיפרע את כל ההוצאות...

ועכשיו צאו וראו, כמה יגיעות יגעו המדינה ועושי-דברה כדי לגלות לעין-כלל, כי ה„פרינציפ“ אינו „פרינציפ“. וכמה עלתה לה ליהודי, ההכרה, שפרי-עקשנות אינו אלא מפה-נפש וחסרון-כיס.

שעתו פנויה לטרדות משפט. לפיכך שקל על יד עורך־דין כמה לירות וייפה את כוחו לטעון לו.

היו שתי ישיבות־בית־דין. בישיבה הראשונה, שהוקדשה לשמיעת טענות בלבד, הופיעו רק התובע ובא כוחו של הנתבע. אך לישיבה השנייה נאלץ גם היהודי־הנתבע להופיע בכבודו ובעצמו כדי להגיד דברי עדות. בנמקו את סירובו לשלם את הסכום הנדרש בתביעת הנהג, קרא הרצאה מפורטת, מתובלת דברי מליצה שנונים, על יסודות ה"פרינציפ" ועל קדושת ה"פרינציפ" שלו. לישיבה זו הוזמנו כעדים, ועשו מחצית היום בבית המשפט, גם השוטר אשר פסק בשעתו מה שפסק, וכמה עובדי־אורח אשר נודמנו באקראי למקום המעשה בעת אשר נתגלע הסכסוך.

פסק־הדין אינו מענין לגבי הנושא אשר אני דן בו. אך אני מרהיב עוז בנפשי להביע ספק אם היהודי בעל המכונות ההדורה, גם אם יצא זכאי בדינו, עודנו דוגל בשם ה"פרינציפ" שלו, כדי לקפח שכרו של בעל־מלאכה.

★

אולם אם בדוגמאות שהבאתי לעיל גרם ה"פרינציפ" הקדוש לדוגלים בו רק חסרון־כיס ומפח־נפש בלבד, הנה כמה דוגמאות המוכיחות, כי יש ו"עקשנות פרינציפיונית" — אם ניתנה הרשות לומר כך — ממיטה או עלולה להמיט אסון ממש.

דוגמה א': בשנות הרעה שכר יהודי אחד מעון בשכר מועט, והחזיק בו משך תקופה ארוכה. מדי שנה בשנה, עם כלות תקופת השכירות, חידשו בעלי הדבר את חוזה ההתקשרות, והדייר מסר לידי בעל־ביתו שטרי חוב לזמני פרעון קצובים, כרגיל וכמקובל. עם התגבר מצוקת הדירות והתיקרות מצרכי המחיה דרש בעל הבית תוספת זעירה על שכר־הדירה, אולם אותה שעה כבר עמד חוק ההגנה על הדיירים בתקפו, והדייר אטם אזניו משמוע כל בקשת תוספת. בעל הבית אמר לתבוע את דיירו לדין ולדרוש פינוי מקום, אך יודעי־חוק אמרו לו, כי לשוא תהא טרחתו, והוא יפסיד בדינו. ולא זו בלבד, אלא שנוסף על הוצאותיו יהא עליו לשאת גם בהוצאות ההגנה של דיירו. מאין ברירה, ומאחר שמצבו היה דחוק אותה שעה, נאות בעל הבית לקבל מידי דיירו שטרי חוב לתקופת שכירות נוספת. ישבו וכתבו את השטרות, הדביקו עליהם בוליה־הכנסה כחוק, והדייר חתם שמו עליהם כדת וכדין. אך אותה שעה לא ידעו שניהם, גם בעל הבית

2.

בשיחה האחרונה הקדשתי כמה מלים לדמותם של "אנשי פרינציפים" במשפט, כלומר: בני אדם המעמידים על דעתם מתוך טענה מדומה שהם לוחמים מלחמה־של־מצוה, ומוכנים לבוא באש ובמים על מה שמכונה בפיהם רצון־בחירה ועקרונות־חיים. הבאתי גם דוגמה אחת כדי להראות כמה פסולות דרכיהם של אנשי "דוך־קישוט" אלה, וכי בסופו־של־דבר נגלה כמעט תמיד הלוט מעל פניהם, ומתברר כי לא מלחמת־שמים, אלא דקדוקי־ממון וצרות־עין בלבד מונחים כיסודו של מאבקם.

הרי דוגמה שניה אשר גם בה יש כדי הבלטת הסילוף במלחמה זו לשם ה"פרינציפ", ככיוול:

יום אחד נהג יהודי אחד, מאחינו יוצאי־גרמניה, במכונתו ההדורה בפרברי העיר, בעברו בשביל משובש בשקערוריות ובגבר־שושיות של חול, שקעה מכונתו ולא יכול להזיזה ממקומה. משראה כך, ניגש אל תחנת חניה סמוכה, והפציר באחד הנהגים, יהודי מבני עדות המזרח, לעזור עמו בהסעת המכונת השקועה. הנהג נעתר לו וזא אל מקום הפורענות במכונת הטכסי שלו, ואחרי עמל רב בגופו ובמכונתו עלה בידו לחלץ את המכונת ולהעלותה על דרך המלך. משעמד היהודי בעל המכונת להפרד ממיטיבו ואיש חסדו דרש זה את שכר טרחתו בסך מאה מיל, דמי נסיעה אחת בטכסי. העמיד היהודי בעל המכונת ההדורה פני געלב, והכריז כי ב"פרינציפ" אינו משלם תמורה בעד מעשה־חסד. ראה הנהג שכרו מקופה, ואמר ללמד ליהודי פרק בהלכות נימוסין. מה עשה? חסם במכונת הטכסי שלו את המעבר, ושלל מאת היהודי את האפשרות לזוז מהמקום. נתרחה היהודי ומיהר אל תחנת המשטרה הסמוכה, והבהיל שוטר אל מקום המעשה. לאחר ששני היריבים גללו לפניו את פרשת עצומותיהם פסק השוטר, כי אין לתלות את האחד בשני: אם הנהג סבור, כי חוב יש לו על היהודי, הרשות עמו לתבוע לדין, אך אין הוא מותר בעשיית דין לעצמו על ידי עיכוב הנסיעה. בו במקום נשלפו פנקסים ועפרונות, נרשמו שמות, כתבות, מספרי מכונות, דברי עדות של סקרנים שנודמנו למקום, ולא יצאו שבוטות מועטים והיהודי בעל המכונת הוזמן לדין בתביעת פלוני הנהג, הדרוש ממנו תשלום דמי שכירות מכונת בסך מאה מיל, בצירוף הוצאות המשפט. היהודי בעל־המכונת ו"איש־הפרינציפים" אדם עסוק הוא, ואין

יהודי אחד, מטיפוס בעלי ה"פרינציפלים", אשר נענש על "קידוש השם", כלומר: לא "שם שמים", חלילה, אלא שם עצמו, פשוטו כמשמעו. וזה סיפור המעשה:

יהודי אחד גר בירושלים הבריה אשר מקצוע נכבד ניתן בידו ותואר של חכמה הוכתר לראשו. מקצועו — חכמת הרפואה, ותארו — תואר "דוקטור". לצורך סיפורי זה אכנהו בשם זיגמונד שוורץ, או ביתר דיוק: דוקטור זיגמונד שוורץ, כי מקפיד היה יהודי זה לבל יושמט, חלילה, תואר החכמה מראש שמו. והיה, כי יפנה אליו הפונה, בכתב או בדיבור, תואר החכמה מעין: "אדון" שוורץ, או "מר" שוורץ, או אפילו "העזר" שוורץ, יעשה הרופא עצמו כאילו אינו רואה ואינו שומע ולא ישיב דבר וחצי דבר, או, לכל היותר, יעמיד את איש דברו על טעותו במלי-תרעומת ובהטעמה יתירה לאמר: "שמי דוקטור זיגמונד שוורץ, בבקשה"; פירוש: אל תקל ראשך בי, ודע לפני מי אתה עומד...

ודוקטור זיגמונד שוורץ זה שוכר דירה הנהו — כלומר: דייר ככל יתר הדיירים, בין אלה שיש להם השכלה ותואר אקדמיים ובין אלה שלא זכו לסעוד מעץ-הדעת, — ודינו כדינם. ובעל ביתו של גיבורנו הרופא הוא יהודי פשוט, מיוצאי פולין, בלי תואר אקדמי וכלי השכלה אירופית גבוהה, אך איש-מעשה ומחונן בחוש דק של הומור בריא.

משקרבה תקופת השכירות לקיצה, השתוקק בעל הבית להשתחרר מדיירו כדי להשכיר דירתו לאחר, כלומר: להמיר חכמה בממון; אך מחמת הק-ההגנה-על-הדיירים, שאינו מפלה בין חכמים לשאינם חכמים, ופורש חסותו על הכול במידה שוה, נאלץ בעל הבית לכבוש את יצרו ולשים מחסום לפיו עד אשר יראה איך יפול דבר, ואמנם, דבר נפל. שנת השכירות כלתה, והרופא שלנו שכח לשלוח לבעל ביתו את דמי השכירות, חלקם במוזמן וחלקם בשטרי חוב, כפי המותנה בחוזה השכירות שתקפו תם. כל בר-בירב יודע היום, כי שכן, שאינו מדייק בתשלום שכר הדירה במועדו, צפוי לתביעת פיגוי, אולם בעל-הבית שלנו, אף שכבר נולדה לו עילת-תביעה לפיגוי, ביקש לבצר את עמדתו ביצור-שליקיימא ולסגור בפני דיירו כל פתח של הגנה. מה עשה? שלח את בנו בכורו להזכיר לדיירו הרופא, כי הגיע מועד תשלום שכר הדירה, ושם בפיו את הדברים אשר ידבר. מילא הבן את פקודת אביו, בא אל הרופא, צלצל בפעמון ביתו, ומשיצא

וגם הדייר, כי חוק הבולים חל בו תיקון-מה ימים ספורים לפני כן, וכי לפי תיקון זה טעון כל אחד משטרי-השכירות בולי הכנסה של עשרים מיל תחת הבול האחד של עשרה מיל שהודבק עליו בעת החתימה. לאחר כמה ימים נתגלגל לידיו של בעל הבית העתון הרשמי של אותו שבוע, ומשמעמד על התיקון בחוק, דרש מאת הדייר להדביק על כל אחד מהשטרות בול נוסף של עשרה מיל, ולחתום את שמו עליו. הדייר לא התנגד לחתום את שמו בשניה, אך את מחיר הבולים הנוספים סירב לשלם. הוצאה נוספת זאת, כך טען השכן, מחויב בעל הבית לשלם מכיסו הוא. יש לזכור, כי היו אלה ארבעה שטרות בלבד, וערכו של הסכסוך בממון עלה לסך כולל של ארבעים מיל. אולם כל אחד מן היריבים עמד על דעתו, זה בכה וזה בכה, וסוף דבר היה, כי בעל הבית תבע את דיירו לדין ודרש מבית המשפט צו פיגוי דירה, מתוך גימוק שהדייר לא קיים את תנאי השכירות, בסרב, ובעמדו בסירובו, לתת שטרי חוב להבטחת שכר הדירה, כפי המותנה בחוזה ההתקשרות.

הוטל, איפוא, על בית הדין לקבוע שתי הלכות יסוד והן: (א) מי משני בעלי ה"פרינציפ", בעל הבית או הדייר, מחויב במסיבות אלה לשלם מכיסו את הסכום ה"אגדי" של ארבעים מיל, שהם: ארבעה גרושים טבין ותקילין במטבע ארצישראלי עובר לסוחר? ו- (ב) אם החובה מוטלת על הדייר, האם מן הדין לטלטלו מדירתו בשל עקשנותו הפרינציפיונית?

גם כאן אין בפסק-הדין ענין מיוחד לגבי הנושא אשר אני דן בו, אם כי דבר הסכסוך הגיע גם לדרגת הערעור מפאת חשיבותו הרבה לבעלי-הדין עצמם. אך להשלמת תיאור דמותם של גיבורי סיפורי מן הראוי לציין, כי כאשר עמדה התמיהה בעיני כל הנאספים בבית הדין, בשמעם את פרטי הפרשה הנכבדה הזאת, ראה כל אחד מבעלי הדין, בעל-הבית והדייר, צורך להצדיק את עקשנותו בטענה, כי "אין כאן שאלה של כסף, אלא פרינציפ הוא", ובשל "פרינציפ" מדומה זה, שערכו בממון אינו עולה על מחיר סעודת כלב, היה הדייר נכון להעמיד בסכנה את שלומו הוא ואת שלום אשתו וילדיו בימים אלה של מחסור בדיור, ובעל הבית מצדו הוא היה נכון להפקיר משפחה שלמה לרוח ולגשם...

אליו הרופא פתח במתינות, כמונה מלותיו, ואמר: "אדון" שוורץ, באתי אליך... אולם עד שלא כילה לדבר את דבריו סגר עליו הרופא ה"דוקטור" את הדלת, והדברים נשארו תקועים בפיו. אותה שעה עמדו ליד הבן, מן המוכן, שנים עדים למען יראו במרעייניהם בסרב הרופא לגלגל עם שליחו של בעל הבית בענין שכר הדירה.

כששמע בעל הבית כך, ששן בני מעיו, אך יהודי פיקח היה זה, ומלומד-נסיון בהלכות משפט, וידוע ידע כי הוכחה שבכתב עדיפה על כל הוכחה שבעל־פה. מה עשה? ישב וערך אל דיירו הרופא דברים בכתב, בלא מרירות ובלא הקנטה, ובהן אמר, בין השאר, כי הואיל ותקופת השכירות נגמרה, והואיל וברצונו של הרופא, בודאי, להשאר בדירה גם להבא — אשר על כן, יואיל נא בטובו לשלוח אליו, אל בעל־הבית, את שטרי החוב לקראת התקופה החדשה, כמקובל וכמותר, וחתם בכבוד רב, כנהוג. את המכתב הזה שלח בעל הבית בדואר רשום לפי כתובת מעונו של הדייר, אך על גבי המעטפה רשם מפורש את השם "אדון זיגמונד שוורץ", כלומר: בהשמטת תואר החכמה, המלכות הוכנה והקרוב נפל אל תוכה. משהובא המכתב אל הרופא, והלה ראה שהוא מיועד ל"אדון" זיגמונד שוורץ, ובמיוחד כשנתן עיניו בשם אשר מעבר למעטפה וראה שהמכתב נשלח אליו מאת יריבו הוחיק המושבע, בעל ביתו, סירב לקבלו, והמכתב הוחזר על ידי שלוחי בית־הדואר לשולחו.

עכשיו היו בידי בעל הבית הוכחות למכביר, כי דיירו ה"דוקטור" מסרב לפרוע את שכר הדירה, ולא עוד, אלא שהוא מגרש מעל פניו את שלוחי השלום שהוא, בעל־הבית, משגר אליו, ומחזיר את מכתביו אף בלי טרוח לתת עינו בהם. ואמנם לא עברו ימים מועטים והרופא נתכבד בכתב הזמנה אל בית הדין על שמו המפורש, "דוקטור זיגמונד שוורץ", ומהעתקי הניירות שצורפו אל כתב הזמנה נודע לו לרופא, לתמהונו הגדול, כי הוא נתבע לדין־פינוי בשל אי־תשלום שכר דירה. ושוב נדרש בית הדין לדוש בשאלת "פרינציפ" מדומה, ולפסוק הלכה: חוק ו"פרינציפ" — מה מהם עדיף לגבי תשלום שכר דירה?

★

ולבסוף דוגמה אחת מחיי החווי של יום יום, אשר הגיבור הראשי בה איננו "בעל" פרינציפ, אלא "בעלח" פרינציפ:

נערה אחת מבני עדות המזרח שירתה בבית אמידים משך שתי שנים רצופות. כשהתפטרה לבסוף ממלאכתה וביקשה לעזוב את

בית נותני־לחמה, נשארה בידם משכורת של שבועיים ימים. הגברת בעלת הבית סירבה, מתוך נימוקים שלה, לסלק את עודף החשבון, והנערה נאלצה לתבעה לדין. בעת בירור התביעה לא הכחישה הגברת את עצם החוב, אך טענה כי הזכות עמה לזקוף בחשבון סכום כסף אשר התובעת חייבת לה. היא הוציאה מארנקה רשימה ארוכה וקראה מתוכה: "ביום פלוני שברה העוזרת קערת חרטינה שמחירה כך וכך... ביום אחר שברה כוס ומגש־פירות שמחירם כך וכך... שני ימים נעדרה ממקום מלאכתה בלא צידוק כלשהו... ועוד ועוד. בסך הכל יש, איפוא, לנכות ממשכורתה של העוזרת סכום של כך וכך. יוצא, שלא זו בלבד שאין לה לתובעת עליה ולא כלום, אלא שהיא, הנתבעת, חוב יש לה על התובעת, וחסד היא עושה עמה שאינה דורשת את המגיע לה.

ביקש השופט מוצא של פשרה בסכסוך הפעוט ופנה אל מצפונה של הגברת: "הכיצד?" — אמר לה — "נערה עניה עבדה בביתך עת רבה כל כך, והנזק נגרם על ידה שלא בודון. אולי לא תעמדי בכל זאת על דעתך ותסלקי לה את הפרוטות האחדות שיש לה בידך, בלא דיון ובלא פסק?" משכה הגברת הכבודה בכתפיה מתוך פינוק וגנדרנות וצפצפה בקולה הדק: "אני רוצה שהאדון השופט יבין שאין כאן שאלה של כסף. אני עומדת על ה"פרינציפ" שנערה העוזבת את מקום עבודתה מחוייבת לשלם את דמי הנזקים שנגרמו על ידה".

לבסוף מתברר, כי להד"ם: ה"פרינציפ" אינו "פרינציפ", וה"מוטיב" נערץ במקור אחר לגמרי. הגברת הנכבדה מוכנה לא רק לוותר על הנזקים, אלא גם להוסיף כמה לירוח על שכרה החדשי של הנערה, ובלבד שנו תחזור לעבודתה, משום ש"השגת עזרת כיום" — לפי ביטוייה של הגברת — "קשה כקריעת ים־סוף ממש". אך הנערה עומדת במרדה: "מה? היום תשלמי לי רק ארבע־עשרה לירות בחדש בעד יום עבודה שלם ולהשאר שלשה לילות בשבוע לישון בבית שלך? אבא שלי אומר: היום לא יש עוד עבדים, ולא יש עוד עבודה בשביל הנם. היום אנו לפי שעות, חמשה עשר גרוש השעה ואוכל פעם אחת. תשלמי — יש עבודה; לא תשלמי — לא יש עבודה..."

והצעת הפשרה של השופט לא נתקבלה על דעת היריבות.

בר־פּלוּגַתִּיה דְּקוּפְרֵנִיקוּס

בר־פּלוגתִיה דְקוֹפְרְנִיקוֹס

לפני ארבע מאות שנים ויותר — כך מספרים לנו רשמי־רשומות — חי אדם אחד אשר חולל מהפכה בהתפתחות המחשבה האנושית בחקירותיו בשדה המדע. שם האדם ניקולאוס קופרניקוס, ואת המהפכה יצר בשיטתו, השיטה ההליוצנטרית. קופרניקוס זה — כך אנו קוראים בספרים — היה חכם פולני שלמד תיאולוגיה, אסטרונומיה, משפט ורפואה, ובחקירותיו העלה, כי השמש עומדת במקום אחד, במרכז, וכי הארץ ויתר כוכבי־הלכת סובבים אותה וגם סובבים על צירם הם. תורה זו דחתה את השיטה הגיאוצנטרית, שהיתה מקובלת עד ימיו, כלומר: השיטה שהורתה, כי הארץ היא העומדת במקום אחד והשמש סובבת אותה.

כמה עשרות שנים לאחר מותו של קופרניקוס — כך מוסיפים הספרים ומספרים — קם באיטליה חכם מהולל אחד, גלילאו גליליי שמו, אשר אף הוא עסק בענינים העומדים ברומו של עולם, וחקר במיוחד תופעות מיכניות בטבע, כגון: חוקי הנפילה החפשית, חוקי המטוטלת, חוק ההתמדה ועוד. בין השאר חזה חכם זה גם בכוכבים, ובאמצעות משקפת אסטרונומית שבנה לעצמו, גילה את בני לוחיתו של „צדק“, את צורתו של „נוגה“ ואת טבעת „שבתאי“. והנה העלה גליליי זה בחקירותיו, כי קופרניקוס צדק בשיטתו, וכי השמש אמנם עומדת במקום אחד והארץ סובבת אותה. הוא גם כתב ספר מקיף על יסודות השיטה הזאת, ועל אף לחץ האינקביזיציה והאיזמים של מורדי האור בזמנו, שתחילה הביאוהו לידי כך שחזר בו בפומבי מדעותיו, הצהיר לפני מותו כי „הארץ בכל זאת הטוב תסוב“.

מימיהם של שני חכמי עולם אלה, קופרניקוס הפולני וגליליי האיטלקי, ועד ימינו אלה, הורו מורים תורה זאת בבתי מדרש ובהיכלי מדע בכל העולם כולו, וחכמים מחכמים שונים ובארצות שונות קמו וגילו לאורה תגליות עצומות ואמצאות חדשות לטוב לנו ולאנושות כולה, ואם כי זעיר־שם זעיר־שם עמדו גם מתנגדים לערער על „תורת־כפירה“ זו, לא שמענו כי בתי דין, ובמיוחד במאת או במאתים השנים האחרונות, יידרשו לחוות דעה מה מידת אמת ומה מידת כוב צפונות בה.

כלפי מה נאמרו הדברים האלה? כלפי יהודי אחד, תושב הארץ וחובב הגזע האנושי „ללא הבדל מפלגה ודת“, כפי שהוא מעיד על

עצמו, אשר גילה, כביכול, אחרי ארבעים שנות עמל ויגיעה, כי תורת קופרניקוס בשקר יסודה, וכי לעומתה יש הוכחות של־ממש? כי הארץ עומדת במקום אחד, והשמש והמזלות ושאר צבא־השמים סובבים אותה.

והנה מן המפורסמות, כי בני אדם זכאים לחשוב מחשבות ככל העולה על רוחם; ואם זכותם עמדה להם לחסות בצל כנפי מדינה דמוקרטית, מותרים הם גם בהטפת דברים מעל דוכן ובימה בגני ציבור ובקרנות רחוב, בחינת "יפוצו מעינותיך חצה", כדי לעשות נפשות לתורתם. השומע ישמע והחדל יחדל. אולם כאשר הוגי־דעה אלה חורגים מן המסגרת המקובלת, ועושים נסיונות לכפות את דעתם על הזולת בדרכי לחץ וכפייה — באים הם על גמולם מטעם משליטי החוק והסדר, והם יוצאים וידיהם על ראשם.

היהודי שלנו, אשר לפי דבריו עלה בידו לחדור אל עמקי ההוויה אחרי עמל של ארבעים שנה ויותר, ולדלות משם אוצרות אושר לכל בני המין האנושי, הפיץ את תורתו בין ידידיו ומקורביו, ונראה הדבר כי הם לא הביעו שום התנגדות לה. לא הוברר לי אם העדר התנגדות זה ניתן להתפרש כהסכמה גמורה לעיקרי שיטתו של היהודי, או נבע מתוך חוסר שלמות בידיעת התורה של קופרניקוס וגליליי, בהשוואה אל התורה החדשה־נושנה של היהודי מארץ ישראל, או אולי טעמו פשוט הרבה יותר, היינו: הרצון למעט בויכוחים ובפולמוסי־סרק עם חכמי־רוץ, אשר כל סוד לא אניס ליה. אם כך ואם כך, הפועל־יוצא היה, כי רוחו של היהודי נתעודדה בו, והוא גמר אומר בנפשו לגאול את האנושות ממ"ט שערי־טומאה ר"ל אשר שקעה בהם מחמת "תורת הכוב" של קופרניקוס וגליליי, ולהעניק לאדם, באשר הוא אדם, כל שכיות החמדה הגנוזים בעולמו של הקדוש ברוך הוא. לתכלית זו פנה אל מרכז הרוח של עולם ישראל, היא האוניברסיטה העברית הבנויה לתלפיות בירושלים הבירה, בדברי עצה והצעה לכונן קתדרה, היא בימה של תורה וחכמה, אשר מעליה יורו בני אדם של תבונה ושל צורה את תורתו לעולם כולו ההולך בחושך זה מאות בשנים, יחד עם זה בא בדברים גם עם המכון המדעי לחקר הטבע אשר באוניברסיטה והציע לפניו, ביתר דיוק: דרש ממנו, לשלוח מלאכות של אנשי חכמה ומדע אל תל־אביב כדי לעשות בה את הנסיונות המדעיים הדרושים להוכחת אמיתות תורתו.

נקל לשער מה רבה היתה שמחתו של היהודי, בשוותו לנגד

עיניו, כי לעת זקנה יזכה לראות קווי־אור בוקעים ממרומי הר־ הצופים ומגיהים את חשפת הדורות, דורות העבר ודורות העתיד, וקווי־אור אלה שלו הם, פרי־עמלו ויציר־רוחו. אך נטרפה עליו שעתו, מחמת קוצר־ראייתם של היושבים בפסגת ה"פרנסוס", כפי שיבואר באריכות להלן.

מה ראה היהודי על ככה, כי בחר בתל־אביב דוקא למקום־ניסויי שיטתו? שני נימוקים לכך: ראשית, משום שהוא, החוקר־הממציא, גר בעיר הזאת, ולא יהיה עליו לטלטל עצמו למרחקים; שנית, משום שתל־אביב, כידוע, שוכנת לחוף ימים, ולכאן מודמנת, גם כן כידוע, השמש בכל יום בשעות־אחר־הצהריים לטבילת ערבית. ואין לך מקום נאה מזה ושעה כשרה מזו לעשות בה את הנסיונות הדרושים.

אינני יודע מה תשובה השיבו לו חכמי המכון למחקר המדע אשר בירושלים הבירה, לעומת זה ידוע, וראוי הדבר להודיע, כי האוניי ברסיטה העברית ראתה עצמה פתאום נתבעת לדין, בשל סירובה ליתן דעתה על תגליתו המרעישה של אותו יהודי.

כשלוש מאות תשעים וחמש שנים אחרי מותו של קופרניקוס, מגלה התורה ההליוצנטרית, וכמאתים תשעים וחמש שנים אחרי מותו של גליליי, התלמיד המובהק אשר הגן עליה בחורף־נפש והפיצה ברבים, עומדת, אפוא, תורה זו לדין עם תורתו של יהודי אחד מארץ ישראל, בתביעת "פלוגי נגד האוניברסיטה העברית בירושלים". ואל יהא הדבר קל בעיניך. שהרי רוב רובה של עבודת בית־הדין — כל בית דין — מצטמצם בד' אמות של הלכה, ובשטח לא רחב מזה של סכסוכים, פעוטים או נכבדים, שבין אדם לחבירו, המתניישים בסופו של דבר אם בפשרה ואם בפסק־דין. משפטים על פינוי מקומות מגורים ובתי־עסק, למשל, וענינים של פירוק־חברות וחסול שותפויות, של פטורי פקידים ופיצויי־תאונה לעובדים, של הפרת חוזים ואי תשלום שטרי־חוב, של מתן "צו־עשה" ושל עבירות על צו "לא תעשה", כל אלה וכיוצא בהם דברי־ריב ועניני־מצה, ואפילו רוב המשפטים ש"בינו לבינה", הם מעשים בכל יום, והצד השווה שבהם, שחמתם טבוע ורישומם ניכר בבעלי הדין עצמם, ואילו הציבור בכללו, ולא־כל־שפן המין האנושי כולו, אינו נפגע ברוב או במעט מהבעיות החובעות פתרון בהם. נדיר ביותר הוא סוג המשפטים אשר בהם מתעוררות בעיות כלל־עולמיות, או אשר בהם חייב בית־הדין לדון בהכמת־השאחר־הטבע. והנה נדרש פתאום בית־דין־שלי

מטה להכניס ראשו בסככי בעייה המרקיעה שחקים בתשיבותה, ונוקבת ויורדת עד תהום רבה, ולהכריע בין ענקים חכמי-עולם....

★

התביעה אשר הגיש היהודי אל בית הדין המחוזי בירושלים כלולה בשלושים סעיפים, המשתרעים על עשרים גליונות נייר בגודל 34 על 24 ס"מ, ונושאת כותרת ראשית וכותרת משנה. בכותרת הראשית כתוב לאמר:

„הנידון: פצויים בעד הנוזקים שנגרמו לתובע על ידי הונחת הנתבע (כלומר: האוניברסיטה העברית) למלא את משאלות התובע“.

ובכותרת המשנה נאמר כך:

„סכום הפיצויים בעד הנוזקים: כפי שיקבעו על ידי בית המשפט“.

כאן יש להוסיף במאמר מוסגר, כי כאשר נדרש התובע על ידי בית המשפט לקצוב את הסכום במדויק, אמר כי הוא מעמיד את תביעתו על חמשת אלפים לא"י, שהם דמי נזק, צער, שבת ובושת שנגרמו לו. אין לחלוק על כך, כי זהו סכום צנוע מאד, בהתחשב בגודל האבידה שהסבה האוניברסיטה לאנשות...
 לשלושת הסעיפים הראשונים אשר בכתב התביעה נודעת חשיבות

מיוחדת משני טעמים: ראשית, משום שמכל שלושים סעיפי התביעה, אלה הם הסעיפים היחידים המובנים, פחות או יותר, לאדם שלמד פעם פסוק כהלכה, שנית, משום שיש בהם כדי יצירת האווירה והשכנת ההשאה הדרושות, כידוע, לדברים שבהפשטה ושבעיון, מטעמים אלה אני נוטל רשות לעצמי להביא את שלושת הסעיפים הראשונים במלואם. ואלה הם, ככתבם וכלשונם:

„סעיף א': שופטים נכבדים, דרשתי מהנהלת האוניברסיטה בירושלים להכיר בזכויותי הטבעיות שלי בתור חוקר אורה, לקבל את ההחלטה לבוא לתל-אביב בארבעה באוגוסט, שנת 1935, לחקירת התגלית שלי. דרישה זו מכוונת להכרה בזכויותיו של המחקר האורחי, כיון שהמחקר האורחי אינו מפקיע עצמו מכלל השגחת הנהלת האוניברסיטה הירושלמית, לכן הוא זכאי לקבל תשובה חיובית. אולם הנהלת האוניברסיטה בירושלים נכשלה, משום שנמצאו אשמים שפגעו בי קשה במחשבה ערמומית וגרמו לי נזק רב.

סעיף ב': לכן ארגיש את עצמי נאלץ לצערי הגדול לבקש את בית הדין המחוזי להזמין את המזכיר הראשי של האוניברסיטה

העברית בירושלים, ואת הנהלת האוניברסיטה הירושלמית, להופיע למשפט לפני נשיא בית הדין.

הנני מתכבד לבקש את בית הדין להקדיש את תשומת לבכם לתביעה דלקמן ולדון את הנתבע על האשמה שהפרו החוקים של התחייבויותיהם, שהשמידו כל הקריאות שהגשתי כמה פעמים להנ"ל על זה לערוך חקירת התגלית בתל-אביב שהם החניקו, ועל ידי כך נעלמה תכנית רצינית מהצבוריות. אשתמש בהודמנות זו לעורר תשומת לב לענינים חשובים ודחופים שהדיון עליהם מיד מוצדק לגמרי, כי ההתבוננות על חומר הקריאה מביאה לידי גילוי המציאות הטובות, אשר חייב בה כל מחקר ועומק-הדין עליה. רצוני להזכיר לבית הדין כי על אף דרישותי הרבות בענין החקירה בתל-אביב לא נעשתה עד עתה על ידי הנתבע שום פעולה, והייתי דורש למלא בהקדם האפשרי ביותר את חקירת התגלית בתל-אביב, שצדקתה מוכחת מעצמה.

לפיכך הנני לבקש את בית הדין שתוציאו פסק-דין, שהנתבע חייב לקבל על עצמו את חקירת התגלית בתל-אביב, וכל הפעולות הנורמליות הכרוכות באופן ממשי להוציא לאור, בצורת טבלה.

סעיף ג': אולם לא ישבתי כלל וכלל בחיבוק ידיים. זה ארבעים שנה היו עשתונותי רעננים ומוקדשים לחשיבות חקירת הפרוצסים של המולות ההולכים, ואחרי עמל רב גיליתי בתל-אביב דבר אשר הוא למעלה מכל פלאי האנושיות, דבר אשר כל שומעיו תצלינה אזניו; לא יאומן — לולא עיני ראוהו. הנהיה נגלה כדבר הגדול הזה, או הנשמע כמוהו?״

לאחר דברי פתיחה אלה, הנקראים בנשימה עצורה כסיפור-בלשים מושך-לב, מביא אותנו התובע אל פסגת השיא המפתיע בהדרו:

„גיליתי את מבוא השמש בים התיכון“.

(המלים האחרונות מודגשות במקור, להעמידנו על חשיבות המאורע). כאן באה שורה של עדים המוכיחים, לדברי התובע, להעיד על אמיתות התגלית. בהם שני סוחרים, עורך עתון יומי אחד, סופר ועיתונאי ידוע-שם, המודיע לנו מפקידה לפקידה במדורו, „הטבע והארץ“ שבעתון יומי נפוץ את הנעשה בממלכת-השמים ועל התופעות הנדירות אשר יש לדאות בכוכבים ובמולות בעזרת זכוכית מפויחת, ורב אחד, מאחת המושבות ביהודה, אשר התובע מעיד עליו שהוא

„מקובל וחוקר“. ליד שמו של כל יעד צוינו כתבתו המדויקת של היעד ומספר הטלפון ותיבת הדואר שלו, למען לא יכבד הדבר מבית הדין לבוא עמו בדברים באופן דחוף, ולעת הצורך גם באמצעות הטלפון... הסעיף ג' מסתיים במלים אלה:

„לא היתה תגלית כזאת מתחילת בריאת העולם — נמצא שזה מעשה בראשית“ (גם ארבע המלים האחרונות מודגשות במקור, להורות על חשיבותן).

מסעיף ד' ואילך מתחיל הלבירינט האפל, שאין לו ראשית וגם אחרית אין לו. זהו גיבוב של מלים, פסוקים מסורסים ומליצות נבוכות, איומים, הבטחות ותחונות, ועל הכל הספדת־מרורים על קוצר ראייתם וקשיחות לבם של חכמי האוניברסיטה, שתגלית־קסם גיתנה בידם להביא בה גאולה לאנושות הדוויה, והם החמיצו את השעה.

★

וכי ישאל השואל: מה בעצם הניע את היהודי לפנות אל בית הדין? ואשיבנו, כי כמה נימוקים לכך:

ראשית, התורה החדשה עצמה, לפי דברי התובע — שלא בנקל אפשר לעמוד עליהם מתוך מבול המלים שהוא ממסיר בכתב תביעתו — גילה מה שהוא מכנה בשם „תגלית מרעישת“, היינו, „מבוא השחש בים־היתרון“. כיצד הגיע לידי התגלית אין הוא מפרש. לעומת זאת מסביר הוא את יסודותיה, וכאן מוטל אחד ההפרשים היסודיים שבין תורתו של קופרניקוס ובין תורתו של התובע, תורתו של קופרניקוס, כידוע, מורכבת היא, ומצריכה לפחות ראשי ידיעות בחכמת הטבע, באסטרונומיה, במתמטיקה, בפיסיקה ובגיאוגרפיה, ואילו תורתו של התובע אינה מצריכה אלא הבנת פירוש המילות של לשון־הקודש ולא יותר, כן, וגם קצת דקדוק הלשון (דרך אגב: מקצוע אשר התובע עצמו אינו מן הבקיאים בו כל כך...). אך מוטב שאתו לתובע לדבר בלשונו הוא, ואלה דבריו: — „השמש היא רק חמת מלאה אינרגיה והמזלות מסביב לוחצים אותה ומביאים אותה ליס, ועל מקומה, תוך כדי דבור, זורחת שמש חדשה בארצות בחצי השני של כדור העולם, ומן הים השמש מפזרת ומפרידה את האינרגיה — נמוך כמעט שמגיע לארץ — בכח כמו פנטאון, פעם מזרח ופעם מזרחית צפונית ופעם דרומית מזרחית — שיירי אינרגיה השמש שופך על הים, כשתכלה האינרגיה מן החמה, המזלות לוקחים מן הים את החמת ונעלמים מן העין“.

אלה הן הא' והת' של תורתו, הדבר פשוט, כמדומני, בתכלית הפשטות... הסרות כאן, כמובן, הוראות לדרכי ההוכחה המדעיות על המשחק המלבב והמשעשע שמשחקים המזלות והים בשמש, דוגמת משחק ה„תופסת“ הנוהג אצל תינוקות־שלב־יתרבו, אך הן לצורך כך פונה הוא אל האוניברסיטה ודורש ממנה לעשות את הנסיונות הדרושים...

שנית, החשיבות המעשית של התגלית, בתורה לכשעצמה, עם כל יפיה והדרה, אין, לכאורה, משום תכלית ממשית. לעומת זאת מבטיח לנו התובע חזון והבטחה, כי ברכה מרובה צפונה בתופעות הלזוי של התגלית, אך גם כאן מן הראוי לתת לתובע לסכם את רעיונו בנוסח שלו ובדבריו הוא, וכה יאמר בתביעתו: „על הערך הגדול שיש בחקירת התגלית בתל־אביב להמצאת השפעה לאוניברסיטה סיטה העברית קשה להביע באור, כיון שהיא ממש שאלת חיים להאוניברסיטה. המלומדים שטיפלו בחקירת התגלית לא האמינו למראה עיניהם, משום שאי אפשר להשוות את המצב הקודם של המדע עם האפשרויות החדשות, כשתתקבלנה האבסטרקציות של התגלית שלי. הן תתנה את הבסיס לניצול חפשי וחיים של קרני השמש. כי מעיין־האינרגיה קרוב אל שפת הים, וקל לרכז אותה כדי שתספיק להעשיר את ארץ־ישראל כלה, וכך תהיה ארץ־ישראל המקור של האינרגיה לעולמי עד“. ובמקום אחר: — „התגלית שגיליתי בתל־אביב שוה לכל הפחות 50 מליון לירות, ולמרות זה שנתדלדלתי, כי הזלתי זהב רב מכיסי ובטלתי ממלאכתי במשך החקירה, בכל זאת את הזכיון החשוב של התגלית שלי אינני מסכים למכור, כי היא מכוונת לטובת הציבור. היא תיצור לנו השקפות חדשות איך להתרחק מטעות, והעיקר שתראה לנו את הבסיס של האידיאליזם שהם יותר חזקים מכל נשק בעולם, ותחן לנו את הידיעות מאיזה אלימנטים הגופים המורכבים נבראו, ופתרון מדויק לשאלות השונות במדע הטבע לבני חמד אלה שלומדים עכשיו פיסיקה בקולטה, באקדמיה של האוניברסיטה בירושלים, כי הם משתוקקים לדעת פתרון לכל אלה ואינם מוצאים... כי ההשקפות של עכשיו אינן מספיקות, אבל ההשקפות החדשות של התגלית בתל־אביב הן יותר מדי חריפות משאוכל לתת באור“.

אנו עוסקים כאן איפוא בפיסיקה, באידיאליזם נצחיים, ובעיקר באינרגיה, ואם נביא בחשבון את סדר הזמנים, כלומר: שהדברים

נכתבו כמה שנים לפני „הירזשימה“ ו„נגסקי“, וזמן רב עוד יותר לפני שהכמים שיערו באיון מידה אפשר יהיה להשתמש באינרגיה האטומית בחיים האזרחיים, יוברר לנו באמת מה גאוניות צפונה בתגלית...

שלישית, למה נטפל אל האוניברסיטה דוקא? גם בענין זה יש לו לתובע נימוק משלו. ונימוק זה מבוסס על חובותיה של האוניברסיטה כלפי כלל ישראל.

עצם העובדה, שהיהודי רואה לכשר לפניו לתבוע את עלבונו ואת נזקיו בדין, די בה להוכיח שהוא לא ראה את פנייתו לאוניברסיטה כבקשה של חסד, אלא כדרישה שבזכות; אך בכתב תביעתו הוא מכאר באר היטב את המקור שממנו נובעת לדעתו זכות זאת. הכל בהגיון של ברזל שאין אחריו כלום. וזה הוא, בקירוב, הלך מחשבותיו: הפרופיסורים של האוניברסיטה מקבלים את משכורתם מידי המדינה (מאילו מקורות שאב התובע את ידיעותיו בהלכות פיננסים ותקציבי היגוד ומדע אין הוא מפרש, אך ברי לו כי חכמי האוניברסיטה באים על שכרם מידי המדינה), ולפיכך מחוייבים הם לשרת את המדינה במיטב כחותיהם. אין מדינה אלא אזרחיה, וזכויות האזרחים, ובכלל זכויות אלה חופש המחקר המדעי, הן „קודש קדשים“. והואיל „החוק מוכרח להגן על זכויות האזרח אפילו איננו לובש איצטלא רשמית, שאם לא כן יש הפליה, והפליה אסורה על פי המנדט“, על כן ברור במידה שאין למעלה הימנה, כי האוניברסיטה העברית, כמרכז המדע בארץ-ישראל, לא רק זכות היא לה, אלא אף חובה, לטפל בכל תגלית אשר כל אזרח מגלה...

במרידות נפש מספר התובע, כי בא בכתובים עם אנשי האוניברסיטה במשך שנתים ויותר, וכל אשר ביקש מהם היה רק לשלוח משלחת מדעית לחוף הים בתל-אביב, כדי להוכיח להם כי „הסגולות היקרות מהתגלית לא נערוך אליה להמשיך לה, וכי כל אוצרות הזהב שבעולם כאין גנדה“. אך הם אטמו אוון מהקשיב לדבריו, וכל כך למה? „זאת תורת הקנאות“ — בלשונו של התובע. הם פשוט מקנאים בו, ומשום כך הם מעדיפים לגרום נזק רב לא רק לתובע, אלא גם „להשחית ולהזיק לתכלית מדע הטבע“, ובלבד שלא להכיר בגאוניותו של התובע, המקנה לו, לדעתו, „את הזכות לקבל פרס נובל... על גילוי תמצית הנשמה של יסוד האינרגיה“.

וכדי שלא לתת מקום למחשבת פיגול, כי רק המדע החילוני

והשאיפה החמרית לעשות עושר, חס ושלום, הדריכו את החוקר שלנו בדרכו הארוכה, הוא אומר במקום אחד בתביעתו: „אלהים בחר בי לגלות לאנשי האוניברסיטה תעלומות הטבע ולתת לה את הזכות להכיר בפומבי את לידת התגלית שלי, אלא שטחו עיניהם מראות נכוחה, ואין איש שם לב להרגיש כי לא חדלתי מלקרוא להנהלת האוניברסיטה אשר תרדמת השטן שפוכה עליהם: אל תישן — קומה לחקירת התגלית בתל-אביב...“

מהי איפוא בקשתו של התובע מבית הדין? יש להציל את התגלית, „לטובת האוכלוסיה של ארץ-ישראל בלי הבדל גזע ודת“ ויהי מה. לפיכך דורש הוא מבית הדין לעשות את המעשים הבאים: (א) לקבוע שאנשי האוניברסיטה חטאו חטא גדול לאנושות, למדע המחקר ולתושבי ארץ-ישראל; (ב) להענישם בכל חומר הדין „להפליא לעשות“ על אשר היו מלאים רוח קנאה ותחרות, ולא הפכו את הסוד הכמוס למעין המציאות; (ג) לצוות על האוניברסיטה „לפצות את התובע תמורת הנזק, ואגב, לשלם גם את הוצאות המשפט“; ו (ד) לצוות על האוניברסיטה „לבחון את התגלית בתל-אביב ולהוציאה לאור המציאות, ולתת אינפורמציה במקומות הדרושים... ולהכריז על לידת התגלית שלי בפומבי ולהכיר רשמית שאני יחידי בעולם שגיליתי בתל-אביב את מבוא השמש בים התיכון“.

ובסוף דבריו הבטחה ותפילה קצרה. ההבטחה, בלשונו של התובע: — „ראוי שיבינו חברי בית הדין שאין שום השגת גבול, או שום מטרות או סבות פוליטיות בתגלית שלי בתל-אביב, כי זה הנסיון הראשון מבריאת העולם שהחוקר-האזרח יצליח שעל ידו השיג מדע הטבע נצחון הצדק להצלת האנושות... ואבקש מבית הדין... שלשום מחלקה כימית ולא לשום מוסד מחקר בעולם, וגם לי בעצמי, לא תהיה רשות להוציא את האינרגיה... על דעת עצמו, אלא כל הוצאות... מן ההכרח שתבאנה לאישור בית הדין... ולממשלת א״י; נמצא, שלא תופחת הזכות של המנופולין הקודם אף במשהו...“ והתפילה — ואף היא בדברי התובע — „מסרתי לבית הדין את כל דברי האשמה, ואשמח אם תהיו בטוחים שלא לחנם הקרבת קרבן כשם שהקרבתו מאות אלפי החוקרים שמסרו נפשם על קדושת חקירת מדע הטבע ובאו באש ובמים במלחמת חקירת העולם ונחרגו וטבעו ונחנקו, ואני מתפלל בעד הזכרת נשמותיהם. ועלי להטעים

שגורל כל החוקרים שהומתו על קדושת המדע דחפוני להקריב קרבן את מבחר שנותי; אך החקירה עמדה לי שגיליתי אוצר נאה לטובת הארץ כלה. ואני מאחל לבית הדין הצלחה בהנהלת המשפט הזה, ומתפלל ומאמין כי הצעותיכם שתמשנה יסוד של קיימה לטובת חיינו ואורך ימינו והצלחתנו; וארץ הקודש הזאת אשר ממנה יצא בעבר דבר טוב, תזכה גם היום לזכות אותנו בזכות הגדולה הזאת של המצאתי; ואז ידעו הכל מי הדיינים ומה מעשיהם, ויעידו על פעלה ויכלתה של המדינה המנדטית האנגלית...".

תם ונשלם כתב התביעה.

ויתר מעשי היהודי הנפלא הזה, מהלך המשפט, דברי פסק־הדין ופרשת הערעור, בשיחה הבאה.

★

התעכבתי באריכות־מה על טענותיו של התובע בתביעתו נגד האוניברסיטה, ואני אומר להקדיש גם שיחה זאת למהלך המשפט, לא רק מפני הזרות אשר בעצם תורתו של היהודי, אלא גם, וביחוד, כדי להראות במה רואים כמה מאנשי ציבורנו את תפקידו הראשי של מוסד תורה וחכמה, מה מידת הבנה יש להם בניהול עסקי־מדינה ומה אמון תמים רוחשים הם לסמכויותיו הבלתי־מוגבלות, כביכול, של בית דין ממשלתי.

הנהלת האוניברסיטה נאלצה להגן על עצמה לא רק לשם שמים אלא פשוט מחשש חסרון כיס. שהרי סוף סוף זוהי תביעה על סכום ניכר, ומי יודע מה עלול המשפט לפסוק? על כגון דא כבר נאמר: — „ומשפטים כל ידעום...“ לפיכך ייפתה האוניברסיטה את כוחו של עורך־דין ידוע־שם להופיע ולטעון בשמה.

כבר סיפרתי, כי תביעתו של התובע השתרעה על עשרים גליונות נייר, שהכילו למעלה משש מאות וחמישים שורות. זהו כתב התביעה הארוך ביותר שקראתי בזמן מן הזמנים. תשובתו של הפרקליט מטעם הנתבעת, לעומת זה, היא הקצרה ביותר שראיתי. היא הצטמצמה בשורה אחת וחצי השורה בלבד, וזו לשונה: — „בקשת התובע אינה מגלה עילת תביעה נגד הנתבעת“. זהו בעצם ביטוי משפטי רגיל ומקובל בפי אנשי המקצוע, ומשמעו בלשון פשוטה: — „מה הוא רוצה?“, כלומר; גם אם נניח שכל דבריו של התובע בכתב תביעתו נכונים כנכון היום, למה זה נטפל אלי? ומה הוא רוצה מאתי?

אינני צריך להרכות דברים על הדיון עצמו. בין כחלי בית הדין נשמעו טענות ומענות אשר שום בית דין בארץ־ישראל, ואני מעז לאמר גם מחוץ לארץ־ישראל, לא זכה לשמוע עד אז. השופט העמיד עינים תמהות, משך בכתפיו וכתב פסק־דין. פסק־הדין, לאכזבתו הרבה של התובע, אינו דן כלל ביתרונות או בחסרונות שבתורה האחת או השניה, ואינו מכריע בבעיה הכלל־אנושית שזרק התובע לחלל העולם. לפני בית הדין עמדו שני יריבים ועליו היה לפסוק בשיקול ההגיון ובמידת הדין הקרה מה יש לו לאחד על השני, בלי תת דעתו על היחסים שבין השמש לארץ ויתר הכוכבים והמולות. והוא פסק קצרות וברורות לאמר: „הואיל ועל הנתבעת, כלומר, האוניברסיטה העברית, אינה מוטלת שום חובה הנובעת מתוך הסכם הדדי שבין בעלי הדין, או מתוך חוק מיוחד הכתוב על ספרי החוקים של הארץ הזאת; והואיל והנתבעת גם לא גרמה נזק לתובע באחד מדרכי אבות הנזיקין המקובלים; ומאחר שבספרי המשפט אין למצוא תקדים אשר בו יוכל התובע להתלות, לפיכך אין לקנוס את הנתבעת רק בשל סירובה להענות לתובע ולקבל את דרישותיו“. קיצורו של דבר: התביעה נדחתה למגינת לבו של התובע מגלה־הטמירין, ובית המשפט הטיל עליו, נוסף על כך, גם לשלם את הוצאותיה של הנתבעת. הלך החבל אחר הדלי.

אולם היהודי שלנו, אשר יצא לקעקע תורת גדולים, לא בנקל יירחע. זו דרכם של כל שוחררי־אמת ומחוללי־ההפכה בממלכת הרוח. האמת, אמתם שלהם, בוערת כאש בעצמותיהם, ואם גם שבע יפלו — וקמו, ודרשו צדק ומשפט. היהודי ערער על פסק־הדין. אך מאחר שנואש מראות צדק בבתי הדין של הרשות, יצא לבקשו במקום אחר. את ערעורו הגיש משום־כך אל... „דעת הקהל בארץ“. כתב הערעור הארוך הודפס באותיות של „קידוש לבנה“ בצורת „קול־קורא“ אשר בראשו הכותרת: —

„ב"ה. לצבור הנדיבים בארץ. ערעור על פסק־הדין שיצא... מבית המשפט... שאין חוק“. בסוגריים הוספו כאן המלים „כי חוק לישראל“. הטענות הכלולות בערעור אינן שונות במאומה מהדברים שהושמעו בבית הדין של מטה. אך מה מבקש המערער מ„צבור הנדיבים בארץ“? הנה דבריו: —

„הספיק הזמן להוצאת האמת ולהעמידה, בהראותנו שהתגלית בתל־אביב גילתה לנו קשר רשעים המבקשים להוסיף על חטאתכם

חי. הנהלת האוניברסיטה העברית חטאה ועל כל העדה יצא הקצף. כי החרימו את התגלית והולכים אחרי שוא להאמין בדברי רוח של קופרניקוס וגליליי, אשר הכריזו השקר והכזב על הארץ שהיא מסתובבת, והנ"ל מסכנים עצמם והדור הצעיר עמם... לכן אלה העומדים על יד ערש ציון הבאה עד משבר ושומעים את זעקת חבליה הנ"ל... לכם דבר המשפט להרים מכשול מדרך העם ולייסר בשוטים ועקרבים את הנהלת האוניברסיטה העברית הממאנת לפתוח בחקירת התגלית בתל-אביב... שמוצא השמש הוא בים התיכון. להנ"ל יהיה מן הנמנע להקים את העמוד הבעוזי של חינוך הדור הצעיר, בכדי לנהלו... על בסיס אמת וצדק. על כן עליכם צבור הנדיבים בארץ מוטל התפקיד להזכיר את הנ"ל לשוב מסורם ע"י חרמות ונדויים... בכדי לגרש את החושך מהאוניברסיטה העברית... ולהסיר את אלה הנכר מתוכה... ואם הנ"ל יסרבו לצבור הנדיבים... ויראו כל אלה אשר עמלו ליצור את האוניברסיטה העברית, כי מעשה ידיהם טובעים בים... וידעו כל באי עולם למה צריך האדם לשאוף ומה תכליתו בחיים... ויאמרו העמים והשרים זקוק עם ישראל לארץ-ישראל ושלום על ישראל".

אינני יודע מה היתה תגובתו של ציבור הנדיבים לקריאה הנרגשת שהופנתה אליהם, אך עד כמה שידועתי מגעת עוד עומדים חכמי האוניברסיטה במרדם ומסרבים לגולל חושך תורתם של קופרניקוס וגליליי מפני אור תורתו של היהודי מארץ-ישראל.

★

אמרתי לעיל במרוצת הדברים, כי ענין בדומה לזה לא הובא מעולם לבית דין. הצהרה זו טעונה תיקון קטן, כי למעשה נדרש גם נדרש פעם בית דין אחד ליתן דעתו על בעיה מעין זאת, אם כי בעקפיין. הדבר קרה באנגליה בשנת 1876, כלומר, לפני שבעים ואחת שנים. גלגולו של ענין כך היה: יום אחד הופיעה בכתב העת האנגלי Scientific Opinion מודעה בזה הלשון:

"הח"מ מוכן להשליש 50 נגד 500 ל"ש, וזמין את כל הפרופסורים למדע, הפילוסופים, ואנשי הרוח אשר במדינה המאוחדת, להוכיח, מתוך כתבי הקודש, לאור השכל, או כעובדה, את כדוריותה ודבר סיבובה של הארץ. הוא יודה באבדן כספו אם מתנגדו יוכיח, לשביעות רצונו של בורר בן-דעת, כדוריותם של מסילת ברזל, תעלת מים או אגם".

נענת להזמנה אדם אחד בשם אלפרד ואלאס, והוא הציע לתשליש לא 50 אלא 500 ל"ש נגד 500 הלי"ש של מפרסם המודעה — כלומר: סכומים שקולים — מתוך התחייבות להוכיח ברורות ולמדוד ברגלים ובאינטשים את כדוריותם של העלת-מים או אגם. אמרו ועשו. הכספים של שני הצדדים הופקדו בבנק על שמו של אדם אחד בשם ואלש, ובין הממרים הוסכם, שאם מר ואלאס יוכיח עד למועד קצוב את אשר קיבל על עצמו להוכיח, לשביעות רצונו של שני בוררים, ואם תהיינה דעותיהם שקולות, לשביעות רצונו של בורר מכריע אשר ייבחר על ידם, יקבל את שני הסכומים המושלשים; ואם לא יוכיח — יקבלת השני, מזמין ההימור. נקבע יום, ומר ואלאס ניגש לעשות את נסיונותיו בתעלת בדפורד לוול (Bedford Level). שני הבוררים היו חלוקים בדעותיהם, אולם הבורר המכריע שנבחר לפי ההסכם הכריע את הכף לטובת מר ואלאס וקבע, כי הוכח לשביעות רצונו, כי "פני התעלה בשטח של 6 מילין הם כדוריים בשיעור של חמש רגלים — פחות או יותר".

ידו של יוזה-ההימור המזמין היתה, איפוא, על התחנות, והוא הפסיד בהימור, אך הוא סירב לקבל עליו את הדין ודרש מאת השליש ואלש להחזיר לו את 500 הלי"ש שהפקיד בידו. הלה דחה את הדרישה ושילם את כל הכסף למר ואלאס הזוכה בהימור. יוזה-ההימור תבע או את השליש לדין ודרש מבית המשפט לחייבו בתשלום הסך 500 ל"ש. לתובע זה, יש לציין בדרך-אגב, שיחקה השעה יותר מאשר ליהודי אשר עליו סיפרתו לעיל. לפני בית המשפט עמדו שתי שאלות: (א) האם זהו הימור — שעשייתו אסורה על פי דין — או פעולה לקידום חקר המדע? (ב) האם מחויב השליש לשלם את הכסף מכיסו, לאחר שמסרו כבר לזוכה?

על השאלה הראשונה השיב בית המשפט, כי להסכם כל התכונות של הימור בלבד. התובע, בהזמנתו לעולם, לא התכוון לקבוע עובדה מדעית, או לסייע למחקר מדעי, אלא להוכיח את השקפתו הוא בדרך של נצחון והתנצחות. הכסף לא נועד לאדם שיעשה ניסויים, אלא למי שיזכה בהימור. משום כך אין לראות כאן מאמץ כן לעודד חקירה מדעית, אלא התערבות גרידא, ודיני ההתערבות וההימור חלים על מקרה זה.

ואשר לשאלה השניה: הימור הוא, כידוע, מעשה בלתי חוקי באנגליה וחזקה בו אינו יכול לבוא בדין על המפסיד או על חשליש

שבידו הושלש הכסף. אם המאורע, ששימש נשוא ההימור, אירע, והשליש שילב את הכסף לזוכה, אין לתובע עליו ולא כלום; אולם כל עוד לא שולם הכסף, רשאי כל אחד מהצדדים הממרים לחזור בו מהימורו, בין לפני שאירע המאורע ובין לאחר מכן. במקרה הנידון דרש התובע מאת השליש את כספו לאחר שהמאורע אירע, אך לפני שהכסף שולם לזוכה. ומשום כך היה על השליש להחזירו לתובע. והואיל ולא עשה כן, אלא מסר את הכסף לזוכה, עליו לשאת באחריות ולפצות את התובע בסך של 500 ל"ש מכיסו הוא. כך פסק בית הדין האנגלי וכך היה.

הצד השווה שבשני המשפטים, שתורתו של קופרניקוס לא נתערערה, ודברי גליליי „הארץ בכל זאת הסובב תסוב" עומדים לעד.

העבריון הצעיר עומד לדין

העברייני הצעיר עומד לדין

1.

לבאי בתי הדין של המדינה, וגם לקצת מהקהל הרחב שאינו מבאי בתי הדין, ידועים, בשמם ובסמכויותיהם, בתי המשפט הרגילים. כגון: בית משפט השלום, בית המשפט המחוזי ובית המשפט העליון. הכל ידועים, כי בתי דין אלה עושים את עבודתם בסומבי ובדלתיים פתוחות, וכל אשר יש את נפשו, בא ויושב לו בקהל ומזין אזניו מדברי חוק ומשפט.

לא הכל יודעים, כי בבנין אחד, הרחק משאון בעלי-דין, תובעים, נתבעים, מאשימים, נאשמים וקהל, ומהמולת פקידים, שוטרים, קטיגורים, סניגורים ועדים למיניהם, נעשית עבודת משפט — שלא כמקובל בבתי המשפט הרגילים — בצנעה ומאחורי דלתיים סגורות. בבנין זה מצוי בית-משפט לעבריינים-צעירים, — בשמו הרשמי: „בית-המשפט לנוער“ — אשר בו עומדים לדין ילדים וילדות, נערים ונערות, אשר סטו מהדרך הישר ועברו על דברי חוק ומשפט.

כמה נבדל מוסד משפטי זה מיתר מוסדות המשפט, ומה תפקידו במערכת חיי המדינה?

התחיקה בארצנו על הטיפול המיוחד בעברייני הצעיר, מתוך דאגה להחזירו למוטב ולהתאימו לחיי חברה תקינים, אינה אלא כבה מחצית יובל שנים בלבד, וכדי להעריך במלוא היקפו את שינוי הערכין שהובא בתקופה זו בשטח משפט זה, הן מבחינת ההלכה המופשטת והן מבחינת המעשה הממשי, יש לעמוד קמעה על מצב הדברים כאשר היה, בטרם החלו רוחות המערב מנשבות בארצנו.

★

לפני כיבוש הארץ על ידי הבריטים, וגם כמה שנים לאחר מכן, היה קיים בספרי החוקים של המדינה רק סעיף אחד, הוא הסעיף 40 של חוק-העונשין העותומני, אשר בו, בסעיף יחיד זה, נצברו כמעט כל הדינים על מעמדו המשפטי של העברייני הצעיר וכל ההוראות על דרך הטיפול בו מטעם שופטיו ודייניו. ואם ניתן את דעתנו על כך, כי חוק-העונשין העותומני הוחק בשנת 1858, נוכל לשער בנקל מה היה יחסו של משפט המדינה אל העבריינות בהיקפה הרחב, ומה מקום תפסו בו בעיית העברייני בכלל ובעיית העברייני הצעיר בפרט. בהמשך הזמן חלו אמנם באותו חוק שינויים ותיקונים, קטנים וגדולים.

אך החוק בכללו נשאר בן־חוקף בארצנו עד שנת 1937, והסעיף 40 שבו, הודן בעבריינים צעירים, עד שנת 1922.

עבריון צעיר, לפי חוק־העונשין־העותומני, הוא עבריון אשר לא נראו בו סימני בגרות; וסימני בגרות, לפי המשפט העותומני, הם: לזכר — ראיית זרע וכוח העיבור, ולנקבה — הווסת וכוסר ההתעברות. אולם עונת הבגרות אינה שווה אצל הזכר ואצל הנקבה. אצל הזכר תחילתה במלאות לו שתיים עשרה שנים גמורות, ואצל הנקבה — במלאות לה תשע שנים גמורות, וסופה אצל שניהם — במלאות להם חמש עשרה שנים.

בשאלת החטא וענשו הכלל הוא, שאין אדם שעבר עבירה פטור מעונשין, ואפילו הוא בן גיל רך ביותר. הגיל הרך של העבריון הצעיר הוא רק גורם להמתקת העונש, אך לא לביטולו הגמור. כך, למשל, אם העבריון לא הגיע לגיל הבגרות — כלומר: הוא זכר ולא מלאו לו שתיים עשרה שנים, או היא נקבה ולא מלאו לה תשע שנים — ההנחה היא שאין הוא יודע להבחין בין איסור להיתר, ולפיכך אין להענישו במידת העונשים הקבועים בחוק לגבי עבריון רגיל. העונש האחד שבית המשפט מוסמך להטיל על עבריון צעיר כזה הוא לתת לפיקוח אביו, אמו או קרוביו, לאחר המצאת ערבות בטוחה ומספקת להנהגתו הטובה בעתיד. לא ניתנה ערבות כזאת, בטלות המסיבות המקילות שמקורן בגיל הרך, ועל העבריון הצעיר לרצות את עוֹנו בבית הסוהר במשך תקופה מתאימה, "לשם תיקון עצמי". מה תיקון יכול תינוק רך להביא על עצמו בבית־הסוהר, מקום שבו נכלאים פושעים מכל הסוגים — נקל לשער.

אדם שהגיע לעונת הבגרות ולא נראו בו סימני בגרות — כלומר: זכר בין השנים שתיים־עשרה וחמש־עשרה, ונקבה בין השנים תשע וחמש־עשרה — נקרא במשפט העותומני "מתבגר" ו"מתבגרת". בהתבוע מתבגר או מתבגרת לדין — על בית המשפט לקבוע אם הם מבחינים בין איסור להיתר. אם מתברר, כי אינם מבחינים — דינם כדיו קטן שלא הגיע לתחילת גיל הבגרות, וענשם כענשו, כלומר: מוסרים אותם לפיקוח ההורים או הקרובים לאחר המצאת ערבות מספקת להתנהגותם הטובה. אם הדין קובע כי מבחינים הם בין איסור להיתר, דינם חמור יותר, אך גם עמהם עושה המשפט חסד־מה, ופוטר אותם בעונש קל יותר מהעונש הקבוע בחוק לגבי עבריון מבוגר אשר עבר עבירה דומה. ואלה הן ההקלות אשר עבריון צעיר כזה, בין זכר ובין נקבה, וזכה

להן: אם העבירה היא מסוג העבירות שהעונש עליהן הוא מוות, או עבודת פרך, או מאסר עולמי במצודה, או גרוש עולמי — הוא נדון למאסר לתקופה של חמש שנים, "לשם תיקון עצמי". אם העונש הקבוע בחוק הוא עבודת פרך, או מאסר במצודה לתקופת שנים קצובה, או גרוש זמני, נדון העבריון הצעיר למאסר רגיל לתקופה אשר לא תפחת מרבע, ולא תעלה על שליש, התקופה הקבועה בחוק לגבי העבירה שבה הורשע. ובשני המקרים אפשר להעמידו לפיקוח המשטרה. לאינו תקופה שהיא מחמש עד עשר שנים. אם העבירה גוררת אחריה עונש של שלילת הזכויות האזרחיות, וזכויותיו האזרחיות של קטן הרי הן בהכרח מצומצמות ביותר, נדון הוא תחת זה למאסר משה חדשים עד שלוש שנים, "לשם תיקון עצמי". בכל מקרה של עבירה אשר לגביה קבוע עונש אחר, קל יותר, נכלא העבריון הצעיר לתקופה מוגבלת, אשר לא תעלה על שליש תקופת המאסר האמורה בחוק לגבי אותה עבירה, "לשם תיקון עצמי".

הוראות אלה, אשר יש בהן מעט מאד מן הדאגה לשיפור מצבו, המוסרי והחברתי, של העבריון הצעיר, הובאו בהן שני שינויים עוד בימי התורכים. השינוי האחד חל בהן ע"י הוראה רשמית מאת מיניסטרו־המשפטים בשנת 1874, אשר קבעה, כי "זכרים ונקבות אשר לא השלימו את שנתם השלש־עשרה ייחשבו כקטנים, ועבריינים אשר השלימו את שנתם החמש־עשרה ולא הביאו סימני בגרות ייחשבו כמתבגרים מבחינים". לשון אחרת: עבריון עד שלא השלים את שנתו השלש־עשרה, בין אם הוא זכר ובין אם נקבה, בין אם נראו בו סימני בגרות ובין אם לא, ההנחה היא שאינו יודע להבחין בין איסור להיתר, ודינו בפיקוח הוריו או קרוביו; ועבריינים אשר השלימו כבר את שנתם החמש־עשרה, אך טרם הביאו סימני בגרות, נחשבים כמתבגרים־מבחינים, וזכותם ליהנות מההקלות אשר פורטו לעיל.

השינוי השני בסעיף 40 של חוק־העונשין־העותומני חל בשנת 1911, בימי שלטונם של ה"תורכים הצעירים", אשר שאפו להכניס תיקונים בכל מערכת החיים המדיניים והחברתיים של המלוכה העותומנית. לפי שינוי זה הוסמך בית המשפט לשלוח עבריון צעיר, זכר או נקבה, אשר לא מלאו לו שלש־עשרה שנים, לבית ספר לתיקון עבריינים, לשם חינוך והדרכה. עד הגיעו לעונת הבגרות, תחת למסרו לפיקוח הוריו, קרוביו, או אפוטרופסו. למעשה לא היה ערך רב לתיקון חשוב זה, משום שבאימפריה העותומנית לא היו בתי ספר מיוחדים

את שנתו השש־עשרה, וילדה את שנתה השמונה־עשרה, שהורשעו בעבירה שאינה מסוג החטאים — כלומר: אינה מן העבירות הקלות — מוסמך בית־המשפט, תחת להטיל עליהם את העונש הקבוע בחוק, לגזור על מעצרו, לתקופה של לא פחות משנה אחת, בבית ספר כזה, או במוסד אחר אשר נקבע לצורך כך ע"י השלטונות, וגם במקרה שהעבירה קלה, אך הורי העבריינין הצעיר מסרבים לקבל על עצמם אחריות להתנהגותו הטובה, רשאי בית המשפט לצוות על מעצרו בבית ספר לתיקון עבריינים.

המטרה שלשמה ניתן צו־המעצר היא, לתת לעבריינין את האפשרות לקנות לעצמו חינוך והשכלה בתקופת מעצרו; והוראה על כך, וכמו כן ציון התקופה שבה עליו להשאר בחסות המוסד, על בית המשפט לכלול בגוף הצו, בשום פנים אין להשאיר עבריינין צעיר במוסד כזה לאחר מלאות לו עשרים שנה, נשיא בית המשפט המחוזי, אם על דעת עצמו ואם לפי בקשת מנהל בית הספר או המוסד אשר בו נעצר העבריינין או הורי העבריינין או אפוטרופסו, רשאי לצוות בכל עת על שחרורו ממעצר, אם סבור הוא כי השחרור יהיה לטובת העבריינין.

מתוך אותה הדאגה למנוע את העבריינין הצעיר מבוא בין כתלי בית הסוהר הרגיל, אשר בו הוא עלול ללמוד מדרכי פושעים מבוגרים, קבע המחוקק, כי עבריינין אשר לא השלים את שנתו השמונה־עשרה, ומפאת חומרת העבירה שבה נאשם אין לדוננו דיון מהיר, רשאי שופט־שלום לצוות על מעצרו בבית ספר לתיקון עבריינים, או במוסד חינוכי אחר, עד שלא הגיע תור משפטו.

החידוש השני בחקיקה החדשה, כפי שנאמר לעיל, הוא דבר יצירת מוסד משפטי־אדמיניסטרטיבי מיוחד לטיפול בעבריינין הצעיר, הוא מוסד פקיד־המבחן. הפקודה קובעת, כי אדם שהורשע בפלילים, והוא לא הגיע לגיל העשרים, מוסמך בית המשפט אשר הרשיעו, תחת להטיל עליו את העונש הקבוע בחוק, לצוות על שחרורו הומני ועל העמדתו משך תקופה מסויימת, שלא תעלה על שלוש שנים, לפיקוחו של אדם — הקרוי פקיד מבחן — אשר ישמש לו משגיח ומורה־דרך. לצורך כך הוסמך נשיא כל בית משפט מחוזי למנות מספר פקיד־מבחן ופקידות־מבחן מתוך החוגים הקרובים לעניני חינוך וטיפול בבעיות נוער.

תפקידו של פקיד־המבחן הוא לבקר תכופות את העבריינין הנתון לפיקוחו, להדריכו בעצה נכונה ולעודדו בשעת מצוקתו. על פקיד

לעבריינים צעירים, וההוראה נשארה בחינה, "הלכה ואין מוריס כד". שינוי נוסף היה דבר ביטול עונש המוות ועבודת פרך עולמיים לעבריינים שמלאו להם חמש־עשרה שנים, אך לא השלימו את שנתם השמונה־עשרה. זאת אומרת, שחכמי המשפט באו לידי הכרה שהגיל חמש־עשרה עד שמונה־עשרה אף הוא בכלל תקופת הנוער, ושגם עברייני בגיל זה אינו עוד בן־עונשין גמור. תחת העונשין הרגילים נקבעה בשביל עברייני בגיל זה דרגת־עונשים מקוצצים.

זה היה המצב בשטח התחיקה עד כיבוש הארץ ע"י הבריטיקן וכמה שנים לאחר מכן. הממשלה האזרחית שנתמנתה עם היסוד הממשל הצבאי נתנה את דעתה לנפש בשדה התחיקה העולומנית, ראחת הריפורמות הראשונות שלה היתה דבר־חיקוק "פקודת העבריינים הצעירים" בשנת 1922.

ההוראות החשובות ביותר בפקודה זו, כפי שחוקנה ע"י פקודת מאוחרות יותר, ניתנות לסיכום מרוכז כדלקמן: עברייני שלא השלים את שנתו התשיעית אינו בן־עונשין כלל. ההנחה היא שילד בגיל רך כזה אינו ברה־בחנה, ומשום כך אין ליחס לו כוונה פלילית, ואין להטיל עליו אחריות פלילית על עשיית מעשים. ילד שלא השלים את שנתו השש־עשרה, אין לדנו למיתה ואין להענישו בעבודת פרך, במאסר או בתשלום קנס. עברייני שמלאו לו שלש־עשרה שנים אך לא מלאו לו שמונה־עשרה שנים, אינו בן־מוות, ואין דנים אותו למאסר עולם עם עבודת פרך. דינו למאסר רגיל. מי שעבר עבירה ולא מלאו לו שש־עשרה שנים אפשר גם להלקוחו — אם הוא זכר — או למסרו לפיקוח הוריו או אפוטרופסו, תחת להטיל עליו את העונש הקבוע בחוק.

אלם חשיבותו המיוחדת של החוק החדש מונחת לא בהמתקת הדין ולא בקביעת עונשים קלים יותר לגבי גיל־נוער שונים, ואף לא בחלוקת תור עלומיו של העברייני לתקופות ובני־תקופות, אלא בהוראות המיוחדות אשר נכללו בו מתוך דאגה לריפוי נגע העבריינות אשר דבק בנפשו של הצעיר, כלומר: סימון דרכי חינוך והדרכה תחת קביעת עונשי־גוף ויסורי־גוף. הוראות אלה שתי פנים להן: ראשית, מעצר בבית ספר לעבריינים צעירים; ושנית, העמדה לפיקוח פקיד־מבחן.

בתי־ספר מיוחדים לעבריינים צעירים נפתחו תחת חסות השלטונות, ופקודת העבריינים הצעירים קבעה, כי ילד אשר לא השלים

המבחן לעמוד בקשרים עם בית המשפט, אשר הוציא את צו־השחרור, ולמסור לו מזמן לזמן דין־וחשבון על הנהגתו של העברייני ועל אורח חייו. אם פקיד־המבחן בא לכלל דעה, כי כל המאמצים הם לשוא, וכי העברייני אינו עשוי לחזור למוטב, רשאי הוא להודיע על כך לנשיא־בית־המשפט־המחוזי. הנשיא מזמין אז אליו את העברייני ואת הוריו או אפוטרופסו ומטיל עליו — על העברייני — את העונש המתאים. וכן גם במקרה ההפוך: אם התנהגותו של העברייני הצעיר מניחה את דעתו של פקיד־המבחן, רשאי נשיא־בית־המשפט־המחוזי, לפי המלצתו של הלה, לבטל את צו־המבחן, גם לפני כלות תקופת המבחן, ולמחוק את ההרשעה לגמרי. במקרה כזה נחשב העברייני כאילו לא הועמד לדין ולא הורשע מעולם בעבירה אשר בה הואשם לכתחילה.

לעומת מצב־הדברים שהיה קיים לפני כן היתה הפקודה משנת 1922, על תיקוניה המאוחרים, מפנה חשוב לאי־ערוך ביחסו של המשפט בארצנו לגבי העברייני הצעיר. אולם תקופה חדשה ומרחיקה־לכת בדרכי הטיפול בעברייני הצעיר ובדאגה לעקירת נגע־העבריינות מתוך הציבור, לפחות מבחינת ההלכה המופשטת, נפתחה עם חיקוק „פקודת העבריינים הצעירים” בשנת 1937. אך על זה בפרק הבא.

2.

בפרק האחרון סקרתי בקצרה את התפתחות התחיקה בארץ בשדה העבריינות של צעירים עד שנת 1937. בשנה ההיא חל מפנה חשוב במצב עם חיקוק „פקודת העבריינים הצעירים” החדשה אשר קיבלה תוקף של חוק בספטמבר, 1938. התכונה האופיינית המציינת כל סעיף וסעיף בפקודה זו, על התיקונים והשינויים שחלו בה במשך הזמן, והרוח הכללית המרחפת על פני החוק בהיקפו הרחב, נובעים מתוך ההכרה המוחלטת, כי ילדים צעירים, אם גם עברו עבירה ומנקודת ראות החברה התקינה הם בבחינת „עבריינים”, אין לראותם כנושאי־חטא, אלא כנוער מסכן ועוזב, אשר תקנתו אינה בפעולת עונשין בלבד, אלא בעיקר הדבר בהושטת יד עזר, בחיפוש דרכי תיקון, בהדרכה נבונה ובחינוך מתאים. יחס המחוקק אל הילד אינו עוד כאל עושה־עבירה, אלא כאל קרבן־עבירה, ומשום כך הוא מורה את היושבים־לדין לא רק להטיל עונש, אלא ביחוד לכוון את המאמצים להרחיק את הילד מן הסביבה אשר בה שורץ החטא וטומן פח לרגליה, או לטהרו מטומאת־החטא בתוך עצם הסביבה אשר בה הוא שוכן.

אם כי באופן טכני נקרא המקום, אשר בו נתבע העברייני הצעיר לדין, בשם בית משפט — „בית משפט לנוער” — המטרה היא לשוות למקום אווירה ביתית, אשר בה לא ירגיש עצמו העברייני עומד פנים־אל־פנים מול דיין ומייסר, אלא בחברת בני אדם מלומדי־נסיון אשר רק את טובתו ושלמו הם דורשים. לצורך כך קובעת הפקודה, כי בית המשפט אשר לפניו מובאים לדין עבריינים צעירים ישב בכנין או בחדר נבדל מהבנין או החדר אשר בו הוא מתכנס לשיבותיו הרגילות, או בימים או במועדים שונים מאלה שבהם הוא דן בדיניהם של מבוגרים. שופט שלום ראשי מותר לו לברר משפטו של עברייני צעיר גם בלשכתו הפרטית. המתיחות והצרמוניאליות, המדכאות בחגיגות, המלוות את הדיונים בבית המשפט הרגיל אינן קיימות בבית־משפט זה כלל ועיקר. הפומביות אסורה. לקהל הרחב, ובכללן עורכי־דין ופקידיהם, אין דריסת רגל, אלא ברשות בית המשפט. באי־כוח העתונות וסוכנויות לידיעות מותרים בכניסה, אלא אם כן נאסר הדבר עליהם במפורש. אולם אסור להם ולכל אדם אחר לפרסם את שמו של העברייני הצעיר העומד לדין, תמונתו, כתבתו או שם בית־הספר שבו ילמד, או לגלות פרטים אחרים ממהלך המשפט, אשר יש בהם כדי לקבוע את זהותו של הנאשם. אות־קין זה החקוק במצחו של אדם שהורשע בדין, ואשר הקהל שאינו מבחין רואה אותו גם במי שמזלו גרם לו להיות רק נאשם בעבירה, אם גם יצא זכאי בדינו — אות זה אינו צריך להעיב את עתידו של הצעיר העומד בראשית דרכו בחיים. אם אין לצעיר בא־כוח משפטי, רשאים הוריו, או אפוטרופסו, לעזור לו ולהדריכו בניהול הגנתו. בית המשפט מוסמך גם להימלך בהם, בעמדו לקבוע את האמצעים שיש לנקוט אותם כדי לרפא את נגע־החטא אשר דבק בעברייני הצעיר.

ולא רק בבית המשפט גופו אלא גם מחוצה לו, בדרך המובילה אליו וממנו, אסור להטיל על הצעיר את אימת־הדין. לצורך זה, וגם כדי לשמור עליו מחברה רעה, יש לדאוג לכך שהעברייני, בהיותו מובל אל בית המשפט, או גלקח ממנו, או בהיותו שוהה במסדרוני בית המשפט לצורך דינו, או בהיותו נתון במעצר מיוחד עד שלא הגיע תור בירור דינו — בכל המקרים האלה יש לדאוג לכך, שהוא לא יימצא בחברת מבוגרים הנאשמים בעבירה, או אשר יצאו חייבים בדין על כל עבירה שהיא.

משהועמד העברייני הצעיר לפני כס־המשפט, אין סדרי הדין

החלים לגבי בירור דינו שונים בהרבה מאלה הנוהגים בבית־משפט רגיל. בית־המשפט מסביר לו בלשון פשוטה את מהות העבירה שבה ייאשם, ואם העבירה היא מסוג העבירות הגוררות אחריהן עונש מאסר של יותר מחמש שנים, על בית המשפט לשאלו אם הוא בוחר להשפט בבית המשפט שבו הוא מופיע או בבית המשפט המחוזי. אם הסמכות לדון בעבירה זו שבה הוא נאשם נתונה לבית־משפט לפשעים חמורים יש לו הזכות להשפט באותו בית משפט. אולם בכל המקרים, ובלי התחשב בסוג העבירה בה הוא נאשם, יושב בית־המשפט כבית־משפט לנוער והוראות הפקודה חלות עליו.

מכאיש העבריין הצעיר את דבר האשמה המיוחסת אליו, גובים עדויות, ומחובתו של בית־המשפט — שלא כמקובל בדיוני בוגרים — להקור את העדים בעצמו, כדי לעמוד על מצבם האמיתי של הדברים. הוכחה האשמה, או הודה בה העבריין הצעיר, על בית־המשפט לשאלו אם יש ברצונו לאמור דבר־מה להקלת ענשו ולהמתקת דינו.

עד השלב הזה בדיון נוהג הכל כמעט כמו בבית־דין רגיל. אולם מכאן ואילך נפרשות ההקדים. שוב עומד לפני בית־הדין לא פושע רגיל אשר הענשתו עשויה לשמש תריס לאחרים, אלא ילד הזקוק לעזרה ולהדרכה. לא טובת הכלל עומדת בעיקר לנגד עיניו של בית־הדין, אלא טובתו ושלומו של היחיד, קרבן־הציבור. בית־המשפט אינו חש לחרוץ משפט ולהטיל עונש, אלא חוקר ודורש ברקע אשר עליו נרקמה העבירה, כדי שיהא בידו לעמוד על דרכי הטיפול בעתיד.

לצורך כך הוא אוסף ידיעות מפי העבריין עצמו, מפי הוריו ומפקיד־המבחן, בדבר הנהגתו הכללית של העבריין, הסביבה הביתית והחברתית אשר בה הוא מצוי, הליכותיו בבית־הספר, מצב בריאותו, הגופני והשכלי, ועוד. אם אין בידו בית המשפט לעמוד על כל הפרטים הדרושים, רשאי הוא לדחות את הדיון כדי לאסוף ידיעות נוספות, או להעמיד את הצעיר לבדיקה או להשגחה רפואית מיוחדת. משעמד בית־הדין על פרשת חייו של הצעיר חורץ הוא את משפטו. יש לציין, כי גם כאן, בדברו על שלב זה של הדיון, מדייק המחוקק בלשונו, ומשתמש במלים ובמונחים אשר אין בהם כדי להטביע חותם של השפלה מוסרית על אישיותו של הצעיר. תחת

1. בתי המשפט המיוחדים לפשעים חמורים בוטלו אחרי הקמת המדינה, וסמכותם הועברה לבתי־המשפט המחוזיים.

המלים „הרשעה“, „הורשע בדין“ ו„גזר דין“, הנוהגות לגבי עבריין רגיל, מצויות בפקודה זו המלים „הוכחה האשמה“, „נתחייב בדין“ ו„החלטה כיצד לנהוג בו“. יתר על כן: עצם השם של בית־המשפט שונה. שמו לא ייקרא עוד „בית־משפט לעבריינים צעירים“, אלא „בית משפט לנוער“.

אמרת, כי בית־המשפט נותן דעתו במיוחד על טובתו ושלומו של העבריין הצעיר, וכי „גזר־הדין“ מחוייב להיות מכוון לתכלית זאת בלבד. לצורך כך על בית המשפט להביא בחשבון כגורם חשוב ביותר את גילו של העבריין הצעיר. החוק מבחין שלוש תקופות בגילם של עבריינים צעירים. „ילד“ — כלומר, אדם שהוא למעלה מכן מכן ארבע־עשרה שנים, „נער“, כלומר: אדם שהוא למעלה מכן ארבע־עשרה אך פחות מכן שש־עשרה; „בוגר רך“, כלומר: אדם שהוא למעלה מכן שש־עשרה ופחות מכן שמונה־עשרה שנים. לפי המשפט האנגלי, ילד שלא הגיע לגיל שמונה אינו בן־עונשין, ואין להעמידו לדין גם אם עבר עבירה חמורה ביותר. ההנחה היא — כך סבורים חכמי המשפט האנגלי — כי בגיל רך זה אין הילד עשוי להבחין בין איסור להיתר. החוק שלנו משנת 1922 קבע גיל זה לתשע. ואף־על־פי שהפקודה החדשה משנת 1937 אינה דנה בענין זה כלל, יש להניח שגם אצלנו כיום אין אחריות פלילית על ילד שלא מלאו לו שמונה שנים.

סוגי העונשים העומדים לרשותו של בית־משפט רגיל, בכואו לגזור את דינו של עבריין מבוגר, מספרם מוגבל ביותר. לא כן בית־משפט לנוער. העונשים אשר בידו של בית־משפט לנוער להטיל על עבריין צעיר רבים הם ושונים, וההגבלות מועטות. ואף הגבלות אלה לא נועדו אלא לטובתו של העבריין, כך, למשל, אין להטיל על „ילד“ עונש מאסר כלל. „נער“ אין לדונו למאסר אם אפשר לטפל בו כראוי בדרך אחרת, כגון: במבחן, בקנס, בעונש גופני, במסירתו לבית ספר לתיקון עבריינים צעירים, או בדרך אחרת. אין דנים למיתה עבריין שלא מלאו לו שמונה־עשרה שנים. עבריין כזה שהורשע בעבירה הגוררת עונש מוות, דנים אותו במעצר לתקופה אשר הנציב העליון מוסמך להחליט עליה. מקום המעצר ותנאיו תלויים אף הם בשיקול דעתו של הנציב העליון.

פרט להגבלות אלה, אשר אף הן, כאמור, לא הותקנו אלא לטובתו של העבריינין הצעיר, מוסמך בית-המשפט לנוער, בהרצו משפטם של „ילד“ או „נער“ שהובררה אשמתם, לסלק את האשמה, לשחררם בערבות עצמית, או בערבות הוריהם, למסרם לפיקוחו ולטיפולו של קרוב או אדם אחר הראוי לכך, להעמידם תחת השגחת פקיד-מבחן, לשלחם לבית-ספר לחינוך עבריינים צעירים או למוסד חינוכי אחר שנועד לכך מטעם השלטונות, להטיל עליהם עונש מלקות, לקנסם, אותם או את אבותיהם, בתשלום ממון, לדון „נער“ למאסר, אם לאור כל מסיבות הענין אין להחזירו למוטב בכל דרך אחרת. לבסוף ניתן הדבר לשיקול דעתו של בית-הדין לטפל בעבריינין הצעיר בכל דרך שהיא העשויה לשפר את מעשיו ולעשותו חבר מועיל בחברה האנושית. עבריינית צעירה שלא מלאו לה שמונה-עשרה שנים מותר לשלחה לבית-ספר לחינוך עבריינים צעירים או למכון אחר אשר בי היא עשויה למצוא חיקוניה. אך שום עבריינין אין להחזיקו בבית ספר או במכון כזה אחרי שמלאו לו עשרים שנים.

אמרת, כי מאמצי המחוקק מכוונים לשוות לבית-המשפט לעבריינים צעירים אופי של מוסד משפטי אשר תפקידו להגן על הצעיר מעבירה, ולא דוקא להעניש את עושה-העבירה. מאמצים אלה מוצאים את ביטויים הנעלה ביותר בהוראות אשר נקבעו, זו הפעם הראשונה בתולדות החקיקה בארצנו, בדבר סמכויות בית-המשפט לנוער לגבי ילדים ונערים הזקוקים לעזרה ולהשגחה.

מטבע הדברים, שאדם, בין שהוא בוגר ובין שהוא צעיר, נתבע לדין ונושא בעונש משעבר עבירה והורשע בה כחוק, הפקודה אשר עליה אני מדבר, פותחת פתח לשמירה על הנוער, העומד לפתחו של החטא, לבל יגרר אחרי מסיתים ומדיחים ולבל יפר חוק ומשפט. הפקודה שלנו, דוגמת החוק המקביל במשפט האנגלי, קובעת אף היא, שפקידי ציבור — בארצנו פקיד-מבחן, או המפקח הממשלתי על השרות הסוציאלי — יכולים להביא לפני בית-המשפט לנוער נערים עוזבים, אשר מראה-פניהם ומבנה-גוּם מעידים כי לא הגיעו לגיל שש-עשרה, אשר נמצאו

פושטים יד או מקבלים נדבות (בין אם הם מעמידים פנים, ובין אם אינם מעמידים פנים כמזמרים, כמשחקים, כמציגי-חזיון או כמציעים דברי-הפחז למכירה), או נודדים באין בית או אמצעי מחיה גלויים (אם משום שהם יתומים מהוריהם ואם משום שהוריהם אינם משגיחים עליהם כראוי, בהיותם אסורים בבית הסוהר או שמחמת הרגלי פשע או שכרות אינם ראויים לחנך את ילדיהם), או נתונים במחיצה אחת עם גנב ידוע או מופקרת-לרבים (אלא אם כן זאת אמם, והיא משגיחה עליהם השגחה מעולה לשמרם מטומאה), או מתאכסנים בבית המשמש למטרות פריצות, או חיים בתנאים אחרים שיש בהם כדי להביאם לידי פיתוי ופריקת עול הצניעות (ובמקרה של נערה, אם אביה הורשע בעבירה, או בנסיון לעבירה, על חוקי צניעות מסויימים), בכל המקרים האלה, אם הוברר לבית המשפט שהילד או הנער זקוקים להשגחה או להגנה, אם גם לא עברו שום עבירה, יכול הוא לצוות על הרחקתם מהסביבה המורעלת אשר בה הם מצויים, אם על ידי מסירתם להשגחת אדם ראוי המוכן לקבל עליו תפקיד זה או למוסד חינוכי מיוחד, ואם על ידי העמדתם לפיקוח פקיד-המבחן. הנציב העליון רשאי בכל עת להפקיע את ההשגחה או לשחרר את הצעיר מהמוסד.

כמו כן, משרואה מפקח-משטרה מחוּזי, כי ילד או נער, עומדים לסיים תקופת מעצר במכון שבו נעצרו לאחר חיוב בדין, ושחרורם עלול לגרום להם רעה מחמת הרגלי-פשע או שכרות של ההורים, או מחמת שלא סיימו עדיין תקופת התאמנות באיזו אומנות או משלח-יד, יכול הוא להביאם לפני בית-משפט מחוזי, היושב כבית-משפט לנוער, ולבקשו כי יחליט להאריך את ימי מעצרם במכון עד מלאות להם שש-עשרה שנים או פחות מזה?

הזכרתי כמה פעמים בהמשך דברי „פקידי-מבחן“. מי הם נושאי-משרה זו ומה תפקידם? לפי פקודה אחרת, „פקודת-העמדת-עבריינים במבחן“ — החלה לגבי עבריינים בוגרים וצעירים גם יחד — מוסמך הנציב העליון למנות פקיד-מבחן ראשי אחד, אשר בידו יהא מסור דבר אירגון שירות-מבחן בארץ, ומספר פקיד-מבחן הראויים.

1. כיום שר-הסעד.

2. לפי הודעה שהוסיפה בילקוט-הפרסומים, תשי"א, ע' 695, לקח שר-

הסעד לעצמו סמכויות אלה, שניתנו בפקודה למפקח-משטרה מחוזי.

1. עונש המלקות, גם לקטנים וגם למבוגרים, בוטל בשנת 1950 (ספר

החוקים 55, מספר 57).

מבחינת אופיים ונסיגונם, לשמש במשרה רבת-אחריות זו, תפקידו של פקיד-המבחן באדמיניסטרציה המשפטית לגבי עבריינים צעירים גדול לאין-ערוך. הוא עורך את החקירות המוקדמות, בטרם יעמד העבריין הצעיר לדין, וממציא דין וחשבון מפורט לבית-המשפט על הסביבה המשפחתית שבה יחיה העבריין, על יחסי הוריו זה לזה, על דרכי החינוך בהן גדל, על מעמדם המוסרי והכלכלי של אחיו ואחיותיו, על הרקע הסוציאלי אשר עליו נרקמה העבירה, על אישיותו של העבריין כפי שהיא מתגלמת ביחסיו אל בני משפחתו, אל חבריו, בבית-הספר וברחוב. דו"ח זה מסייע במידה רבה לבית-המשפט, בבואו לקבוע את דרך הטיפול בעבריין הצעיר לאחר הזכחת האשמה. במיוחד מפני שהוא כולל גם את המלצותיו של פקיד-המבחן על האמצעים שמן הראוי לנקוט אותם לטובתו של העבריין. אם בית-המשפט מתליט להעמיד את העבריין הצעיר תחת פיקוח לפי צור מבחן, מבקר פקיד זה בביתו, עומד על התנהגותו ועל אורח חייו ועבודתו. הוא משוחח אתו ועם הוריו, מדבר על לבו ומשפיע עליו לקיים את תנאי הצו, מדריכו בעצה נבונה, מסייע בידו ומשחדל, בשיתוף פעולה ובעזרתם של עובדים סוציאליים למיניהם, להשיג למענו עבודה ולקשרו אל הסתדרות נוער. באחת: פקיד-המבחן משמש לעבריין הצעיר „אח“ גדול המתווה לפניו דרכי-תשובה. על פקיד-המבחן למסור מזמן לזמן דין וחשבון לבית-המשפט על התנהגותו ואורח-חייו של הגתון-למבחן, ועל יסוד דינים וחשבונות אלה קובע בית-הדין את דרך הטיפול בו בעתיד.

★

דמויות העבריינים הצעירים, כפי שהן מסתמנות על רקע הדיונים בבית-המשפט לנוער והדינים והחשבונות המוקדמים והמאוחרים של פקיד-המבחן, הן עדייות נאמנות על העובכה הרבה השוררת בחיי הבית והמשפחה, בשטחי החינוך והבריאות, בתנאים הסוציאליים, שבהם מצויות שכבות ניכרות של הישוב, ומטפחות על פנינו בדור זה של שיבת-בנים-לגבולם, אך על כל זה, ובפירוט יתר, בשיחות הבאות.

3

הרבה נכתב בספרותנו, ועוד יותר נאמר בציבורנו, בשאלת העויבות והעבריינות בין בני הנוער, כתבו וחיברו על כך מורים ומחנכים, רופאים ועובדים סוציאליים, חוקרי פסיכולוגיה ושואפי

תיקון מידות האדם. אך גישתם של כל אלה היתה תמיד גישתו של איש המדע אשר כלי אומנותו בידו: מספרים וטבלאות, סממני רפואה ומעשי-מרקחת. דמותו של העבריין הצעיר, כפי שהיא מסתמנת על רקע הסביבה, שבה הוא חי ופועל, יצאה משום כך בטולת צבע, מחוקה ומטושטשת.

כדברי על העבריין הצעיר אין את נפשי לתת מחקר מדעי מקיף, אלא שרטוטים ספורים בלבד לתיאור אישיותו ולבירור חטוף של כמה מהגורמים אשר הביאוהו לפני כס־המשפט.

מי הם העבריינים הצעירים המופיעים בבית-המשפט לנוער ומה הביאם לידי המעשים אשר על עשייתם הם נתבעים ליתן את הדין? הרי כמה דוגמאות:

נערה אחת, אשר לצורך דברי אכננה בשם רבקה, נתבעה לדין ערב המלחמה באשמת מעשה גניבה. רבקה היא בת חמש-עשרה שנים, אך מראה כמראה ילדה בת שתיים-עשרה ומטה. קומתה נמוכה, גופה כחוש, פניה חוורות-צהובות ולחיה משוקעות בין עצמות הלסתות. רק אצבעותיה המסורבלות מעידות על ידים מלומדות עבודה, והמבט זנוגה הנשקף מעיניה השחורות מספר על חיי עמל ותקוות מאוכזבות. עולם הילדות ממנה והלאה.

לרבקה הורים וששה אחים ואחיות: הבכור בן שבע עשרה שנים והצעירה בת ששה חדשים. כולם יחד, זאת אומרת, משפחה בת תשע גפשות, גרים בחדר אחד ויחיד. שכר הדירה עולה לסכום של לירה אחת לחודש. האב חולני וזקוק מכבר לגיתות, אך מחמת חסרון-כיס אינו דורש ברופאים ונושא מכאוביו בדומיה. האם היתה נושאת בעול הפרנסה, אך עכשיו עליה לטפל בתינוקה ובעלה החולה. כל הדאגה לכלכלת בני הבית הוטלה, איפוא, על הבן הבכור, המשתכר שתי לירות לחודש, ועל רבקה, המשתכרת בעבודתה במשק־בית שתיים וחצי לירות לחודש. היא החלה לשרת בבתי זרים בהיותה בת אחת-עשרה שנים בחצי לירה לחודש, ועם התמחותה בעבודה עלה שכרה. את כל הכנסתה היא מוסרת לאמה לכלכלת המשפחה, בלי השאיר לעצמה אף פרוטה אחת. אך אין הקומץ משיביע את הארי. תמיד מחסור ומצוקה בבית. ורבקה מספרת מתוך דמעות ובקול חנוק: „זה כבר היה יותר מדי. תמיד לסבול ולסבול. באמת כבר נמאסו גלי החיים“.

בבית הוריה החל נכנס בזמן האחרון גבר אחד, אלמן בן שלושים

וחמש שנים, אשר נתן עיניו ברבקה בת החמש־עשרה. הוא דיבר על לב הוריה והם הסכימו להשיאה לו. את פי רבקה לא שאלו. אך משנודע לה הדבר הביעה שמחתה בגלוי. סוף סוף תיגאל מחיי עבדות ויהיו לה חיים משלה. תינוקת זאת, שלא ידעה ילדות מהי, כבר חלמה על פינה משלה, על בעל ועל חיי משפחה.

גקבע מועד לחתונה, ורבקה החלה עושה את ההכנות הדרושות. וכאן עמדה לפניה הבעיה בכל חריפותה: מנין תקח את כל הכסף הדרוש לה לתפירת שמלות אחרות, למעט לבנים, לזוג נעלים? ההורים עניים מרודים, ואם כי לבם טוב על בתם אין בידם להושיע לה במאומה. התחבטה רבקה בינה לבין עצמה, וברוב מצוקתה לא עמדה בנסיון. מעבידיה רחשו לה אמון רב, והיא ידעה כי בארון אשר בחדר השינה, בינות לסדינים ולציפיות, נוהגים הם להצפין לפרקים סכומי כסף מועטים. משנשארה רבקה לבדה בבית, פשפשה בארון ונטלה בלא דעת שני שטרי כסף, בני עשר לירות כל אחד, והסתירה אותם בנעליה. עם ערב הביאה לביתה כמה צרורות אריג לשמלות. ביום המחרת, עם תום העבודה, הביאה כובע חדש, וביום השלישי — נעלים עם עקבים גבוהים. האם תמהה למראה כל הכבודה הזאת, אך בפי רבקה היתה התשובה מוכנה מראש: זוהי מתנת „הגברת“ לחתונתה. שמחה האם ושמרה את הדבר בלב. לימים פגשה האם בגברת, נותנת־לחמה של רבקה, והביעה לה רחשי תודה לבביים על החסד שהיא גומלת עם בתה. תמהה הגברת והשיבה לה דברים שלא־מִן־הענין. אך בשובה, חיפשה חיפוש היטב, וגילתה את מעשה הגניבה. הדבר נמסר למשטרה ורבקה נתבעה לדין ובאה על ענשה.

מששמע החתן, כי כלתו סטתה מהדרך, חזר בו מדעתו וביטל את השידוך, ורבקה ממשיכה לשרת בבתי זרים וקלון־העבריינות חקוק בנפש.

והרי דוגמה שניה:

דוד הוא נער בן ארבע־עשרה שנים, ולו שלושה אחים, בני שתיים־עשרה, תשע וחמש שנים, ושתי אחיות, האחת בת שבע והשניה בת שלוש שנים. האב, עמל ישר־דרך, דאג לצרכי ביתו והמשפחה לא ידעה מחסור. הילדים הגדולים למדו בבית הספר, האם טיפלה בבית ובתינוקות, הכל כנהוג וכמקובל בישראל. כאשר עלה דוד למחלקה הששית בבית־הספר, והוא אז ילד בן שתיים־עשרה, לקה אביו בשיתוק הגוף ונפל למשכב. דוד, הבן הבכור במשפחה, עזב אז את ספסל

הלימודים והטיל על עצמו את עול־הפרנסה. הוא החל לעבוד כשליח בחנות מכולת, ובשכרו הזעום כלכל את כל בני הבית. האם לא היה בכוחה להקל מהמשא הכבד אשר רבץ על שכמו של בנה הבכור, כי על טרדותיה היומיומיות הרגילות נוספה עכשיו גם הדאגה לסמוך את בעלה בשכבו על ערש דווי.

משחלה האב והדחקות השתררה בבית, עקרה המשפחה מדיירתה המרווחה ועברה לגור בדירה בת חדר אחד, אשר את דמי שכירותה, לירה אחת לחודש, היה דוד מקפיד לפרוע במדוייק מדי חודש בחודשו. עם כל זה לא היה בשכרו הזעום של דוד כדי כלכלת הבית ואפילו בצמצום רב. נטל דוד על עצמו נטל נוסף: הוא החל לשלוח ידו ב„מסחר“. בשעות הערב המוקדמות, עם כלות עבודתו בחנות המכולת, היה קושר על זוהו תיבת עץ קטנה, אשר התקינה לו אמו במיוחד לשם כך, מטיל לתוכה עפרונות, משחות שנים, שתיים־שלוש מראות, סבון, שרוכי־נעלים וכיוצא בזה דברי פרקמטיה, וסוכב בה על בתי קפה, מסעדות ומקומות אחרים אשר בני אדם נוהגים להתכנס בהם, ומכריו על סחורתו בנעימה רוויית תחנונים: „מסרקות, ארנקים, פנקסי כיס, אולי נחוץ דבר מה?“. ההכנסה מסחר־מכר זה אין בה כדי להעשיר את בעליה, באשר יושבי־בתי־קפה והסועדים־במסעדות אין דעתם נוחה מהזאטוטים המטרידים את מנוחתם בדברי מרכולת, והם מגרשים אותם על הרוב מעל פניהם בנויפה: „לכו לעבוד, בטלנים“, או „מקומכם בבית הספר, עצלנים“. המלצרים והמפקחים למיניהם אף הם גוערים בהם: „סורו מכאן ילדי רחוב, נמסרכם בידי המשטרה...“. עם כל זה היה דוד חוזר לביתו סמוך לחצות לילה, וכיסו מלא לשליש־ולרביע מטבעות ושטרי כסף. את כל כסף פדיונו היה מוסר לידי אמו עד פרוטה אחרונה, והיה בו, בכסף מועט זה, כדי למלא חלק מהגרעון השבועי.

יום אחד חלה דוד, ובעל חנות המכולת, בעליו של דוד, שכר לו נער אחר תחתיו. הצטער דוד על פרנסתו כי קופתה, אך המיהושים גברו עליו והוא לא יכול לצאת לעבודה. גם מ„מסחרו“ היה עליו למשוך ידו בתקופת מחלתו, ובבית החלו מרגישים במחסור ובעוני בכל כיעורם. מקץ שבועיים ימים, משלא יכול דוד לראות עוד בסבל הוריו, אחיותיו ואחיו הקטנים, ירד ממטתו כשהוא חולה למחצה, לבש את מלבושיו, יצא אל הרחוב, ולאחר שעה ארוכה נודע לאם, כי בנה דוד נעצר במשטרה. חקירה מייגעת העלתה, כי דוד ביקר

אותו יום בבית אחד הלקוחות של חנות המכולת, מתוך אמתלא שהוא בא, כמנהגו מדי יום ביומו, לשאול אם דרושים דברי מזון מהחנות, ושעה שבעלת הבית היתה עסוקה במטבח, שלשל לתוך כיסו ארנק כסף שהיה מוטל על השלחן, ובסל שנשא בידו הסתיר צלמניה נחוגה בנרתיק עור, אשר הוריד מן הקולב שבמסדרון הבית. ברדתו במדרגות, נתבלבלה עליו דעתו מרוב התרגשות, והוא ניסה לקנות במשיכה גם זוג אופנים שהושארו על ידי מישהו בחדר הכניסה. אותה שעה נתפס, ומיד הודה במעשה הגניבה.

והרי דוגמה שלישית ומחרידה עוד יותר:

רחל, נערה בת ארבע עשרה שנים, עומדת לדין בעוון פריצות. סיפורה קצר אך מוזעזע במסיבותיו. אביה מת עליה בילדותה ואמה עוסקת בכביסת לבנים בבתי זרים. האם אינה משתכרת די צרכי הבית ורחל נשלחה לשרת בבית מלון. בשכר עבודתה קיבלה מזונות וסכום כסף מועט. במשפחה עוד כמה ילדים וילדות, אך באין עקרת-בית בשעות היום, הם סובבים ברחובות ונוברים באשפה ובקופות של מוכרי הירקות. כהיות רחל בת שלש-עשרה נישאה לאיש, אך גורשה מביתו לאחר חודשים מספר וחזרה לבית אמה ולשירותה בבתי זרים. העוני והמחסור היו גדולים, ושוב לא מצאה סיפוק בעבודתה המפרכת. האם היתה טרודה כל היום בכביסה ולא היה סיפק בידה ליתן דעתה על רחל ועל הליכותיה. בשוב רחל מעבודתה לעת ערב היתה משוטטת ברחובות של-עיר ועומדת שעה ארוכה ליד חלונות הראוה של בתי המסחר הגדולים, המקושטים בגדי צבעונים ונעלי ברק. בחורי רחוב, בעלי עבר מפוקפק, נתנו עינם בה, ובשוטטה ברחובות היו נלווים אליה ונוהגים כאילו נפגשו בה באקראי. רחל לא דחתה אותם ואף הסבירה להם פנים, ופעם חזרה לביתה אחרי חצות. מאז היתה נראית תמיד בחברת גבר אחד או שנים בבתי הללות ובקולנוע החלה מתרשלת בעבודה. לבסוף עזבה את מקום עבודתה לגמרי, בלי נטילת רשות מאמה, ואף-על-פי-כן לא ידעה מחסור בכסף. היא החלה מקפידה על מראה פניה ותסרוקת שיערה, ולבושה היה מעתה הדור ונאה יותר. פעם חזרה לביתה ובידה ארנק-עור יקר. אמה החלה חושדת בה ובהתנהגותה, והביאה אותה למחלקה לעזרה סוציאלית. היה זה מקרה ברור של עזיבות מוחלטת, והמחלקה נטלה על עצמה את הטורח לספל בה בשיטתיות. רחל שוכנה במעון לבנות, נשלחה לשיעורי ערב ועבודה קלה הומצאה לה. אך הרחוב משך את לב הנערה בקסמיה,

ושוב לא יכלה להתאים עצמה במסגרת החברה הטובה שנבחרה למענה. העוני שראתה בבית אמה הטיל עליה אימה, וסיוט נישואיה וגירושיה שלל ממנה כל שווי משקל. היא ברחה מן המעון ופסקה לבקר בשיעורי הערב. הפעם לא חזרה עוד לבית אמה, ועקבותיה נעלמו משך עת רבה. כעבור חדשים אחדים נמצאה על ידי המשטרה סובבת ברחובות העיר הסמוכה. והחזרה לביתה. אך שום ענין לא מצאה עוד בבית. המחסור בתזונה מספיקה ובלבוש הוגן, מצד אחד, והעדר עין צופיה ויד מדריכה, מצד שני, דחפה אל ה"מרחב". היא נעלמה שנית ומקומה לא נודע. חיפושי המשטרה עלו בתוהו ואמה נואשה ממנה.

יום אחד הופיעה בעצמה בתחנת המשטרה של העיר הסמוכה. תשושת־כוח ופרועת־שער, ובקול תחנונים ביקשה הגנה נגד רדיפותיו של גבר זר אחד, אשר התעמר בה כל העת וחי על רווחי גופה. היא נעצרה והועמדה לדין באשמת פריצות, וכשנבדקה על ידי רופא הוברר, כי היא נגועה במחלה מינית ממארת. והיא רק בת ארבע־עשרה שנים.

שלוש הדוגמאות האלה דיין, כדי לציין את הגורם היסודי למעשה העבירה של עבריינים צעירים אלה, ודומים להם. עוני, עוני ודחקות. עוני ומחסור על כל גילוייהם הבזויים והכעורים. אך ראויה פרשה זאת לייחד הדיבור עליה. ולפיכך אדחה דברי בענין זה לשיחה הבאה.

4

בשיחתי האחרונה דיברתי על אחד הגורמים, ולדעתי הגורם הראשי, לריבוי מקרי העבריינות בקרב בני הנוער בארץ. גורם זה הוא העוני והדלות. הבאתי גם כמה דוגמאות, אשר יש בהן משום המחשת הדברים. אך כדי לעמוד על מצב הענינים מקרוב, אביא כאן דוגמה אחת נוספת.

ילדה בת אחת־עשרה שנים נתבעה פעם לדין בעוון גניבה. מתוך סיפוריהם של הילדה ושל הוריה, ומתוך הרו"ח של פקיד־המבחן, מצטיירת תמונה אפיינית זו: הנאשמת עזבה את ספסל הלימודים בגיל שמונה, וכידה מטען מזון רוחני של שתי שנות לימוד במחלקה הראשונה. אביה טען, כי אין בכוחו לכלכל "נפש" אשר ידים לה לעבוד, ולפיכך שלחה לשרת בבתי זרים. הוא, האב, עוסק בסבלות וברוכלות ומוצא לחמו בדוחק רב. עין־המשטרה נתונה בו, משום שהוא נשפט כבר כמה פעמים בעוון הוצאת חפצים גנובים למכירה.

חפצים אלה סופקו לו על ידי בנו הבכור, נער בגיל חמש־עשרה, אשר נאשם בזמנו בעוון גניבה ודינו יצא למעצר שנתיים ימים בבית־ספר לעבריינים צעירים. האם נושאת אף היא בעול הפרנסה וכובסת לבנים בבתי זרים. אשה זו לא הגיעה לשנת השלושים, אך פניה המצומקות וקומתה הכפופה משוות לה מראה של אשה כבת חמישים. בבית עוד ילד אחד, בן שבע, אך אין מי שיקפיד על חינוכו והוא מבלה ימיו בשוק, בין דוכניהם של מוכרי־פירות־וירקות, בחברת ילדים עוזבים כמותו. כל המשפחה מתגוררת בחדר אחד, ושכר הדירה, העולה לשש מאות מילים לחודש, אף הוא אינו נפרע תמיד במועדו, מחמת חסרון־כיס. בחדר רק מטה אחת — לשימושו של האב. האם והילדים ישנים על הקרקע. האב והאם נגועים במחלה מינית, והילדה הנאשמת מגמגמת בדיבורה. תוך תקופה קצרה היה עליה להחליף את מקום עבודתה כמה פעמים, משום שמעבידיה בכל מקום חשדו בה שהיא שולחת ידה לא רק במאכלים, אלא גם בכלי מטבח ובמיני מלבוש זעירים. במקום עבודתה האחרון היתה ה"גברת" תמהה על שום מה באה הילדה בירחי הקיץ החמים, כשהיא נעולה מגפי־עור גבוהים, ויום אחד, כשעמדה הילדה לתזור לביתה עם כלות עבודתה, פשפשה ה"גברת" במגפים וגילתה בהם "אוצר": ארנק כסף, כפית, מטפחת וצעצוע של תינוק. היה מקום לחשד, כי אביה סיפק לילדה את המגפים במיוחד למען תשים בתוכם את שלל גניבותיה, אם כי היא לא סיפרה זאת בבית הדין במפורש, מחמת אימת אביה שהיתה מוטלת עליה.

דוגמה זאת והדוגמאות אשר עליהן סיפרתי בשיחתי הקודמת, די בהן כדי להעמידנו על הגורם היסודי למעשי העבריינות המביאים ילדים ונערים לכ־המשפט. עוני, עוני ודחקות וכל הכרוך בהם וכל המסתעף מהם. עוני שיש בו משום עזובה, ועוני שיש בו משום חרפת רעב. העוני — שלוחי־שטן רבים לו המגרים את יצרם של הנער והנערה ומביאים אותם לידי נסיון, שלא תמיד הם יכולים לעמוד בו. בני העוני גורלם מקופה, וחיייהם מעמסה על עצמם ועל אחרים. מחסור ומצוקה מנת חלקם. אורח הבית, שבה הם מבליים ילדותם, מרעלת את נפשם. חסר להם רגש הבטחון לימים יבואו. נושא־שיחם היחיד של ההורים, ובנוכחות הילדים, היא הדאגה ליום מחר: תשלום שכר־דירה, פרעון החוב בחנות המכולת, קניית נעלים לימי חורף, רכישת צרכי שבת ומועד. האב מחוסר עבודה לעתים מזומנות. האם מחוייבת על

הרוב לשאת בעול ולפרנס את המשפחה, פרנסה שלמה או חלקית, ואין היא מסוגלת לטפל בילדיה, לא בשעות העבודה ולא אחרי יום עבודה קשה, והילד עומד תמיד בסימן של הזנחה, סעודתו אינה מוכנה ומלבושו אינו מתוקן, גופו מתדלדל מחוסר תזונה מספקת, וכוח התנגדותו הפיזי נחלש והולך, בכל רואה הוא מלחמה קשה על קיום דל, מריבות פורצות לעתים קרובות בין האב והאם בעניני ממן פעוטים, ובמוחו הרופס של הילד בשלה ההכרה, כי יסוד־היסודות ועיקר־העיקרים בחיי־אדם היא הפרוטה, כשהפרוטה מצויה בכיס יש נעלים שלמות ומלבוש מחמם ודירה נוחה, ובפרוטה אפשר לרכוש גם מיני מתיקה וצעצוע העשויים להרחיב דעתו של תינוק ולעשותו מאושר כילדי השכן וכחבריו בכיתה, הכסף, הכסף יענה את הכל, והילד מחליט להשיג כסף בכל הדרכים, הלימוד בבית הספר אינו עשוי עוד לעניין אותו, בראותו שהתורה והחכמה אינם דברים־של־מש ואין בהם כדי למלא בטנו הריקה, הוא שמח לנטוש את ספסל־הלימודים ולצאת לעבודה ולמסחר, עבודת־השל־מה־בכך ומסחר מכל העולה ביד: צחצוח נעלים, עזרה בממכר ירקות, שליחות בחנות מכולת, רוכלות בשרוכי־נעלים ובמשחת־שנים וכיוצא בהם מלאכות והתעסקויות המוציאות אותו מתחום עולמה התמים של הילדות ומקרבות אותו אל הבריות העומדות ברשות עצמן, ואם יקרה המקרה והוריו כופים עליו את בית הספר, יעשה את מלאכתו בערבי־יום, בימי חופש ולעתים גם בין שיעור לשיעור, הרחוב והמשא־ומתן ההומה בשוק מושכים אותו בחבלי־קסם, הוא מתחיל לפסות על שיעורים, נעדר ימים ממחלקתו והפרוץ נעשה מרובה על העומד, אגב משאור־ומתנו הוא מתערב בסוגי אדם שונים, מהם בעלי מוסריות מפוקפקת, שומע מפייהם דברי קללה וניבול־פה ובלי דעת הוא מוצא עצמו מחקה את דיבורם ואת מהלכם.

זאת ועוד אחרת: ילד הוא תמיד ילד, בין שהוא בן להורים עשירים ובין שגורלו גרם לו להולד להורים עניים, והתשוקה רבה בקרב הילד, כל ילד, לצעצוע, למלבוש נאה, לחפיסת שוקולדה, לילדי העוני אין נוהגים להעניק „כסף־כיס“ קבוע, ואף לא פרוטה לעתים מזומנות, או אפילו בלתי מזומנות, לרכוש לעצמם חמדות החיים של עולם הילדות, תלמיד־המחלקה יוצאים לטיול של יום תמים, הילדים מתפארים, כי הוריהם נתנו בידם עשרה וגם חמשה־עשר גרוש לקניית מיני מתיקה ודברי משקה, בידו של ילד העוני אין כל, זולת

פת קיבר מרוחה במרגרינה או בשמן שומשמן, שהכינה לו אמו לפני צאתה לעבודת יומה, רגש הקנאה אוכל אותו בכל פה: למה זה יופלה לרעה מאחרים? מדוע זה יבוכזו יוסקה ועובדיה ומרים ככל אשר ירצו, והוא, רק הוא, חייב להסתפק במועט־שבמועט? משהו לוחש בקרבו, כי עליו רק להושיט את ידו ולקחת בלא־רשות, והחברה לא תחסר דבר, ובהזדמן השעה, קשה לו לעמוד בנסיון, והשעה מזדמנת לו ברחוב, בשוק.

ועוד תפקיד ממלא הרחוב במשכנות העוני, כל המשפחה — ולעתים היא מונה נפשות הרבה — מתגוררת בחדר אחד, חסר־אור ונטול־אוויר, הכל אוכלים בו והכל ישנים בו, הקטנים עם הגדולים, לעתים אין זה רע כל כך, הילד יכול למצא גם בצפיפות זאת דרכי שעשוע רבים, אך הצרה היא שאין נותנים לו להתגולל בין כלי־מטה ותשמישי כביסה, הגדולים נזופים בו, משמיעים עליו קול גערה ומגרשים אותו אל הרחוב, הרחוב במשכנות העוני אינו רחב למדי, אינו מלא־אוויר ואינו שטוף־שמש, אלא הוא שוק של מסחר: עופות שחוטים, ירקות, דגים חיים ודגים מלוחים, רהיטים ישנים, מלבושים משומשים וגרוטאות של ברזל, הכל משמש בו בערבוביה, והילד הנקלע לתוכו אינו חפשי בתנועותיו, ברחוב אינו יכול לשחק בכדור כחפצה, אינו יכול לרוץ ואינו יכול להשתובב, אל כל אשר יפנה ובכל אשר יתעסק עליו להצר למישהו, לרוכל, לחנווני, לסבל, ואף אלה גוערים בו ומגרשים אותו ממקום למקום, תפוח נשמט מעגלתו של רוכל, ומונח לו התפוח שם בין אופני העגלה ואין איש שם לב אליו, הילד מרימו, כאילו מתוך רצון להחזירו לקופת הרוכל, אולם דעת הכל הוסחה ממנו, והילד מצניעו בכיסו ואוכלו לחיאבון באיך־רואים, ביום שלאחריו הוא מחפש שנית תפוח בין קופות הרוכלים, וכשאינו מוצא פירות שגשלו על הקרקע באקראי, הוא מנסה לשמטם בכוונה מתוך הקופה, אם הרוכל עסוק — וכזאת יקרה במיוחד בימים ה' ור' של השבוע — אין הוא משגיח בקטן, והרי הגניבה הראשונה, הוא מתמחה ב„מלאכה“, תחילה הוא שולח ידו בגניבות זעירות, בדברים של מה־בכך, אך לאחר מכן הוא מעז פניו גם בגניבות גדולות יותר, הדרך לחטא פתוחה לפניו.

ועוד פח טמון בדרכו, ברחוב סואן זה הוא נפגש בחברים רעים, אין זו חבורה מלוכדת ומאורגנת למעשה עבירה, הפורשת כנפיה על חברים חדשים, חברה כזאת אינה נוצרת בן־לילה, החברים האלה הם ילדים

עוזבים ומוזנחים כמותה, ומן הנסיון הם לומדים, כי בצווחת נקל יותר לבצע מעשי עבירה פעוטים. האחד מסיח דעתו של הרוכל מקופת סחורתו, השני שם בכליו מן הפירות והירקות, ובפינה עוזבה הם מחלקים ביניהם את השלל. משהצליח „עסק” אחד נותנים הם דעתם על עסק שני ושלישי; מצרפים רעיון לרעיון ומחשבה למחשבה, מטכסים עצה, מחבלים תחבולה, לעת הצורך מצרפים גם חבר שלישי, שותף ומסייע, והרי תחילתה של „כנופיה”.

כאשר ילד כזה מביא לביתו את שלל-חטאו: חבילת מסמרים, פטיש ישן, מלבוש בלה, אין ההורים — מרוב עניים — מרבים לחקור על מקור החפץ. האב עושה שימוש במסמרים ובפטיש, והאם גוזרת ומתקינה לבוש לחינוך. הם מצפים להסברו של הילד, כי מציאה מצא ברחוב, ודעתם נוחה מדברי הסבר אלה.

הבעיה מסובכת עוד יותר במקרה של ילדות עוזבות. המצוקה והדלות בבית מאלצות את ההורים לשלוח את בנותיהם בגיל רך לשרת בבתי זרים. בבתים אלה רואות הן בעיניהן עולם שיש בו חיים אחרים, עולם „שכולו טוב”. תשישות כוחות הגוף, הבאה מחוסר תזונה מתאימה, גוררת גם התרופפות המעצור המוסרי, וכשהשמירה אינה קפדנית ביותר, אין הילדה חוששת לשים בכליה מחפצי-גברתה: מטפחת צבעונין, זוג גרבי משי, כסות-לילה. זאת ועוד: במשכנות העוני, בלכת נערות-עמל אלה למקום-עבודתן ובשובן לביתן, בשדרות העצים ובסימטאות האפילות למחצה, מזדמנת להן השעה להפגש עם גברים ירודי-המוסר, הסומנים פח לרגליהן. והילדות העלובות נכשלות ונפולות.

ואם יאמר האומר, כי גם בדורות שחלפו רבה העניות ועם זה לא סטו ילדי ישראל מדרך הישר, אף אנו נשיב ונאמר לו, כי לא כדורות הקודמים הדור הזה, בעיירה הקטנה שבמזרח אירופה, וגם בערי תימן ומרוקו ואלג'יר, היו יהודים מ„עור אחד”. לא זו בלבד, שלא היו הבדלי-עדה של אשכנזים, ספרדים, תימנים, מוגרבים ואורפלים, ואף לא הבדלי-דעה של יהודי המזרח והמערב, הצפון והדרום, אלא גם ברמת-החיים ובצביון-החיים לא היו הפרשים ניכרים בין איש לרעהו. ואילו כאן? צאו אל רחובות העיר הראשיים בשעות הערב המוקדמות, ואף המאוחרות, וראיתם זאטוטים, יחפים ולבושי-סחבות, מצמידים פניהם מתוך כיסופים וערגה אל חלונות הראווה המוארים בקסמי אורות התשמל. עומדים להם בני העוני

האלה ומסתכלים שעות ארוכות בצעצועי הילדים, הרומזים להם מעבר לשמשה, ובתופינים וביתר מעשי-האופה, המזילים את רירם מתוך פיותיהם. מדברים הם אל עצמם ומשלים את נפשם לרגע, כי הכל שלהם ועליהם רק להושיט את ידם ולקחת מכל הטוב והחמד. אך אין זה אלא חזון-שווא ודמיון-תעתועים, סוף דבר עליהם לחזור אל

מעונם הדל ולעלות על משכבם, כשהם רעבים למחצה. כלום לא ירגישו ילדים אלה בלבם תשוקה בוערת להשיג את הפרוטה, אשר בה אפשר לרכוש את הצעצוע ואת התופין ואת המלבוש היפה? וכלום מסוגל כל ילד מסוג זה לכבוש את יצרו ולדכא את תשוקתו בבוא שעת ההכרעה?

5.

כל מורה ומחנך בעל נסיון יגיד לך, כי אחוז ניכר מבין התלמידים מפוורי-הקשב וקשי-החינוך בא מבתי-אב אשר בהם אין חיי המשפחה תקינים כל צרכם. דברי קנטור וקטרוג, מעשי ריב ומדנים בין ההורים, כשהם מלווים כמלאכי חבלה את חיי המשפחה, מביאים לא רק לידי הסחת הדעת מחינוכם של הילדים, אלא גם משרישים בלבם יחס של זלזול בכבודם של גדולים ופוגמים בשלוות הנפש הדרושה להתפתחות שכלית בריאה ולעיצוב אופי מושלם. ומשנעשה לבם של הילדים גם בהם, מקילים הם ראש גם בתורתם של הגדולים ודשים בעקבם את הערכים, ערכי הרוח והמוסר, אשר הורים מצווים ונוטים להנחיל לבניהם. ילד כזה מהווה אז „פרובלימה“, הן בבית, הן בבית-הספר והן בחברה אשר אליה הוא עתיד להכנס. בתופעה זו עצמה נתקל גם מי שיש לו נסיון כלשהו בעבודה פלילית בבתי-הדין, ובמיוחד בשדה העבריינות של הנוער בארץ. ילד הבא מתוך משפחה הרוסה עשוי להוות „פרובלימה“ לא רק להוריו, אלא גם לעובדת הסוציאלית, למשטרה, ולבסוף לבית-הדין ולמוסדות הציבור המטפלים בעבריינים צעירים לאחר החיוב בדין. והרי כמה מקרים של עבריינים צעירים, בני משפחות הרוסות.

דוגמה א':

ילד בן שתיים עשרה וחצי נתבע לדין באשמת גניבה. הדיון בבית-הדין, בתוספת הדו"ח של פקיד-המבחן, מגלים טפה מתולדותיה העגומות של משפחה הרוסה עד היסוד. אבי הנער, בהיותו בן ארבעים שנה, נשא את האם והיא נערה בת ארבע-עשרה שנים. בתקופת נישואיהם ילדה לו חמשה ילדים, אך ההבדל הגדול בגילם היה תמיד מקור בלתי פוסק לחיכוכים פנימיים. האם היתה חשודה בעיני האב על עניגי צניעות למינם נישואיהם, ולעתים קרובות היה נועל את חנותו בעצם היום וחוזר לביתו במפתיע... כל זמן שהאשה היתה צעירה ולא בקיאה בהלכות-בעל, האמינה בתמימותה, כי מנהגו של עולם כך הוא, וכי אין לאשה אלא בעלה. אולם מיום שעמדה על דעתה, החלה מתמרדת

על אי-האמון אשר בעלה רוחש לה והטיחה גם דברים כלפיו. מריבות וקטטות, מלוות קללות-רחוב וכינויי-גנאי חריפים, נעשו נחלת הבית, והילדים נחלקו לשני מחנות. אלה תומכים באב ואלה נותנים עידוד לאם.

יום אחד הגיעה המריבה לשיאה, והאב, בחרות אפו בו, ניסץ את המראה אשר על הקיר לרסיסים. הילדים נבהלו והסתתרו בפינות הבית ומתחת למטה ולשלחן; אולם ממקום מחבואם ראו, כי האב הרים ידו על האם וסטר על לחיה, ובנפלה ארצה החל בועט בה כבבהמה כפותה. לאחר זה עזבה האם את הבית, לפי עצת קרובה, ולקחה עמה רק את הקטן בילדיה, תינוק בן שנה אחת. שממון ועזובה ירדו על הבית, האב היה טורח למצוא לחמו והילדים גדלו ללא טיפול וללא השגחה. שלח האב שליחים לפייס את אשתו, אולם היא נתרצתה לחזור הביתה אל הילדים רק בתנאי שהוא, האב, יעזוב את הבית. הוא עשה כן, ועול-הפרנסה והטיפול בילדים נפלו עכשיו עליה במלוא-כבודם. קשה היה סבלה של האשה, אך היא עמדה במבחן ולא התאוננה. הילדים בגיל בית הספר חזרו ללימודיהם; הבן הבכור, נער בן שבע-עשרה, מתומכי האם במריבותיה עם האב, יצא לעבודה ואת כל שכרו היה נוהג למסור על ידה. כך חיו להם האם וילדיה בדחקות, אך בשלום ובשלחה. אולם כאן קפץ עליה שוב רוגזו של בעלה. הוא החל אורב לילדים הקטנים בשוכם מלימודיהם ובשחקם ברחוב. העניק להם מיני מתיקה ודיבר על לבם לנטוש את האם. משנודע הדבר לאם החלה אף היא למשכם בדברים אליה, וגזרה עליהם לבל יקבלו שום טובת הנאה מאביהם. כל הילדים, פרט לנאשם, צייתו לה, ובראותם את האב ברחוב התחמקו ממנו. אך הנאשם היה מתומכיו הנאמנים של האב ובמחיר פרוטות היה מוסר לאב מפעם לפעם דין-וחשבון מפורט מכל הנעשה בבית. מדי ערב בערבו, בשוב הנאשם מחנות אביו, כלו משוסה ומלא רוח של התמרדות, היה מציק לאם בהליכותיו ובהתנהגותו. על פי עצת האב היה מושך ולוקח מהבית דברים-מאכל וכלי-חפץ. לבסוף עזב את בית אמו והלך לגור עם אביו. כאן ניתן לו חופש פעולה גמור. הוא חדל לבקר בבית הספר. למראית עין עזר לאביו בחנות, אך למעשה שוטט כל היום בחוצות העיר, נתחבר לילדי-הרחוב, ולבסוף נתפס במעשה גניבה ובא על ענשו.

והרי דוגמה שניה:

ילד בן עשר, מבני עדות המזרח, נאשם בגניבת מלבושים משפת

הים. בביתו עוד שבעה ילדים, בני חמש-עשרה, שתיים-עשרה, שמונה, שבע, חמש, שלוש ואחת. האב קוביוסטוס ונותן בכוס עינו. האם מפרנסת את המשפחה ונעזרת במקצת גם על ידי מוסדות-צדקה; אולם האב מוציא את פרוטותיה האחרונות על משקאותיו. הילדים עולים על יצועם לעתים קרובות כשהם רעבים. בשוב האב לביתו סמוך לחצות, הוא מעורר את האשה משנתה ודורש ממנה למסור לידיו את השכר שהשתכרה אותו יום. כשאין כסף בידה הוא חובט בה באכזריות וחובל בה חבלות קשות. היא אינה מעיזה להתאונן עליו בפני מישהו, וכשאחד הילדים פוצה פה או עושה תנועה כלשהי להגן על האם, הוא מתנפל עליו כחיה טורפת ונושך בבשרו עד זוב דם. „רק שנה טובה אחת היתה לי מעת נישואיני” — מתיפתח האם בבית-הדין — „וזה היה כשבעלי עזב את הבית והלך לחיות עם אשה רעה”; אך האשה מאסה בו וגרשה אותו מביתה. אז חזר אלינו, ושוב נפתח הגיהנום לפנינו. לילדים אין אבא, ואמם האומללה אינה יכולה גם לעבוד וגם להשגיח עליהם. כך אומרת האם. הילד עצמו מספר, כי הוא התירא לשוב הביתה מחמת אימה שהטיל בו האב, והיה לן במקלטים, באוטובוסים ציבוריים ובמבואות בתים. ביום המעשה רעב ללחם, ובהזדמן לפניו מלבוש שאין לו בעלים, הצניעו תחת מעילו ואמר למכרו בשוק. אז נתפס ונתבע לדין.

יחד עם הגער הזה וכשותפיו לעבירה נאסר והועמד לדין עוד ילד אחד, בן אחת-עשרה, אף הוא מעדות המזרח. ותולדות משפחתו של הילד הזה — שומו שמים! בביתו עוד שלושה ילדים, האחד בן שש-עשרה, השני בן שלוש-עשרה והשלישית תינוקת בת ששה חדשים. שמונה שנים לפני המעשה גרש האב את האם ונשא לו אשה אחרת, צעירה יותר לימים. הוא חוייב על ידי הרבנים לשלם לאשתו הגרושה דמי כלכלת הילדים, אך הוא עמד במרדו ולא ציית. קשים היו על האשה מזונותיהם של הילדים, ולא תמיד היה מצוי בידה חצי הלירה הדרוש להוצאת צורמאסר נגד בעלה לשעבר על סרבו לכלכל את ילדיו. וכאשר עמדו ידידי האשה ונכבדי העדה והוכיחו את האב על ההזנחה שהוא מונח את ילדיו, עצמו ובשרו, טען כי אין שכרו מספיק כדי פרנסת שתי משפחות; אולם הוא מוכן להחזיר אליו את אשתו הגרושה, כי בין כה וכה נמאסה עליו קצת האשה השנייה. בראות האם, כי לא תוכל לפרנס את ילדיה, השפילה עצמה עד כדי כך, שנישאה בשניה למי שהיה בעלה, ובאה לגור עם צרתה

תחת גג אחד. לאשה השניה נולדו בינתיים בן ובת, ולאשה הראשונה נולדה תינוקת. נקל לשער את אשר היה מתחולל יום יום בבית זה. המריבות והמדינים, הצעקות והקללות, ואף תגרות ידים וחבטות בכל כלי הבא ליד, לא פסקו אף רגע אחד בין הבעל לשתי נשיו, בין שתי הצרות בינן לבין עצמן, בין הילדים מנישואים ראשונים ואחרונים ואמצעיים. ומי יתן לבו בתנאים אלה להינזקם של הילדים? לבסוף לא יכלה עוד האשה, אם-הנאשם, לשאת בסבל, וקיבלה שנית גט-פיטורין מבעלה. וכשעזבה את ביתו נטלה עמה את ילדיה.

עת רבה הוזנח הילד הנאשם ולא היה עליו לא עול אב ולא עול אם, לא עול תורה ולא עול דרך-ארץ. האב לא טיפל בו מעודו. האם — דעתה היתה נתונה למשפטים, לדינים ודברים, לפרנסה, לתינוקת, ולא השגיחה בו כל עיקר. לאחר הגירושין השניים אין הוא יודע בכלל למי הוא שייך. כשנשאל למקום מגורו ענה, שיש לו שני בתים, בית-אבא ובית-אמא, אך למעשה היה גר ברחוב וישן לו להנאתו בגנים ציבוריים. האב היה מגרש אותו לאם. האם היתה טוענת, כי אין בידה לפרנסו, ומשלחת אותו לאב. ומאין לו מקום אחר בחר הילד העוזב ברחוב, זה ביתם הגדול של כל נערי-ההפקר. ברחוב פגש את רעהו, הנאשם הראשון, ברחוב יש לו עוד „חברים”, כנופית פארקיי עול כמותו. היום גנב חפץ פחות-ערך משפת-הים, מחר יעז פניו וישלח ידו בגניבה גדולה יותר, בפריצה-במחתרת או במעשה-שוד. הדרך לקריירה פלילית פתוחה לפניו.

הרי דוגמה שלישית ואחרונה:

תובע יהודי אחד לדין עונשין את אשתו ואת בנו הבכור. בכתב קובלנותו, אשר אני מוסרו במלואו, ככתבו וכלשונו, הוא כותב לאמר: „בלב שבור ונדכא הנני מבקש מכ' השופט לקבל תביעתי זו. זה לי עשרים ושמונה שנים שהנני חי עם אשתי ויש לנו ילדים מבוגרים. בבואנו ארצה ישראל שנתה אשתי את דרכיה והתחילה להציק לי עד מוות. הגיעו הדברים לידי כך שלפני שנתיים סטרה על לחיי בנוכחות הילדים והם לא פצו פה ולא הגנו עלי. היא לא רוצה להתחשב עם המצב הקשה ובריוח הדל שאני מרויח, ובכל יום היא באה בדרישות אחרות: חסר לה כסף בכיס, חסרים לה מלבושים, אינני נוחן לה תענוגות די הצורך; והיא גם לא היתה רגילה בכך בחו"ל. אינני יודע למה דוקא כאן, בארץ ישראל, וכמעט לעת זקנה הרגישה פחאום שאינני ממלא חובתי כבעל וכאב. לפני זמן קצר

עזבה אותי לגמרי בטענה שאינני נחוץ לה עוד, ולקחה אתה את כל הילדים ובדדה אותי מהם. לא הסתפקה בזה והתחילה להסית את הילדים שיזלזלו בכבודי, ובהשפעתה של אשתי הנ"ל, הקים בני הנאשם שערוריה שלמה לפני „הימים הנוראים“. הוא בא לחנותי ופוצץ את החלונות ושבר את הדלתות באבנים גדולות שזרק בהם. אני בתור אב סלחתי לו אז, היות והוא הבטיח לסור מדרכו הרעה. והנה ביום (פלוגי) שעה 2—3 בערך אזה"צ התפרץ בני שוב פעם לחנותי והתחיל להכותני כאכזר על ימין ועל שמאל וגרם לי כאבים חזקים כפי שמוכיחה תעודת הרופא הרצופה פה. וכשהנאשם שהיו נוכחים בעת ההתפרצות הטיפו לו מוסר, ענה שהוא לא אשם בזה, אלא שאמו שלחתהו לעשות שערוריה.

לכן אבקש להביא את אשתי ובני לדין ולהענישם בכל חומר הדין בהתאם לחוק הפלילי.⁶
פירושים — למותר.

6.

עד עתה דיברתי על המשפחה ההרוסה כגורם שני במעלה, אחרי העוגי והזלות, לריבוי מקרי העבריינות בקרב הנוער בארץ. לעתים קרובות עומד אתה תוהה ומשתומם על המספר הרב של עבריינים צעירים הבאים מתוך משפחות הרוסות. האם אלמנה, ואין דעתה נתונה ליצור בשביל יתומיה סביבה ביתית בריאה, באשר היא טרודה למצוא טרף לביתה; או האב אלמן ובבית חסרה עין צופיה, וחמימות של יד-אם-מלטפת; או ההורים אינם דרים בכפיפה אחת ונפשו של הילד שסועה בין שני עולמות, מלאי-שנאה ורוויי רעל; או ההורים נבדלים זה מזה בתכונותיהם, באפיים ובהליכותיהם, וממלאים את הבית אווירה של שדה קרב שעה שהילדים מצויים במחיצתם, בכל המקרים האלה נוצרים בנפשו של הילד קונפליקטים קשים, המוציאים אותו בכוח הזרוע מתוך שלמותו ושלוותו של עולם הילדות. מטבע הדברים, כי את אשר האב עשוי לתת לילד אין האם יכולה לספק, ואת מקומה של האם אין האב יכול בשום פנים למלא, ודרושה יד מדריכה משותפת כדי להטביע בנפשו של הילד חותם של מידות טובות ומעשים מוסריים. במשפחה ההרוסה נוצרים נקבים בצנורות ההשפעה, והתא הראשוני אשר בו עשוי הילד להכשיר עצמו לחיי חברה וליחסי חברה תקינים, נהרס עד היסוד, ותחתיו נוצרת סביבה מורעלת, העשויה להצמיח תסביכים אנטי-חברתיים. ילד הגדל בסביבה כזאת

מרגיש עצמו שונה ונבדל מיתר חבריו, בני מחלקתו ובני גילו. הוא נוטה להתכנס אל תוך עצמו, להתרחק מחברת ילדים בני משפחות שלמות ושלוות, לעשות את חשבון עולמו בינו לבין עצמו, וסופו של דבר, שהוא מתמלא משטמה על הוריו, מריו והאנשים הסובבים אותו, על הליכותיהם ועל סדרי עולמם, ומתפתחת בו הנטייה להפר סדרים אלה, אם מתוך מחשבה חבויה שעל ידי כך הוא נוקם את נקמת הוותו העלובה, ואם מתוך הכרה אילמת, ששוב אין לו מה לאבד. בין כך ובין כך חשך עליו עולמו. בין כך ובין כך אין מי שיכאב כאבו ואין מי שידאג לשפר גורלו.

תופעה מעציבה זאת יש לראות במיוחד וביתר הדגשה במקרה של ילדים בני חורגות. כל האגדות הנוגות אשר קראנו בימי ילדותנו ואשר קלטה אזנינו מפי אם ומורה על האם החורגת קשוחת-הלב ועל היתומה הקטנה הנאנקת בדומיה תחת ידה האכזרית, קמות וניצבות כחיות לבגד עינינו במערכת הפגעים העוברת לפני כס-המשפט בבית-הדין לעבריינים צעירים. ההפרש הוא רק באפילו. ילדת האגדה זוכה בסופו של מעשה לעמוד שמחה וטובת לב ליד בחירי לבה, הנסיך שבא ממרחקים לגאלה משעבודה, ואילו ילדת המציאות עומדת מול השופט ונדרשת ליתן את הדין. עתידה של ילדה זאת מכוסה ערפל. ורבים הסיפורים על ילדים חורגים אלה. הנה אחד מהם:

ילד בן ארבע-עשרה, „פליט“ מעיר אחרת בארץ, עומד לדין. הוא נאשם בגניבת זוג אופנים מפרוודור אחד הבתים. העבריין הוא בן יחיד להוריו. חיי המשפחה שבה גדל הילד לא היו מאושרים ביותר והתיכוכים בין ההורים לא פסקו. אך הילד לא נפגע ביותר על ידי כך, משום שבנכחותו לא הראו ההורים סימני איבה גלויה זה לזה. מצבם החמרי היה איתן ולפיכך השפיעו עליו רוב טוב. אך כל אחד מהם ביקש לרכוש לעצמו את אהבת הבן היחיד, וכאילו מתוך התחרות חשאית ביניהם הרבה עליו כל אחד תפנוקים ומותרות. לכסוף נפרדו בני הזוג זה מזו, והילד נשאר עם האב. אם חורגת באה הביחה ואתה נחתמה פרשת ילדותו של הבן היחיד. בימים הראשונים לא העזה האם החורגת להתמרד בגלוי והיתה נוהגת להתעמר בו רק כשהאב לא היה מצוי בבית. היא היתה מקניטה אותו ונוזפת בו על כל מעשה קטן או גדול אשר עשה. בכל דרכיו ובכל הליכותיו מצאה טעם-לפגם. הוא מדבר בקול רם יותר מדי שעה שאורחים מבקרים בבית; הוא חסר נימוס שעה שהם מבקרים בבתי ידידים או מסביב לסעודה;

הוא מטנף בגדיו חדשים לבקרים ואינו נזהר בנקיון הרצפה והרהיטים; הוא מבלה בבית יותר מדי; הוא משחק בחוץ יותר מדי. וכל דברי התוכחה לא באו בדרך של הטפת מוסר בלבד, אלא בתוספת כינויי גנאי, קללות־פה וענשי־גוף.

כל זה היה, כאמור, סמוך לבואה של האם החורגת אל בית אביו, וכל עוד היה הילד בן יחיד לאביו. המצב הורע בתכלית עם הוולד תינוק בבית. הבן החורג החל מרגיש על כל צעד ושעל, כי הוא מיותר לחלוטין במשפחה. מעט תשומת הלב שהיה האב מקדיש לו לפני כן בהיפנותו ממלאכתו, רוכזה אף היא עכשיו ברך הנולד, והאם החורגת הרבתה להוציא את דיבתו של הילד רעה אל אביו ולסכסך ביניהם בכל עת מצאו. "הילד שלך לא הכין היום את שיעוריו"...; "הילד שלך טיפס היום על עץ וקרע מכנסיו"...; "השכנ עשה היום סקנדל, כי הילד שלך פגע בכלבו"...; "הילד שלך עתיד לצאת לתרבות רעה ולהמיט עלינו אסון; מוטב כי תשימנו במוסד סגור"... והאב, אף הוא שינה את טעמו. לא עוד ידבר אליו בנעימה של רוך ובלטיפת יד, אלא ברוגזה ובקנטור. "מה קרה לך?" — ינוף בו בגערה, כשהוא מתמלא חימה בהשפעת אשתו — "השתנית תכלית שינוי ואתה ממיט עלי חרפה לעיני העולם כולו. זכור זאת ושמור דרכיך". ולא הרגיש האב, או לא חפץ היה להרגיש, כי לא הילד, אלא הוא עצמו, ואווירת הבית, שונו לרעה.

וכשהרבתה האם החורגת להקניט את הילד ולמרר את חייו, והאב, כולו משוסה על ידה, החל גם להלקותו, גנב סכום כסף מארנקת של האם החורגת וברח מביתו ומעירו ובא לו לעיר הזאת. כאן לא היה לו כל מכר ומודע, בלילות היה ישן בבית הכנסת־אורחים ובימים היה משוטט ברחובות העיר, גלמוד ועוזב. כשכלתה הפרוטה מכיסו והרעב הציק לו, גנב מלבושים קרועים מדרי, "הכנסת־אורחים" ומכרם בפרוטות. יום אחד נתוודע בשוק־הירקות אל נער עוזב כמותו, מומחה למעשי עבירה, ובצוותא חדא ביצעו גניבות זעירות של דברי מלבוש ומעות קטנות מעל כסאות המרגוע שעל שפת הים. ההצלחה האירה להם פנים, והם החליטו לשלוח ידם בחפצים יקרי ערך יותר. גניבתם הנכבדה הראשונה היתה זוג האופנים אשר מצאו בחדר הכניסה של אחד הבתים. אולם בטרם הספיקו להתרחק מהמקום ושללם בידם — נתפסו בכף, וחקירותיו של פקיד־המבחן העלו את כל פרשת חייו הטרגיים של העבריין הצעיר.

והרי דוגמה שניה:

העבריין הוא נער בן שלוש־עשרה שנים. האשמה היא גניבת מלבושים מתוך מחסן של מוסד ציבורי הדואג לילדי עניים. הנער לומד בבית ספר לנערים מפגרים, אך אינו עושה חיל בלימודיו. אביו מת עליו ארבע שנים לפני מכן, והאם נישאה לבעל שני, אב לששה ילדים. כל בני הבית, פרט לאם, מתעמרים בילד הנאשם ורואים בו אבר זר ומיותר לחלוטין בגוף המשפחה. הוא משמש בכל מיני שליחיות בבית, והילדים מוציאים את דיבתו רעה ומשסים בו את האב החורג. הלה מכה אותו ללא רחמים על הקל שבחטאים ולילות הרבה נאלץ הילד לישון בחדר המדרגות, ללא כר לראשו וללא מכסה לגופו, כעוגש על דברים־שלי־מה־בכך. האם אינה יכולה לראות בצעריו ותוסכת מהוצאות הבית ומעניקה לו באין רואים פרוטת כסף, מיני מתיקה ומלבוש חדש. אך ילדי בעלה עומדים על המשמר ככלבי־צייד ומביאים דברי מלשינות באזני האב. פעם נודע לו לאב החורג, כי האם תנחה בחדר המדרגות דברי מאכל למען בנה, אשר נענש אותו יום בגירוש מהבית, ואיים עליה, כי אם תחזור על מעשיה יגרש אותה יחד עם ה"ממזר" שלה לחלוטין. הילד מלא שנאה לכל, וגם על אמו הוא נושא טינה בלבו על אשר נישאה לגבר אחר. רואה הוא בזה חילול כבוד אביו המת. המקום האחד שבו הוא רואה עצמו בן חורין ויצור שווה־זכויות הוא הרחוב. וברחוב סרה ונתפס.

קצין המבחן מציין את הנער כמקרה פסיכופטי ומנהלת בית־הספר, אשר בו הוא לומד, כותבת עליו:

"אין אפשרות להחזיקו עוד בבית־הספר. שנתיים הוא לומד אצלנו. במשך כל הזמן הוא סובל מתנודות חזקות בדיספוזיציה. אינו יכול להכנע לדרישות בית הספר ולחוקיו. אינו מסוגל לשבת במקום אחד. הוא מחליף את מקומו תכופות או מטייל בכתה ומנצל כל הזדמנות להתגרות בילדים, מגיב על כל מלה ותנועה, הנאמרת ונעשית בלי כל יחס אליה, בקללות, צעקות ומכות. בא בעיקר בקונפליקטים עם הילדים מחוץ לכתה בהפסקות וברחוב. הקונפליקטים מתבטאים בהתפרצויות קשות ובמכות אכזריות. בשעת כעס הוא מסוכן ומסוגל לתפוס מכל הבא ליד ולזרוק בזולת. מטפס על עצים, זורק אבנים, גונב מבית הספר ומהחברים. בלמודים הוא מגלה יכולת ידועה, יודע לקרוא קריאה שוטפת ומבין את התוכן. מחשב בגבול האלפים ואותב מאד את שיעורי המלאכה; אך ברור שאי אפשר להחזיק ילד בעל

אופי כזה בבית הספר. עשינו זאת עד עתה בהתחשבנו באפ שהפצירה בנו מאד, לנסות עוד פעם. להורים אין כל השפעה עליו. האב החורג מכה אותו מכות רצח ללא הועיל. הוא נמצא רוב הזמן מחוץ לבית ונתון להשפעה רעה מצד ילדי הרחוב המבוגרים, המגצלים אותו גם לגניבות. יש הרושם שבמוסד חינוכי סגור ימצא את תקונו. השפעת הרחוב עליו דוחה את השפעתנו.

כל הדברים האלה טובים הם ונכוחים. אך מה יעשה ילד כזה ולא יוסיף לחטוא? הישוב אל אביו חורגו? ושמה ישוב אל הרחוב? והן שני אלה, אביו חורגו והרחוב, היו בעוכריו של הנער האומלל הזה. והרי דוגמה שלישית ומזעזעת עוד יותר:

שני אחים בני אב אחד עומדים לדין באשמת גניבה. לא גניבה אחת, אלא גניבות הרבה. הבכור בן חמש עשרה והצעיר בן אחת עשרה. בהיות הבכור בן שלוש שנים גירש אביו את אמו ונשא לו אשה שניה. כדי לפטור עצמו מחובת תשלום דמי מזונות לקח את הילד אליו, ובמשך כמה שנים נמצא הילד במחיצתה של אמר-חורגתו. האשה השניה ילדה גם היא בן, ולאחר שאשה זו סר חינה מעיני בעלה גירש גם אותה ונשא לו אשה שלישית. שני הילדים, הבכור מהנישואין הראשונים והצעיר מהנישואין השניים, נשארו עמו, ושניהם גם יחד החלו עכשיו לעמוד על טעמה של אם חורגת. אם זאת עשתה כל אשר היה לאל ידה כדי להבאיש את ריחם של בניה החורגים בעיני אביהם. היא לא נתנה דעתם על מחסורם ולא דאגה לשלומם. את סעודתם לא הכינה ואת מלבושם לא התקינה, ורוב זמנם היו משוטטים ברחוב, אכולי-זוהמה ונגועי-מחלה. בשוב האב לעת ערב ממלאכתו, והאם היתה מונה לפניו את חטאי הילדים, היה מכלה בהם זעמו, וגופו של הילד הבכור במיוחד היה מכוסה צלקות ועקבות הצלפות גם בעמדו לדין. ילד זה למד שלוש שנים במחלקה החמישית של בית ספר חרדי ולא התקדם בלימודיו. האב היה מכה. האם החורגת היתה מכה, והמורה בבית-הספר היה מכה אף הוא, מתוך נימוק, כי אם זוהי הדרך האחת אשר הילד רגיל בה לא יועילו אמצעי חינוך אחרים. הילד היה מבוהל תמיד עד כדי כך, שכאשר קם המורה במחלקה לענוש את אחד התלמידים האחרים, היה הוא בורח ממקומו כארנבת מבוהלת. גם בבית הדין, כאשר דיברו אליו האנשים שעמדו בקרבתו ועשו תנועה כלשהי, היה הילד מרים את ידו אינסטינקטיבית, כאילו ביקש להתגונן מפני מתקיף.

האחים אהבו זה-את-זה אהבה רבה. לא האב המשותף אלא דוקא האם החורגת, השנואה, היא היא שגרמה לקירוב-הלבבות. כל אחד מתם דאג למחסורו של השני. תמיד היו מהלכים יחד, משוטטים ברחובות העיר חבוקים ודבוקים זה לזה, בורחים מבית הספר בזמן אחד ומבצעים מעשי גניבה במשותף. כאשר כבדה עליהם יד האב והאם החורגת ברחו מהבית. זה ברח לאמו וזה ברח לאמו. אך החבילה לא נתפרדה. בוקר בוקר היו נפגשים במקום מיועד מראש, ויוצאים יחד למסע של הרפתקנות. כל מציאה, כשרה או פסולה, אשר נדמנה לידם, התנפלו עליה וחילקה ביניהם חלק כחלק. תפוח שנשר מקופת רוכל; שזיפים ואפרסקים, וכיוצא בזה פירות של העונה, שהרקיבו והוטלו לתוך פחי האשפה; אגודת צנוניות שמשכו ולקחו מסלה של בעלת בית העושה קניותיה בשוק ומעשי מאפה שהנחתום היה מפקירם לילדי עוני — בכל משמשו ובפל מצאו ענין, אך כסף ממש לא נודמן להם. מה עשו? האב הבכור השכיר עצמו כשוליא לסבל ולאחיו הצעיר השיג עבודה כמורה-דרך לקבצן עיוור הפושט יד ברחובה של עיר. שניהם נתפסו שעה שגנבו מתוך קופתו של הקבצן, ובבית-הדין הודה, כי במשך ימים הרבה היו נוהגים לשלוח ידם בקופת העיוור, ובכסף הגנוב קנו סיגריות ומיני מתיקה וביקרו בהצגות קולנוע.

★

טעות היא לחשוב, כי המשפחה ההרוסה היא אָם לכל פגע דוקא בין שדרות הציבור הנמוכות. הנה מקרהו של נער עזוב, בן להורים יוצאי מרכז אירופה, אנשים נאורים ובעלי תרבות. ההורים נפרדו עוד בהיותם בחוץ לארץ והילד חונך שם בבית סבו. השפעת הסב לא היתה ניכרת כלל, והילד סטה מהדרך הישרה ובילה שנתיים ימים במוסד סגור. ערב המלחמה העלהו אביו עמו ארצה, וכאן נתברר שגם האם עלתה לארץ כמה שנים לפניו. ההורים השלימו ביניהם ואמרו להתחיל את חייהם מחדש, אך מאמציהם עלו בתוהו ושוב נפרדו. הבן נדד מהאב לאם ומהאם לאב, וכל אחד מהם דאג במיטב יכולתו להדריך את הנער בארצות ישר. אך סביבה משפחתית אשר בה יוכל לקבל השפעה שלמה, לא נודמנה לו. הוא לא הצליח בבית-הספר אשר בו למד והוריו הכניסוהו ל"סנימיה", מתוך תקווה, כי כאן ימצא את אשר הוא חסר, כלומר: בית ופיקוח מתנך. אך גם כאן לא ראה ברכה. מוריו ראו בו ילד קשה-חינוך וסכנה לתלמידים האחרים. הם החלו

לנהוג בו בקפדנות ושללו ממנו את חופש התנועה. רוחו הסוערת לא סבלה כבלים ואפיו ההרפתקני, אשר נחגבש מחמת נדודים מארץ לארץ ומבית לבית, דחפו אל המרחב. הוא ברח מה„פנימית“ והחל עוסק במלאכה. אך לא יכול לעמוד זמן רב במקום עבודה אחד. כוח נסתר משכו ודחפו והוא ניטלטל טלטולים, כאילו ביקש לפרוץ את מסגרת החנק שבה הוטל שלא בטובתו. לבסוף השכיר עצמו כספן, ובמשך שנים מועטות ירד בספינות וביקר בנמלי הארצות הסמוכות בחברת ספנים עזי-נפש וחובבי-הרפתקאות כמותו. בהיותו בעיר לרגל חופשה קצרה נתפס בגניבת תקליטי מוסיקה לריקודים ונתבע לדין.

★

אני חייב לציין בסוף דברי, כי בארצות רבות אין רואים את המשפחה ההרוסה כגורם חשוב במעלה ליצירת עזיבות ועבריינות. באשר החקירה באותן ארצות העלחה, כי אחוז העבריינים הצעירים הבא לבית המשפט ממשפחות הרוסות אינו עולה על האחוז הבא אליו ממשפחות נורמליות. והנה גלוי וידוע, כי בית אב רגיל מחפה על בן סורר ומורה ודואג לכך, שלא ייתבע לדין, ואם נתבע — שלא יורשע בדין. מסחד שהדבר יעטה קלון על המשפחה כולה. מה שאין כן עברייך אשר הוריו נפרדו זה מזה, או מריבים זה עם זה ודאגתם אינה נתונה לו במיוחד. עברייך כזה שסרח סיכוייו להימלט מן הדין פחותים ביותר, ואם בכל זאת גילו החוקרים, כי אחוז העבריינים הבא משני סוגי הבתים האלה הוא שקול, או כמעט שקול, יוברר לנו באמת, כי אין להגזים במידת הסכנה הנשקפת לנוער מן המשפחה ההרוסה. אך כמה דברים אמורים? בארצות בעלות תרבות גבוהה, שבהן רבה הדאגה מטעם המדינה לנוער, ובהן נוהג, בין יתר הוראות ותקנות טובות, לימוד של חובה לבני הנוער. כל ילד באותן ארצות, גם אם אווירת ביתו מורעלת על ידי חיי משפחה בלתי תקינים, מצווה לבקר בבית-ספר, מקום בו הוא מקבל לפחות חינוך כלשהו. מה שאין כן בארץ כארצנו, אשר בה פטורים האב והאם מלשלוח את בניהם אל בית-הספר. כאן אין לפקפק, כי המשפחה ההרוסה אשר בה גדלים ילדים, מתוך הזנחת ההורים ורשלנותם הפסילית, ללא עול תורה ודרך-ארץ, משפחה כזאת מהווה קן של ארס לזוסם ולנששם של הילדים. ולא לחינם עומדים קברניטי החינוך ומורי

דרכו של הנוער בארץ ותובעים, השכם ותברע, את התערבותם של שלטונות המדינה בדרך של תחיקה, אשר תנהיג לימוד של חובה (חינוך של חובה לילדינו*)

(*) דברים אלה על המשפחה ההרוסה כגורם לריבוי העבריינות בקרב הנוער בארץ נאמרו לפני קום המדינה, אך הם לא נתיישנו גם היום. אמנם זכינו לכך, כי המדינה תנהיג חוק של לימוד חובה, אף-על-פי-כן אין לציין לפי שעה שינוי רב לטובה בתחום זה. הסיבה לכך כפולה: ראשית, בהתחשב בהרכבה מרובה-הגזונים של האוכלוסיה, מצטמצם החוק בשטח החינוך היסודי בלבד, ואינו מקיף אלא ילדים עד גיל שלש-עשרה ונערים מבני ארבע-עשרה עד שבע-עשרה אשר טרם השלימו את החינוך היסודי. שנית, החוק קובע, כי לימוד החובה ינהג בהדרגה, אך הוא עודנו בראשית דרכו וטרם הוגשם במלואו. נראה, כי עוד זמן רב יחלוף, בטרם תגמול ההכרח בליבות החורים, כי אסנם חייבים הם לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר לשם לימוד חינוך.

זוטות

זוטות

1. ומשפטים כל ידעום...

א.

כשהגיע תורה של רבקה סבאג, ושמה התגלגל הברות-הברות מפיו של השמש במסדרוני בית המשפט הארוכים, מיהרה והתיצבה לפני כס המשפט בלי שמץ של מורך-לב. ובאמת מה לה הפחד? החכם אשר בעצתו שאלה, משראתה את כתב בית הדין דבוק קמיע על דלת דירתה, הפך בו והפך בו, מרט בקצה זקנו הדל והמחודד, נתן בה את עיניו ואמר בנדנודי ראש מרובי-חשיבות: „לא אפשר, מרת רבקה, לא אפשר לעקור אותך מדירתך. אל תיראי ואל יפול עליך לבך. ספרי לשופט מה שתספרי והוא יעשה עמך האמת והצדק, ולך תהיה הרווחה.“ שמחה רבקה על עצת ה„חכם“ ושאלה, שמא מוטב לה להעמיד טוען יודע דת ודין אשר ידבר את דבריה לפני השופט? התקין ה„חכם“ בידי הרועדות את המשקפים שהיו רכובים על חטמו, התכווץ במלוא גופו כסימן-שאלה גדול ונתן עליה בקולו, כמי שמתקצף על ילד שהוציא מפיו דבר של שטות: „הכסף לך תועפות, מרת רבקה, כי תאמרי לפורו לרוח? מה צורך לך בידוע דת ודין שיתעצם למענך? הנה אכתוב לך מלים אחדות של דברי טענה, וביום הדין אשלח עמך את רבי אברהם „עושה המניינים“ למען יסביר לשופט את המנהגים במקומותינו, והשופט — לב יהודי לו וראש יהודי, הוא יבין ולא ימתח את מידת הדין. אל דאגה מרת רבקה...“ ובדברך נטל ה„חכם“ עט ודיו וכתב על גבי הניר מה שכתב ומסר בידי רבקה, והיא הביאה את הניר לבית התיקים של בית המשפט, הפקידתו בידי הלבנר הממונה על כך, למען ישימנו לפני השופט, וחזרה לביתה וישבה וחיכתה ליום הדין, ועכשיו, בעמדה לפני הדיין, זכרה את דברי ה„חכם“ וברכה אותו בלבה.

אחד אחד עלו בעל הבית שלה ובני משפחתו על דוכן-העדים, הניחו ידם על הספר הקדוש וגשבעו בשם ה' כי ידברו אמת, ומה העידו? משפחה להם גדולה ותינוקות בה הרבה, וצר להם המקום בחדר היחיד שבו הם מתגוררים כיום. יש גם דירה בת שני חדרים ברחוב הסמוך, אם תאבה רבקה לעבור אליה. הם מבקשים את ביתם שלהם, את הדירה בת שני החדרים, אשר השכירו לה קודם שנתיים ימים. השופט כתב את דבריהם על הניר, ובכלותם להעיד שאל את

רבקה אם יש את נפשה לחקור אותם. הייכה רבקה חיוך של מבוכה. הניעה בראשה אנה ואנה כמי שאומרת: למה לי לחקור את העדים? אם יהודי נשבע בספר הקדוש, חזקה כי אמת ידבר. אך כל זה אינו נוגע לה כלל. עוד מעט ישמע השופט את אשר בפיה ויבין. כודאי יבין. ה"חכם" אמר לה כך...

עם סיום הוכחותיו של בעל הבית עלתה רבקה על דוכן העדים. הטילה את ידה על הספר הקדוש, חזרה בשפה רפה על דברי השבועה שיצאו מפי לבלר בית-הדין, הסתכלה ישרות בפני הדיין, פתחה ואמרה: "לא אפשר, אדוני השופט, לא אפשר לי לפנות את הדירה, וגם ה"חכם" שלנו אמר לי כי אסור לי לעשות כן. לפני שנים חדשים נפטרה עלי בדירה זו אחותי הבכירה, מרים, ולפני פטירתה אמרה לי במעמד עדים בוז הלשון: "אחותי רבקה, מחמל עיני ואהובת-לבי, הלא תראי כי קרב יומי וקצי הנה זה בא. בעולנותי לא חנן לי אלהים זרע אנשים, ונשמתי לא תדע מנוחה בעולם האמת. עשי לי איפוא, אחותי, חמדה רוחי, את הכבוד האחרון, כפי שנוהגים בני עמנו לעשות, למען אבוא אל המנוחה ואל הנחלה". כך דיברה אלי אחותי מרים ועצמה את עיניה לנצח. ועכשיו מצוה עלי לשבת בבית הזה עד כלות שנה ראשונה לפטירתה, לשמור על "גב הנשמה" שלה ולחלוק לה את הכבוד האחרון, ואיך אעקור לדירה אחרת ונשמתי מתלבטת בין כתלי הבית הזה ומבקשת לה תיקון?" כן דיברה רבקה בפני הדיין, מחתה דמעה מעל פניה ונשתתקה.

אחריה עלה על דוכן העדים רבי אברהם, "עושה מגינים", יהודי זקן לברש קרעים, אשר פרנסתו על מניני תפילה בבתי אבלים. סתח ואמר: "בני עדתנו, יהודי המערב בקהלות אלג'יר ומרוקו, נוהגים להעלות "נר-נשמה", בחינת "נר-המיד", במשך כל השנה הראשונה לפטירה בחדר אשר בו נפח המת את נשמתו, ה"עושים" מנין ארבע פעמים בשנת האבל: בסוף שבועה ימים לפטירה, בסוף שלושים יום, בסוף תשעה חודשים, ובסוף י"ב חודש. אז מתכנסים יהודים בדירת הנפטר לתפילה ול"תיקון-כרת", טועמים גם פת של מצווה ויושבים כל הלילה, לומדים ומתפללים ומתכוונים לעילוי נשמה. לא אפשר, אדוני השופט, לא אפשר למשפחת המת לעזוב הנשמה בבית וללכת למקום אחר". הזקן פסק את פסוקו והרכין את ראשו.

משנשאל ע"י הפרקליט מטעם בעל הבית מה מקור המנהג הזה, ולמה דוקא י"ב חודש, והאם דין-תורה הוא זה? נתמתח הזקן מלוא-

קומתו, עצם את עיניו למחצה והפליט ברוגזה כמי שתמה על בן-ישראל שאינו יודע מנהג יהודים: "הנשמה בצאתה מהגוף, מקום שבתה, תועה בבית המגורים שנה אחת לפטירה, שכן, "משפט רשעים י"ב חודש". היא מבקשת לה מקום מרגוע ובני המשפחה מצווים למצוא לה תיקון. לא אדע אם זה כתוב בספרי יראים, אך אין זה ענין לכאן. מנהג אבותינו בידינו, ומנהג אבות דין-תורה".

מובטח היה לה לרבקה, כי רבי אברהם דיבר דברים של טעם, ומשנדרשה על ידי השופט לדבר דיבור אחרון, אמרה כי אין לה מה להוסיף. את הכל כבר סיפרה והסבירה. יכול אדם לטלטל ספסל וכסא, שולחן וספה; יכול אדם גם לטלטל גבר ואשה וכל נפש חיה, אך כיצד יטלטל אדם נשמה ערטילאית?...

הפרקליט מטעם בעל הבית דיבר הרבה בדיבור אחרון. הוא קרא מתוך ספרים שהכין לעצמו, הניע בגופו, טלטל ידיו, ורבקה לא הבינה דבר מדבריו. היא ישבה כמאובנת ושפתיה לחשו תפילה. אחר כך החל השופט כותב על הנייר, כותב וכותב, ולרבקה נדמה כי אין קץ לכתובה. אך לבסוף החל קורא מתוך הנייר, לא את כל דבריו הבינה רבקה, אך מבעד שפעת הדיבורים והמון המלים נגה עליה פתאום הרעיון, כי ה"חכם" לא צדק בכל אשר אמר, וכי החוק דואג לחיים ולא לנשמות מתים, ודיבור אחד מדברי השופט חקק עצמו עמוק בלבה: "מנהג אבות להדליק נר נשמה ולקרוא "תקון כרת" בחדר שבו עצם קרוב משפחה את עיניו לנצח אין כוחו יפה מרצונו של בעל הבית לרכוש חזקת הבית לעצמו"...

ובצאת רבקה מהיכל-הצדק הרגישה מועקה בלבה, והיא פרצה

בככי...

ב.

כששאל השופט את סעדיה יפת אם ידע להרצות בעצמו את פרשת טענותיה, והוא אינו מלומד בהלכה, נתן בו סעדיה זוג עינים חמהות ואמר: "שמא אין לי פה לדבר דברי? וכלום אין הצדק נר לרגלי? הדברים פשוטים בתכלית הפשטות וכל המוסיף הרי זה גורע. לא, לא ארצה כי מישוהו יהיה לי לפה, את דברי אדברה ואתה תשפוט". ובשטף לשון, בהעויות פנים, בתנועות ידיים ובקול רועד החל סעדיה מגולל לפני המשפט את עצומותיו:

מיום עלותו מתימן — והוא אז אברך צעיר לימים — נתן דעתו

לרכוש לעצמו חלק ונחלה בארץ הקודש. בדם לבבו ובויעת אפיו חסך פרוטה לפרוטה במשך הרבה שנים, כדי לבנות לעצמו סינת מרגוע משלו. ולבסוף, כאשר נתקיימה משאת חייו, ובנין משלו בנין לבנים הדור למראה, אשר בו שני חדרי תפארת ומרפסת הפונה אל השדרות המוריקים, הוקם בקצה השכונה, רבה השמחה במעונו. וסעדיה עם בני משפחתו נטשו את הצריף הצר אשר בו התענו כשתי עשרות שנים ועברו להתגורר בבית הלבנים המצותצה והמרווח. אך שמחתם לא ארכה הרבה. עם פרוץ המלחמה נתמעטה הפרנסה. בנו הבכור נתגייס לצבא ולא שיתף עצמו עוד בהוצאות הבית; בתו מזל, אשר היתה מוסרת רוב שכרה לאביה, נישאה לאיש ועברה אל בית בעלה, וסעדיה ואשתו אין להם צורך בדירה מרווחת. לפיכך, מסרו את הדירה בשכירות ל"שכנוזי" אחד, והם חזרו לגור בצריף קטן בן חדר צר אחד, כבתחילה. וכך נתמשכו הימים, וסעדיה הולך ומוקין וזוחו תש, ועיניו כהות, והפרנסה אינה מצויה, ותקוותו האחת כי יחזור. בנו מן המלחמה ויוציאם ממצוקה. אך ימים קשים יותר נועדו לסעדיה ולזוגתו לעת זקנה. הבן חזר משדה-המלחמה כנהרגלים ולקויריאה. הבת, מזל, נתאלמנה מבעלה וחזרה לבית אביה עם תינוק בן שלוש. ונצטופפו כולם בחדר הקטן אשר בצריף. נעשה להם המקום צר והכרח היה להם לעבור אל בית הלבנים. לא מחמת הרחבת נפש, כמו בימים שעברו, אלא מתוך לחץ ר"ל, ומחמת פיקוח נפש. לא אפשר לעצום עין בחדר היחיד, בשל גניחות הבן שחזר משדה המלחמה ומחמת בכיותיו התמידיות של הפעוט המתגעגע על אביו. הרופא ציוה לייחד את החולה בחדר למען המנוחה, וגם הוא וזוגתו וזקנים למעט מנוחה, ומה יעשה? ביקש לעבור אל ביתו שלו. אך ה"שכנוזי" סירב לפנות המקום, ומשום כך פנה סעדיה אל בית-המשפט ודורש צדק.

שמע השופט את פרשת טענותיו של סעדיה בתשומת לב, ומש-נסתיימה — שאלהו אם הביא עדים. "עדים על שום מה?" זקר סעדיה את ראשו אלכסונית ונעץ עיניו תמהון בשופט. "עדים אשר יעידו, כאשר ידרוש החוק, כי מצוי בית מגורים אחר אשר אליו יוכל הדייר שלך לעבור", השיב השופט בנחת. נתרתח סעדיה ולא שלט ברוחו: "אה? כלום מחויב אני לספק להם דירה? ואם לא, ימשיכו הם לגור בכל הרחבות בביתי אשר הקימותי בדם לבי ובמוח עצמותי? הם, ה"שכנוזים" הללו, רק זוג אחד הם, איש ואשה וכלב אחד להם, ומשכנם מרווח, חדר לאיש, חדר לאיש, ואני ובני ביתי, אשתי הזקנה, בני

בעל המום, ובתי האלמנה וחינוקה, כולנו יחד מתגוללים כבהמות שדה על הקרקע בחדר אחד. ואני מחויב לדאוג להם לדיירה? זהו הצדק והאמת?" סעדיה סיים את טענותיו, שקע תחתיו על הספסל ונשתתק.

לסעדיה לא היו עדים. דרישות החוק לא נתמלאו, והשופט פסק לדחות את התביעה. פירושו של דבר: ה"שכנוזי" ימשיך להחזיק בבנין הלבנים המרווח, וסעדיה יחזור אל צריפו הדל ואל דחקו ולחצו. עולב ומבוזש למחצה קם סעדיה ממקומו, הפנה ראשו לעבר הדלת מבלי הסתכל בפני השופט, ומיהר להסתלק מאולם בית הדין...

2. אשר שופט יחטא...

א.

בבית משפט-השלום בירושלים הבירה שרת שופט ערבי נשוא פנים וידוע-שם. והיה האיש שופט-צדק וישר-דרך, אך קפדן ומהיר-חימה. בשבתו לדין לא נשא עוול ובדבר-ירמיה בחלה נפשו. בשמעו עד או בעל דין מגמגם בלשונו, כמסתיר דבר-אמת, או מפיה כזבים בעזות-מצח, היה יוצא מגדרו, טופח בידו על הדוכן, מתרגז ומתקצף, נוף בכזבן קשות ולעיתים — גם עולב בו.

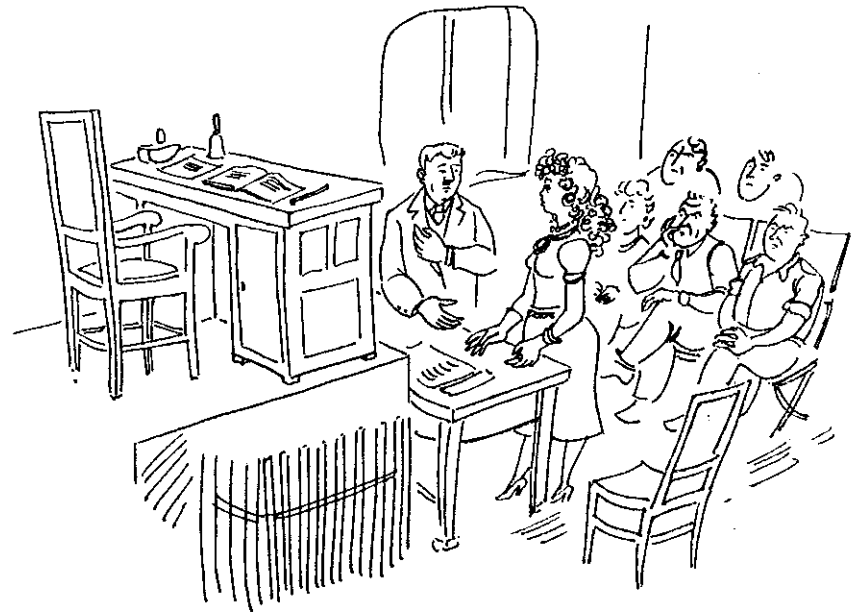
פעם אחת ישב בדינה של אשה ערביה, אשר תבעה ממון מאת ערבי אחד. האשה הופיעה בבית-הדין כשהיא לבושה בגדי-צבעונין ומקושטת בתכשיטי כסף והב יקרי-ערך. פניה היו מרוחות בשפע בתמרוקי-נשים, וריסי-עיניה היו עשויות בפוך סמיד. הליכותיה לא מצאו חן בעיני השופט, ובאופן-דיבורה ראה מידה גדושה של יהירות. בטחון עצמי מופרז ועזות מצח.

משכלתה האשה את דברי טענותיה, נתן בה השופט עיני זעם, ובאיטיות רבה, כמי שחורז חרוזים במחרוזת, הכריז, בהדגשת כל מלה: "את, האשה! אינני מאמין אף למלה אחת מסיפור-הבדים שלך. שקר וכזב בפין מהחל ועד כלה. דרכך דרך פרוצה ומעלליך כשל אשת רחוב!"

הערביה, בשמעה דבר-יגנאי אלה יוצאים מפורש מפי שופט-צדק, ובמעמד קהל רב, החזירו פניה, גופה החל רועד, כמי שאחזו צמרמורת, ובקול כבוש, אך ברור, השיבה אמריה: "אדוני השופט! בבית-הדין הכל שוים, כקטן כגדול, כעשיר כעני,

כרם-המעלה כנחות-דרגא. מלאכתו של אדם ופעולותיו מחוץ לכתלי היכלי-הצדק אינם עשויים להכריע את הכף לכאן או לכאן, כי אין משוא-פנים בדין. פניתי אליך, אדוני המכובד, כי המקום הזה הוא מקור-הצדק. אמרתי אל לבי, כי תתן אוזן קשבת לדברי, תמדוד ותשקול במאזני-צדק ותפסוק לפי הדין, והנה נתת שמי לשמצה וכבודי השפלת לארץ. הלזה משפט יקרא?"

מדי דברה ישב השופט כסוף-גב, ראשו נתון בין ידיו ומבטו הקוסא תקוע בשפתי המדברת. עם כלותה לשפוף מרי-שיחה, השתררה דומיה בחלל בית-הדין. כל הגאספים דימו, כי מיד תתחולל סערה ואחריתה של המחוצפת תזיה מרה.

פתאום התרומם השופט ממושב, ירד בפסיעות מתונות מדוכנו, בא ועמד בתא-הנאשמים, פנה אל סופר בית-הדין ואמר בקול צלול: „כתוב את אשר אני אומר“.

תמיהה ירדה על-פני כל. סופר בית-הדין נטל את העט, טבל אותו בדין, וכמי שאינו תופס את אשר קרה הביט סביבו במבוכה, הרכין עצמו על-גבי הנייר וחייכה למוצא-פיו של השופט. השופט קרא והסופר כתב מפיו לאמור:

„לכבוד בית משפט השלום בירושלים.

כתב אשמה

המאשימה: מונירה בת מוחמד חסאן אלקודסי.

הנאשם: השופט (פלוגי בן פלוגי).

ביום... בחודש... שנת... באולם בית-משפט-השלום אשר בירושלים אמר הנאשם במעמד קהל ועדה דברים, אשר יש בהם משום הוצאת דיבה רעה על המאשימה, בכנותו אותה בשם „פרוצה“ ו„אשת רחוב“. המאשימה רואה בדברים אלה עלבון לעצמה ופגיעה בכבודה. לפיכך מתבקש בית-המשפט לדון את הנאשם ולענשו בכל חומר-הדין“.

לאחר זה אמר השופט אל הסופר: „עתה קרא באוני הנאשם את אשר כתבת, ושאל אותו מה בפיו“. הסופר קם ממקומו, קרא בחגיגות רבה את כתב-האשמה והוסיף: „המודה הנאשם באשמה או מכחיש אותה?“

השופט-הנאשם השיב בקול רפה: „אני מודה באשמה“.

לחש-רחש עבר בין הקהל. לא נשמע עוד כדבר הזה, כי שופט ירשיע את עצמו קבל-עם ועדה ויקבל עליו את הדין.

השופט העביר ידו על פניו, קימט מצחו, עצם עיניו לרגע, וציוה על סופר בית-הדין לכתוב את גזר-הדין. וכך כתב הסופר מפי השופט: „הנאשם מודה באשמת הוצאת דיבה רעה על אשה ואין לבית-המשפט אלא להרשיעו. צדקה המאשימה. במשפט אין משוא-פנים, והכל שווים בעיני הדין. לא מהלכו ולא לבושו ואף לא מדברותיו של אדם מוכיחים צדקתו או רשעותו. אנוש יראה לעינים והמשפט לבבות יחקור. באי הבית הזה פונים הנה לבקש דין-צדק, ומחובתו של השופט, שלוחו של החוק, להוציא לאור צדקתם. שופט הפוגע בכבודו של העומד לפניו ובשמו הטוב, מעוות דין וראוי לעונש חמור. הנאשם ישא עונו וישלם קנס חמש לירות“.

משגמר השופט לקרוא את גזר־דינו וחתם עליו. קרא לשוטרי בית־הדין וציווהו להוליך אותו. את השופט, אל לשכת־הפקיד הממונה על הקופה. שם, בלשכה, פרע השופט את הקנס שהטיל על עצמו. אחר־כך חזר אל האולם, תפס מקומו על הדוכן ופתח במשפטה של הערביה נגד הערבי יריבה, מראשיתו.

ב.

בחיפה עיר הנמל גד לפני שנים מספר שופט אנגלי אחד, ולו ידיד יהודי. יום אחד בא אליו היהודי וסיפר לו, כי קיבל כתב־הזמנה מבית־המשפט בשכם, ובו מאשימים אותו בשתי עבירות: האחת על נהיגת היפזון במכונית; השניה, על נהיגת מכונית בלי רשיון־נהגות. „מי כמוך יודע“ — הוסיף היהודי — „כי את מכונית־הנסיעה שלי מכרתי לפני שנים רבות, וכי מאז אין לי מכונית ואיני נזקק לרשיון־נהגים. עוצה עצה, מה עלי לעשות?“ השיב השופט האנגלי: „הדבר פשוט בתכלית הפשטות. בבואך אל בית־המשפט וסיפרת לשופט דברים כהוייתם. אם אמנם נכונים דבריך — ואני, הרי יודע אני, כי אמת בפיך — יראה השופט, כי טעות חלה כאן ואתה תצא זכאי מלפניו.“

עשה היהודי כאשר יעצהו ידידו השופט האנגלי. ביום המיועד למשפט קם בהשכמת הבוקר, שכר לו מקום־ישיבה במכונית ציבורית ומהיר לנסוע אל בית־המשפט אשר בשכם. שעה ארוכה חיכה במסדרונים עד אשר הגיע תורו, ומה רבה שמחתו בהכנסו לאולם בית־המשפט ובראותו, כי השופט היושב לדין אותו יום הוא האנגלי, ידידו חטוב מחיפה, בטוח היה, כי אך יפתח פיו, והמשפט יבוטל בלי אומר ודברים.

סופר בית־הדין קרא את כתב־האשמה, היהודי הנאשם, מלא־בטחון וחסר־כִּלְפָּחָד, פתח ואמר: „אדוני השופט! המכונית... אני... טעות... רשיון...“ אך הוא טרם כילה דבריו והשופט נתן עליו בקולו, קול זעם:

„מה הם כל דברי הגמגום האלה? מיהרת אולי למיטת קרוב חולה? החלפת אולי בגדיך ושכחת להוציא את הרשיון מכיס־מעילך? אה, אני שומע טענות אלה וכיוצא בהן יום יום ושעה שעה, וכבר היו לי לזרא. עובדה היא, שנהגת בחיפזון. עובדה היא, שלא היה

בידך רשיון כדרוש לפי החוק. אין שום צידוק לכך. שלוש לירות קנס... המשפט השני, בבקשה...“

היהודי לא האמין למשמע אוניו. מרוב תמהון נשתבשה דעתו והוא לא יכול לפצות פה. הוא בוש להרים עיניו ולהציץ בפני „ידידו“ השופט. בראש מורכו וברגלים כרשלות נחפו לצאת מאולם בית־הדין. פרע את הקנס לקופת בית־המשפט ובנספ מרת חזר לביתו.

משפטו המזור של השופט האנגלי כירסם את לבו של היהודי. „הוזהו אורח ידידים?“ — מלמל בינו לבין עצמו — „הלוה משפט ייקרא?“ מחשבות מרות הדריכהו מנוחה כל אותו יום, והוא היה מהלך קודר ומשמים. לבסוף החליט בלבו לחקור שורש דבר.

בערוב היום נודמן עם השופט למקום שתייה אחד ובסגים וזעפות, בלי שום הקדמת־נימוסין, שאל אותו, מה פשר דבר.

„ידידי היקר“ — השיב השופט בכת־צהוק על שפתיו והטיל כפו הגדולה על שכם היהודי — „עליך לזון אותי לכף זכות. לא היתה לפני דרך אחרת בלתי אם להביאך לדין, לחרוץ עליך משפט, ולהטיל עליך עונש.“

סימן־שאלה גדול הסתמן על־פני היהודי. כחידה סתומה היו בעיניו דברי ההסבר.

„תאר לך“ — הוסיף השופט בקול מעורר רחמים — „בבוקר יום אחד, לפני שבועות מספר, נהגתי במכונית שלי בדרכי אל בית המשפט. השעה היתה כבר מאוחרת והדרך רבה לפני. נחפזתי מאד ועברתי על גבול המותר במהירות הנהיגה. פתאום נודמן בדרכי שוטר אחד, מהשוטרים הממונים על תנועת כלי־הרכב, וטען, כי עברתי על חוקי התנועה בדרכים. הדין היה עמו, אך מה יכולתי להשיב לו אותה שעה? הוא דרש ממני את הרשיון כדי להכין על פיו את הדין־וחשבון לממונים עליו. אולם בושה כסתה פני להראותו לו. השיבותי לו, כי שכחתי את רשיוני בבית. „אה“ — אמר השוטר בלגלוג — „הרי עבירה שניה, נהיגה בלי רשיון!“ אז שאל לשמי. עמדתי נבוך. כיצד אוכל לאמור לו מי אני, ולגלות על ידי־כך את קלוני ברבים? אותה שעה נצנצה מחשבה במוחי, ואני החלטתי לגול את האשמה מעלי ולהטילה על שכמו של אחד מידידי. ומי לי ידיד טוב ויקר ממך? אמרתי אז לשוטר את שמך ואת מקום מגוריך, ולפיכך הובאת אתה לדין ונשאת עוונתי שלי.“

מתחנתו של היהודי רפתה במקצת וזעמו נמוג. „כלום היתה

לפני דרך אחרת?" — התנצל השופט בשפה רפה — "אח לצרח יולד, ואתה ברוב חסדך העבר חטאתי".

ובכלותו לדבר הוציא מכיסו שלוש לירות כסכום הקנס אשר שולם לאוצר המדינה על העבירה, ונתן בידי ידידו היהודי...

ג.

בחג פורים אחד, אחרי תהלוכת ה"עדלידע" בעיר העברית תל-אביב, נתכנסה חבורת יהודים בבית אחד והרכתה בשמחה ובהילולא, כמנהג יהודים בחג הפורים. השתיה היתה כדת והמהדרים שבהם התבסמו כהלכה, כדי לקיים על עצמם מקרא מלא: "עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי". תוך כדי משוש הציע אחד המסובים לערוך נסיעה של טיול אל נחל הירקון. נתקבלה ההצעה בקריאת הידד, וכל בני ה"חבריא", מלאי גיל והלומי יין, נחפזו אל המכונית האחת והיחידה, קניינו של אחד מהם, שעמדה לרשותם, ונדחקו לתוכה. אך לא היה מקום בתוכה לכולם. שאר בני-החבורה טיפסו משום כך ועלו על הגג או עמדו להם על דפנות המכונית ועל כנפיה. לשני עבריה, ואחד מהם קנה לו שביטה על ריקוע-הפה, המשמש מיכסה למנוע. זה האחרון, אשר בחר לו את המקום הראשי והמכובד ביותר, היה... שופט-שלום יהודי...

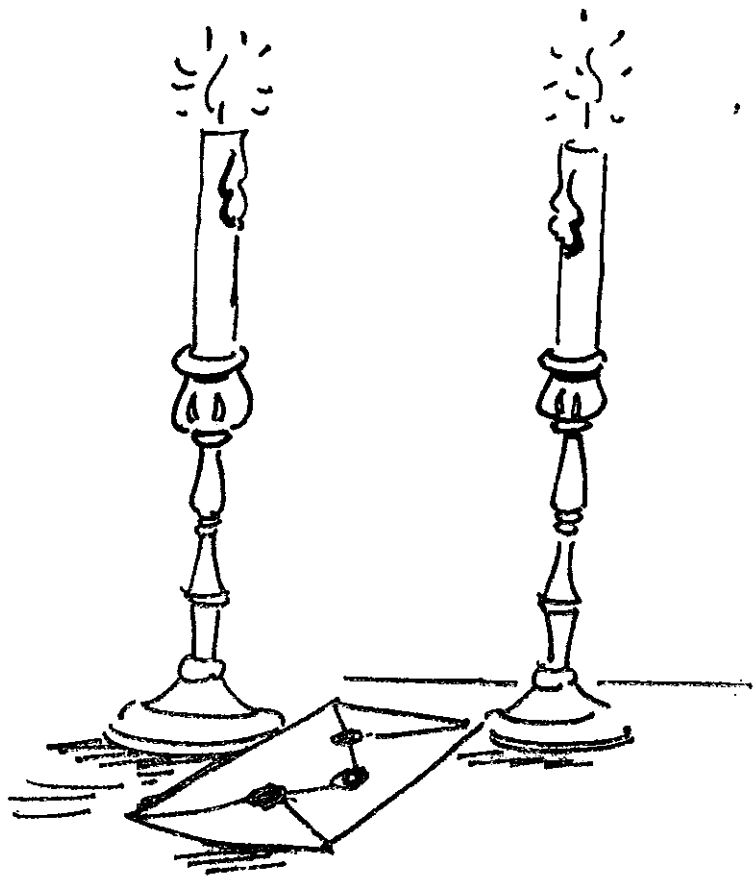
ה"חבריא" העליזה עברה ברחובות העיר בקול שאון והמולה, ופניה למי-הירקון הצוננים. פתאום צץ מאחד המחבואות הנסתרים אחד משומרי הסדר בעיר, שוטר לבוש-מדים. הוא עמד כשטן בדרכו של מסע-ההילולא, וכאילו היה זה יום רגיל כשאר ימות השנה, הוציא במתינות את פנקסו מכיסו ורשם בו את שמו של הנהג, כתבתו, מיספר מכוניתו וסימני-ההיכר שברשיונו. "חג שמח" — התלוצץ השוטר לאחר שסיים את מלאכתו וסגר את פנקסו — "להתראות בבית-המשפט".

לא עברו ימים רבים ונהג-המכונית נתבע לדין באשמת "נהיגה רשלנית, שיש בה משום סיכון חיי אדם". הופיע הנהג בבית-הדין כאשר נדרש, ומה רב היה תמהונו בראותו כי השופט, היושב לדין, הוא ידידו הטוב, אשר בחג הפורים הקודם לא מצא לעצמו מקום-ישיבה נוח יותר מאשר על מיכסה-המנוע של מכוניתו...

כתב-האשמה נקרא באזני הנהג הנאשם, והוא — כדבר המובן

מעצמו — הודה באשמה בכושת-פנים. אז פתח השופט את פיו בדברי מוסר ויאמר: "אתם הנהגים! מה לכם, כי תעמידו בסכנה חיי בני-אדם אורחים שלווים ושקטים? מומין אתה אורח לנסיעה של הנאה ואתה מושיבו לא בתוך המכונית, דרך בני-חורין, ואף לא על-יד מושבך אתה, סמוך להגה ולמעצורים, אלא דווקא על גב מכסה-המנוע, מקום מוכן לפורענות! כלום נתת לעצמך דין וחשבון מה עוול עוללת לו? כיצד יכולת להסיח דעתך מהאסון שנסקף לו? רעד עובר בבשרי בהעלותי על הדעת, כי המיסכן עלול היה להישמט ממקום-מושב הרם ולהידרס ככלב תחת גלגלי מכוניתך אתה! והוא היה בוודאי צעיר לימים; אולי... כמוני היום! ואיך היית נושא פניך אל אלמנתו ויתומיו, שהיה משאיר אחריו?" וכו' וכו'.

הנהג המיסכן שמע בדומיה את דברי-התוכחה שהומטרה עליו, ולא העז להרים ראש. כחלום-בלהות היה כל זה בעיניו. רק דבריו האחרונים של השופט: "שתי לירות קנס ואזהרה תמורה על העתיד", העירוהו מתדהמתו והביאוהו לידי הכרה, כי משפטו חם ונשלם. הוא נחפו לשלם את הקנס לקופה וברח מבית-הדין אבל וחפוי-ראש. אותו יום נתקבלה בביתו של הנהג-העברין מעטסה סגורה ובה המחאה על שתי לירות. המעטסה נשלחה אליו מאת השופט, "שותפו-לעבירה"...

על הצומח

על הצוואה

1. טיבה של הצוואה

כל מי שהוא קרוב אצל עניני חוק ומשפט, ואפילו איננו מצוי בד' אמותיהם ממש, מכיר ויודע כי קלי אומנותם של אנשי המקצוע, השופט ועורך הדין, ואף חלק ניכר מן החומר אשר הם עושים בו — הוא נייר. נייר בצורת תעודות ומסמכים הכתובים בכתב יד, באותיות דפוס, במכונת כתיבה, או בשנים ממיני כתב זה, ולעתים אף בשלשתם גם יחד. ושמות מיוחדים קרויים על סוגי ניירות שונים. כך, למשל, ידועים פחוק שטרי מקנה, שטרי חליפין ושטרי חוב, חווי מכר וחווי שכירות, שטרי משכנתא, שטרי מחילה או שטרי ויתור, קבלות, המחאות וכיוצא בהם, הכל לפי תכנם ומהותם של הדברים האמורים בכל מסמך ותעודה. תקפם החוקי וכשרותם המשפטית של כל סוגי ניירות אלה, ואף התוצאות המעשיות המסתעפות מהם, נדונים לפי חוקים מיוחדים. כך, למשל, חל לגבי שטר חוב והמחאת בנק — חוק שטרי-חליפין; לגבי שטר מטען — החוק הימי, החוק המסחרי ולעתים חוק הרכבות, ולגבי שטר בירורין ופסק בוררין — חוק הבוררות. שטר קנין-נכסי-מקרקעין נידון לפי חוקי הקרקעות וחווה למכירת מטלטלין או מקרקעין — לפי חוקי התזוים והמכר. לעתים חלים על מסמך אחד הדינים האמורים בכמה חוקים. כך, למשל, אין לו לנייר תוקף של חוזה-שכירות-בית, אלא אם כן נעשה בהתאם לחוק השכירות, וקוימו בו גם דרישות חוק הבולים. קיצורו של דבר: מסמכים משפטיים אשר נעשו בידי אדם, נדונים לפי חוקים מסויימים, הכתובים על ספר, ואותם חוקים אף קובעים ומגדירים את הצורה, את התוכן ואת הנוסח אשר בהם ישתמש אדם, באמרו להוציא מתחת ידו מסמך משפטי מסויים.

גישתו של איש המקצוע, עורך הדין והשופט, אל כל סוגי הניירות האלה היא משפטית-פרופסיונלית טהורה, ויחסו אליהם, כיחסו של כל אמן אל כלי אומנותו, הוא בדרך כלל, קר ואדיש, מתחילתם ועד סופם, כלומר: מראשית היווצרם במשרדו של הפרקליט או בביתו של לקוחו ועד היעשותם מוצגים משפטיים בחיקו של בית הדין. אך מבחינה זו קיים רק סוג אחד של ניירות משפטיים, שונה ונבדל

במהותו ובעיקרי יסודותיו מכל יתר הסוגים, הקובע פרק מיוחד וגישה מיוחדת לעצמו. סוג ניירות זה ידוע בפי כל בשם „צוואות“.

*

אני חייב להודות, כי בכל פעם שצוואה באה לידי, זע משהו בחוך לבי. בצוואתו של אדם גלומים לעתים מיטב שאיפותיו ובחירי חלומות חייו, ולעולם מלווה אותך ההרגשה העגומה, כי הנה היה אדם ואיבנו, ומכל הווייתו, מכל עצמיותו, נשתיירו רק גליונות נייר אלה. ואתה — שהנך זר למנות, ולא עמדת מקרוב על ארחת חייו ועל מאוויי לבבו, אתה מצווה להחליט ולקבוע אם יקומו ויהיו דברי המת, ואם יהיו כלא היו.

והשם אשר קורא על נייר זה כמה הוא מחייב: „צוואה“, מלשון צו, ציווי, מצוה, כלומר: פקודה. אדם פוקד ומצווה על אנשי ביתו, או על ידידיו הקרובים אליו, את אשר יעשו לו, למענו ולרכושו, לאחר שהוא גופו יהיה חסר-אונים ואז-ליד. ואם מבחינה משפטית אין הדבר קשה כל כך, שהרי אף כאן, כבכל יתר המקרים שבית-המשפט גדרש ומצווה לדון ולהחליט בהם, יש דינים קבועים והלכות סדורות, הנה מבחינה נפשית אין אתה יכול להתעלם מאפיה המיוחד במינו ומתכונתה של הצוואה. יכול אדם לעשות שקר בנפשו בכל ימי חייו: לגנוב, לגזול, לשדוד, לרמות; כשהוא חותם שטר חוב, יש והוא מחליט בלבו כבר אז כי לא יפרענו; כשהוא עושה חוזה מכר יכול הוא להתכונן לא לקיימו; חוזה שכירות — להפירו. אולם משישב לכתוב את צוואתו, מיד הוא משלים עם העולם ועם עצמו. הוא עורך מעין חשבון הנפש בינו לבין עצמו, ובינו לבין קונו, הצוואה היא המאזן הסופי, הסיכום הכללי, של מעשי חייו, פחומר וקרחה.

ואין לך אמת גדולה מזו המובעת בצוואה. זוהי אמתו הפנימית של האדם, ללא כיסוי וללא הערמה. הוא כותב את אשר הוא כותב ומצווה את אשר הוא מצווה ללא פניה וללא חנופה. אין הוא אומר למצוא חן בעיני מישהו, או לרכוש לו ידיד ורע. אף שום סיכוי לטובת הנאה אין הוא משווה לנגד עיניו; שהרי גלוי וידוע לפניו, כי לכשתיפתח צוואתו ותפורסם ברבים, יהא הוא עצמו מצוי מאחורי הפרגוף, והכלי העולם הזה לא ישעשעו את נפשו עוד. מבחינה זו נושאת הצוואה אופי של וידוי, וידוי הגדול והאחרון של אדם לעצמו ובפני עצמו. לא כחל ולא סרק. אין הוא מצפה לחסדו של מישהו, ואין

הוא מתיירא מפני מישהו. משום כך אף אינו חושש לכתוב ככל אשר עם לבבו. אהבתו לבני אדם, רגשי ידידותו, שמחתו, כעסו, זעפו ושנאתו — כל אלה ניתן להם ביטוי קולע וחדר בצוואתו. אתה מכיר אדם זמן רב, ונדמה לך כי תהית על קנקנו ואתה יודע אותו תוכו כברו. לימים אתה קורא את צוואתו, ומיד קם לפניך אדם אחר, מופלא, קלא הוד ומלא קסם, ואתה תמה: כלום זה הוא האיש שהכרת? אפילו נוכלים וצבועים נגלים באור אחר בצוואה אשר הם עורכים, ואולי אורם זה, האור הגנוז, הוא אורם הנכון והאמיתי.

*

צוואות רבות מושכות את הלב בפשטותו, בטון הנוגה העולה מהן וברוח החן השפוכה על פניהן. סח לי ידיד אחד, עורך דין לפי מקצועו, על הווייה שלו בכתיבת צוואה אחת אשר לא ישכחנה עולמית. „יום אחד“ — כך סיפר לי עורך הדין — „נדרשתי על ידי אחד מלקוחותי, סוחר ירושלמי אמיד, לבוא אל בית אמו הזקנה השוכבת על ערש דווי, כי עז רצונה לכתוב צוואה בטרם תמות. ידעתי, כי אמו של אותו סוחר לא היתה עתירת נכסים כלל, ולפלא היה בעיני מה צורך יש לה בצוואה. אך חזקה עלי דרישת לקוחי, אשר עמד על דעתו מפני מצוות כיבוד אב, ואני נעתרתי לו, ובהזדוני בכלי אומנותי הלכתי אל בית האם. היתה זו אשה זקנה, מבנות היישוב הישן בירושלים. פניה היו מקומטים וידיה רזות ומגויידות. היא שכבה במסתה ללא זיע, וניכר היה כי הגיעה לידי אפיסת כוחות, אך דעתה היתה צלולה עליה. ואם כי דיברה דבריה למקוטעין ובכבדות, היו מילותיה ברורות ומובנות. ראש דבריה היה: „שרייבט מיין צווייה“ (כלומר: כתבו את צוואתי. בסירוס אידי של המלה „צוואה“). רשמתי את הדברים מפיה ורעד עבר בגופי למשמע כל צווי וצווי, דעם זיידענ'ס בעכער זאל מען געבען חיה'לעט מאן, און דיא באבעס לייכטער חיה'לען“ (כלומר: גביעהסב יינתן לבעלה של חיה ופמוטי הסבתא יינתנו לחיה“). ידעתי את בני המשפחה מקרוב. הייתי נכנס לביתם לעתים מזומנות. בערבי שבת ובערבי מועד היתה הזקנה מוציאה מארונה באווה ובעונג שני פמוטי כסף גדולים וכבדים, אשר עליהם פיתוחי יציצים ופרחים, מעשה ידי אמן, מעמידה אותם על השולחן ומברכת בהגיגות ובשמחה על נרות השעווה אשר תקעה בהם. בלילי שבת ומועד, לפני שוב הגברים מבית-הכנסת, היתה מוציאה

ממקום מתבואא גביע־כסף עתיק יומין לקידוש. היו אלה לא סתם פמוטי־כסף וגביע־כסף אלא, דיא באבע'ס לייכטער און דעם זיידענ'ס בעכער (כלומר: פמוטי־סבתא וגביע־סבא), וכך היו ידועים גם בין בני המשפחה, בשמותיהם ובכינויי שייכותם. ייתכן, כי גם הסב והסבתא שלה קיבלו תשמישי קדושה אלה בירושה מהוריהם ומהורי הוריהם, ואלה מאבותיהם שלהם, מדורי־דורות, והיא, אשה זקנה זו ששכבה עכשיו על ערש דווייה, ביקשה להמשיך את השרשרת. יתר בניה ובנותיה לא היו עוד אדוקים כל כך באמונתם, אך חייליה זו ובעלה עדיין שמרו את המסורת, והזקנה חרדה לגורלם של כלים יקרים אלה, ובטרם תעצום עיניה ביקשה להיות בטוחה, כי הם יתגלגלו ויבואו לידי מי שישתמש בהם לצרכי קדושה. אחר כך החלה פרשת החלוקה של יתר המטלטלין ודברי החפץ אשר לה (דאס בעל הבתישקייט, בלשונה היא): ציפיות, סדינים, כרים וכסתות ושאר כלי מטה, כלי בישול, דברי קשט, מלבושים ושמלות. פון מיין זיידענע קלייד זאל מען מאכען א פרוכת פאר'ן ארון קודש אדער א מענטאלע פאר א ריינגקייט (פירוש: משמלת המשי שלי יתפרו פרוכת לארון הקודש או מעיל לספר־תורה). כך חילקה טבעות, צמידים, ושאר מיני תכשיטים. לבסוף הגיע תורו של ארון־הספרים, זיין ש"ס זאל מען אריין געבען אין שוהל ווא מיר האבען גידאווענט, מען זאל לערנען אין עם (פירוש: את הש"ס שלו — כלומר: של בעלה המנוח — יתנו לבית הכנסת, בו התפללנו, למען ילמדו בר). מיין „קרבן מנחה" סידור און דיא „צאינה וראינה" זאלען בלייבען א מתנה פון מיר צו חיה'לעס מיידעלע (פירוש: הסידור „קרבן מנחה" שלי וה„צאינה וראינה" יישארו כמתנה ממני לילדתה של חיה). און דיא סליחה, דיא קינה און דיא מחזורים פאר איהר אינגעלע א מתנה פון דיא באבען צו זיין בר מצוה (פירוש: וספרי הסליחות הקינות המחזורים יהיו לבנה מתנה מאת סבתא לחגיגת בר־המצוה שלי). כל הרכוש עלה אולי לשמוני־תשעים לירות בכסף של אותו זמן, אך לא היה זלזול אף בפכים קטנים. הכל באו על הברכה ועל המתנה. בנים ובנות, נכדים ונכדות, חתנים וכלות, איש לא נעדר. האמן לי — כך סיים איש שיחי את דברו ואמר — „כי יקרה היתה בעיני כתיבת צוואה זו מעריכת חוזה, העולה בערכו הכספי כמה מונים".

אכן, מסמך אנושי יקר־ערך היה זה, שכן הוא משקף, בראשי פרקים אמנם, אך בקווים ברורים וכולטים, ובמידה שאין למעלה

הימנה, את הליכות חייה, דרכי מחשבתה ומאויי לבה של אשה יהודיה פשוטה, אחת מבנות ציון היקרות.

★

הצוואה אינה נייר משפטי מת. אין היא גם יצור חנוט ומאוכן. היא מדברת, היא מספרת, יש לה צורה ותוכן חיים. היא מגלה את נבכי נפשו העמוקים ביותר של אדם. לפעמים יש בה קצת היסטוריה משפחתית, התהדרות והתפארות בשלשלת היוחסין, בגדולי התורה אשר דמם זרם בעורקיהם של המצווה ושל בניו. לפעמים יש בה עצה טובה והדרכה מועילה. כינויי החיבה, שבהם מכנה המצווה את קרובי וידידי, ואותות ההערצה אשר הוא מראה להם ולאחרים, מורים על יחסו למשפחתו ולעולם הסובב אותו.

כמה מופלאים ונוגעים עד הלב הם, למשל, דבריו של אותו מצווה, יהודי זקן אחד מבני עדות המזרח, אשר כתב את צוואתו כמו ידי ושהאיר בה לאשתו הצעירה ממנו לימים „לרשותה ובעלתה היחידה" — כפי שהוא אומר — את כל רכושו, ביתו וכלי ביתו, מלבושים, כסף מזומן, כלי עבודה ותכשיטים. אך בחתימת צוואתו הוא מטעים ואומר: „אבל במקרה שאשתי הנ"ל לא תתנהג אתי באופן טוב, ולא תטפל בי כמו שנהוג ומקובל בעדתנו, אני משאיר לעצמי את הזכות לבטל צוואתי זו ולא להשאיר לה כלום אחרי מותי..."

בסופה של צוואה אחת, שנכתבה אנגלית, צוואה ארוכה ואפורת, מסובכת ומפולפלת, עם הרבה הורשות והנחלות של מניות, כסף מזומן, זכויות בעסק וכיוצא בזה, לאשת המצווה ולבנו, מצאתי חתימה שתרגומה כך: „...יתן לכם הקדוש ברוך הוא חיים ארוכים, חיים של שלום, ויהי רצון, כי תחיו באהבה וברעות זה עם זה ותקפידו על כבודו של אמכם, היקרה בנשים, ותשתדלו להיטיב ליהודים וללא־יהודים ולכל הברואים אשר יצר אלהים בעולמו".

הוא אשר אמרתי: אדם ניכר בצוואתו, זו שירת חייו האחרונה. אלמלא אני חושש הייתי מוסיף, כי הצוואה היא הליקקה של המשפט. שום מסמך משפטי אחר אינו מגלה כל כך הרבה תום ויושר, ואף טוהר לב, כמו הצוואה.

לצוואות, לירושות ולעזבונות, כפי שהם משתקפים בראי החיים, בספרות המשפטית והפולקלוריסטית וכבית הדין, אני אומר להקדיש את השיחות הבאות.

2. הצוואות לסוגיהן

בדור זה של יתרון המכונה על כוח האדם, יש ובני אדם נוטים לחשוב ולהאמין כי הכל אפשרי, ומכל מקום מוטב ורצוי, שיעשה באמצעות האוטומאטום ובדרך המיכון. שעל ידי כך אתה מצמצם במלוא האפשר את ההזדקקות למחשבה, שומר על האינרטיה הרוחנית, ולא עוד אלא אתה נמצא חוסך גם ממון. הלך-רוח זה מביא קצת בני אדם לידי כך, שייחפסו למחשבה כי הם יכולים לדאוג בעצמם לעניניהם הרפואיים והמשפטיים, למשל, וכי אין הם חייבים לשאול עצה מפי מומחים, כל עוד אין הדבר רציני למדי בעיניהם שלהם. אל הרופא ואל עורך-דין הם פונים רק אם השעה דוחקת ביותר, וכל רגע של דיחוי נוסף כרוך בסכנת נפשות או בחסרון כיס. בינתיים הם רוכשים לעצמם כל מיני כדורים, אבקות, שיקויים ושאר סממני מרפא מוכנים מראש לכל מיני מיחושים ותחלואים; ובחנות לממכר דברי כתיבה, ואף אצל רוכל למיני סידקית, הם קונים חזו"שכירות, שטרות, כתובות וכיוצא בהם ניירות משפטיים, ולדעתם יצאו בכך ידי חובתם הרפואית והמשפטית. בימי הגיאיות הכלכלית וה"חסר-מכר" בעניני קרקעות בארץ היה אדם יכול לרכוש לעצמו בכך וכך פרוטות גם טפסים של חוזה למכירת מגרש, ובכך וכך פרוטות — חוזה שותפות, ועליו היה רק למלא את החורף שבכל טופס לצרכיו המיוחדים שלו.

יחידה במינה מבחינה זו היא הצוואה. לעולם — או כמעט לעולם — היא נכתבת בידי פרקליט יודע דין, או בידי המצווה עצמו. בכל מהלך עבודתי לא נודמנה לידי אף צוואה אחת שהודפסה והוכנה מראש, לצורך כלל בני אדם. הייתי תמה מאוד אילו נאמר לי, כי מישהו הגה את הרעיון התפל להכין טפסים שבלונים, שלדי-צוואה, לצרכיהם של המוני מצווים ומורשיים. שהרי אדם אדם וצרכיו, איש איש וצוואתו, וכשם שאין שני בני אדם זהים בהליכות חייהם, במנהגיהם, במחשבותיהם ובחזון לבם, כך אין שתי צוואות דומות זו לזו בכל, כלומר: בנוסחן, בחוכנן, וביצוייהם שבהן. אם כי — ודבר זה מובן מאליו — הניבים והביטויים הטכניים הדרושים למתן תוקף לצוואה בעיני החוק — ואלה באים על הרוב בפתיחה ובחתימה — דומים בעיקרי דבריהם בכל הצוואות הנערכות בידי אנשים יודע-דין. מכל מקום ניתן לומר בדרך כלל, כי צוואות נחלקות לפי מהותן לשלושה סוגים רחבים: ראשית, צוואות שתכנן דברי מוסר, הנהגת

חיים והוראת מעגלות הצדק. שנית, צוואות הנועדות לקבוע את אופן הלוקת רכושו החמרי של המצווה; ושלישית, צוואות המשתייכות בחלקן לסוג האחד ובחלקן לסוג השני. למעשה נדירה היא הצוואה המדברת על עניני חומר בלבד, וכל מצווה הדואג לא רק לטובתם הגשמית של יוצאי חלציו והמקורבים אליו, אלא גם לצרכיהם הרוחניים-המוסריים, מבליע בדברי צוואתו האחרונים זעיר-שם זעיר-שם גם דברי הוראה מועטים על הנהגה מוסרית ועצה טובה בעניני נימוס ודרך ארץ. אדגים את דברי בכמה ליקוטים מצוואות המשתייכות לכל אחד מהסוגים האמורים.

דוגמה א': קטע מתוך צוואתו של החת"ם סופר, הוא הגאון הנודע

ר' משה סופר (נכתבה התקצ"ו):

...אתם בני ובנותי, חתני ונכדי ובניהם, שמעוני וחיו, אל תט לבבכם להתעולל עלילות ברשע את אנשי פועלי און החדשים מקרוב נתרחקו מאת ה' ותורחו בעוה"ר. אל תדורו בשכנותם ולא תתחברו עמהם כלל וכלל. ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד. אז רגלכם לא ימעזו לעולמי עד. תניך עם פירש"י ז"ל ותורה עם פי' רמב"ן ז"ל תהגו ותלמדו את בניכם... והבנות יעסקו בספרי אשכנז בגופם שלנו (כלומר: ביהודית אשכנזית, "יידיש-דייטש") המיוסדים על אגדת חז"ל... ומנעו רגליכם מטיאטראות חלילה וחלילה. אני אוסרם באיסור גמור... ואם ירום ה' קרנכם... אל תרימו ראשיכם בגאוה וגודל לב נגד שום אדם כשר ח"ו. דעו כי אנחנו בני אברהם יצחק ויעקב, תלמידי משה רבנו ע"ה, עבדי מלך דוד... המלך המקווה יתגלה בדמיון עני רוכב על החמור — אם כן גאוה וגודל לבב מנין לנו? — — — התחזקו ואמצו בשקידה ועיון רב בתורת ה', עשו קיבוץ וריבוץ ופעלים לתורה ברבים... הזהרו משינוי השם ולשון ומלבוש נכרי ח"ו. וסימן: ויבא יעקב של"ם (ר"ת: שם, לשון, מלבוש. כלומר: כאשר גר יעקב אבינו עם לבן לא שינה שמו, לשונו ומלבושו). אל תדאגו אם אין אני מניח לכם הון, כי אבי יתומים ירחם על יתומיו... מתורת ה' לא תעשו עטרה ולא קרדום ח"ו. מכ"ש שחלילה ליסע ממקום למקום כדורש דמים... ולא תאמרד נשתנו העתים, כי יש לנו אב זקן ית"ש, לא נשתנה ולא ישונה, וכל רע לא יאונה... וסדרי בתי כנסיות כאשר היו עד היום הזה כה יהיו וכה

1. ר' משה דסוי — הוא הפילוסוף הנודע משה מנדלסון.

יקומו לנצח. וחלילה לשום אדם לשנות הן בבנין, הן בסידורי התפילה... וכל המשנה פניו ישונה וצדיקים כל און לא יאונה... בנותי וכולותי, השמרו לכם חלילה וחלילה לגלות טפח מבשרכם ע"י קיצור מלבושים כנהוג ח"ו, לא תהיה כזאת בגדולי ביתי, ומכ"ש שתיזהרו מריעות נשים רעות שמוציאים אפילו שער א' חוץ. וגם בפאה נכרית אני אוסרכם באיסור גמור... בני היקרים ותלמידי החביבים הנמצאים, אל תבטלו הישיבה, לא תבטלו הלימוד יום יום ברבים... ויהי רצון מלפניך נותן התורה ית"ש שלא ייבש המעיין ולא יקצץ האילן פרי עץ הלולים, אמן ואמן". (הבאתי הדברים מתוך ספר העברי, חלק א', לעקיבא יהוסף, לבוב התרכ"ט).

אלה היו ליקוטים של צוואה מן הסוג הראשון. ספרות הצוואות מן הסוג הזה גדולה היא וענפה מאוד. צוואות אלה כוללות הרבה טעיפים ובני-סעיפים, אך על הרוב אין הן נוגעות בענינים ארציים-גשמיים, כי אם מרחפות בעולמות עליונים בלבד.

והרי דוגמה של צוואה מהסוג השני (ליקוטי דוגמה זו לקוחים מתוך צוואתו של יהודי אחד, מופלג בעשירות, וידוע בשוב כעושה צדקות גדולות. הדברים נכתבו אנגלית, ואני מביאם בתרגום עברי):
 "...חובתי הראשונה היא לדאוג לאשתי, למטרה זו (וכדי למלא את חובתי לפי החוזה שנערך בינינו לפני הנישואין) שינתי את הפוליסה לאחריות חיים שלי... והוסכם ביני לבין חברת האחריות, כי לאחר פטירתי תקבל אשתי סכום של 3600 דולר מדי שנה בשנה... ל"בית המדרש הגדול" שבו התפללתי מיום בואי לאמריקה עד שנת 1902 אני משאיר חמש מאות דולר, בתנאי שייקבע לוח נושא שמי בבית הכנסת... לבית הכנסת "קהילת ישורון", אשר בו שרתי כנאמן וכגובר משך שנים רבות, אני משאיר חמש מאות דולר, בתנאי שייקבע בבית הכנסת לוח נושא שמי... לכל אחת משלוש דודנותי אני משאיר סכום של אלף דולר... לבת אשתי... לבתה... ולבנה... אני מצווה סכום של אלף דולר לכ"א מהם... כל רכושי הנותר... בין בנכס-דנידי ובין בנכס-דלא נייד, יחולק בחלקים שווים בין שלוש בנותי, צאצאיהן וצאצאי-צאצאיהן אשר יאריכו ימים אחרי. במתכוון לא השארתי מאומה בצוואתי זו לבתי הבכירה... או ליוצאי חלציה, מסיבות הידועות לה היטב... לא השארתי מאומה למוסדות דת וצדקה (פרט לשתי התרומות הקטנות הנ"ל) משום שבימי חיי תרמתי ונדבתי סכומים גדולים למספר מוסדות גדול, והיה לי העונג לראות במו עיני

את כל הטוב אשר הונן של אדם עשוי להביא לו ולעולם בימי חייו".
 דברים קצרים, ברורים ופרוזאיים ביותר.

והרי דוגמה שניה של צוואה מסוג זה. זוהי צוואתו של יהודי מארץ שווייץ אשר הובאה לאישור ולקיום כאן בארץ. הדברים נכתבו גרמנית ותרגומם בעברית הוא כך:

"אני (פלונזי בן פלונזי) בעלה של מרת (פלונזית בת פלונזי) אשר נולד ביום... בעיר... קובע בזה, כי אשתי היא יורשתי האוניברסלית, וכי כל רכושי יהיה שייך לה לאחר פטירתי".

וזהי כל הצוואה כולה. פשוט ולקוני ביותר. מובן, כי צוואה כזאת אינה נותנת מקום לפירושים, לביאורים ולפולפולים בדבר כוונתו האמתית של המצווה, שהרי הדברים ברורים, גלויים ומובנים לכל בר-בירב.

והרי כמה ליקוטים מצוואה המשתייכת לסוג השלישי. צוואה זו אשר נכתבה כברלין, אך בשפה העברית, מופלאה היא במינה, וייתכן כי עוד אשוב אליה בהמשך הדברים. כאן אסתפק רק בהבאת כמה מן הדברים שהופנו לבני המצווה, הדרושים לענין אשר אני דן בו עכשיו:
 "...ראשית דבר, תראו לרחם על נפשותיכם, לשמוע עצתי לעזוב המעשים הרעים, ולעשות תשובה אמתית בכל לבבכם, ולהאמין באמונה שלמה שהבורא ית"ש הוא לבדו מנהיג ועשה ויעשה לכל המעשים, הוא יחיד, והוא אלוקינו, ולו לבדו ראוי להתפלל, ויודע כל מעשי בני אדם וכל מחשבותם ויעניש לכל עוברי רצונו, ולהאמין בביאת המשיח ושתהי' תחית המתים לעתיד לבוא.

ועתה באתי לבקש אתכם באם אחד מכם לא ישוב ח"ו אל ד' ללכת בדרכיו ואם יעבור על איסור אחד מאיסורי דאורייתא במזיד ח"ו, אבקש לחוס על נפשי ולשמרע לי, שלא יאמר עבורי ועבור טובת נשמתו שום קדיש, ולא להתפלל לפני התיבה עבור טובתי, כי איזה תיקון יהי' זה עבורי? אדרבא, וד"ל. לגלח הזקן הוא ג"כ איסור דאורייתא.

ועתה באתי לצוות אתכם בצוואת שכיב מרע לקיים כל זאת וככתובין ומסורין דמי, כי זאת אני מצווה בשכלי הזך ולעשות כל זאת תיכף בכל מה שאפשר... קודם כל טך שלש מאות וחמישים מארק וכל המטלטלין וכל התכשיטים וכל כסף וזהב וחלקי הבתים שיש לי ב... וב... הכל שייך לאשתי (פלונזית) תחיל, חרץ מוזג אחד מנורות של כסף הגדולים וטביק פישקא (פירוש: קופסת טבק) של כסף שייכים

לכני (פלוגי) יחי', שהם שלו. והמותר, שהוא אלף וחמישים מארק, אבקש קודם לחלק צדקה 194 גראשין — שהוא ערך 1940 מארק — כמנין צ'ד'ק, משום שנאמר: „צדק לפניו יהלך“... גם אבקש שלא לכתוב על המצבה שלי שום דבר, רק פ"נ (פלוגי בן פלוגי) יום פלוגי שנה פלוגית. ומה שישאר עוד מהוני אבקש ליתן להכנסת כלה“.

*

קיצורו של דבר: שלושה סוגי צוואה הם, או — ביתר דיוק — שלושה שהם שנים, היינו, צוואות מוסר הנוגעות לעניני הדרכה בארצות הים, וצוואות חילוניות הנוגעות לקניני החמריים-אמציים של אדם. ואם כי הצוואות בשני הסוגים נבדלות אלה מאלה, הן בתכנה, הן בסגנון והן ברוח המנשבת מכין שיטיהן, הנה הכוח הדוחף המביא לידי כתיבתן ועריכתן אחד הוא: זהו הרצון אשר לאדם להנחיל לקרובים אליו ולבאים אחריו את אשר הוא עצמו רכש בחיים מהוך עמל ויגיעה, אם הם דברי רוח ואם הם קניני חומר. ולא עוד, אלא שכמה רעיונות-יסוד ומאויי-לב, כגון: רעיון הסליחה והכפרה לעולם ומלואו, המקנן בלבו של אדם בטרם יצא ויעבור מן העולם, השאיפה לעשות צדקה וגמילות חסדים, להשכין שלום, אהבה ורעות בין בני משפחה, קרובים וידידים, הרצון לפרוע חובות, לבל יזכירו שמו לרע אחרי מותו, ושאיפות לב ורעיונות מוסר אחרים כיוצא בהם, כל אלה עוברים כחוט השני כמעט בכל הצוואות אשר בשני הסוגים גם יחד. אות הוא, כי דברי תורה ודברי מסורת נבלעו בדמם של יהודים, והשפעתם ניכרת גם כשהם באים לעסוק בעניני חומר.

אולם מה הן הכוונות האפיניות של הצוואה בכלל, ושל כל אחד מן הסוגים האמורים בפרט? מה טיבם של הכוחות הנעלמים הדוחפים אדם לשבת ולערוך צוואה לעצמו, ומה כותב אדם, וביחוד אדם יהודי, בצוואתו — על כל זה בשיחה הבאה.

3. תנאי רת וגזע בצוואות

בדורות שעברו נהגו אבותינו להזהיר בצוואותיהם את יוצאי חלציהם, גברים ונשים, ללכת בארצות יושר ולהיות בני נאמנים לעם ישראל ולתורת ישראל. קדשי האומה וקנייניה הרחניים היו תמיד לנגד עיניהם, והם חיו בתוכם ולמענם, וברגעי חייהם האחרונים, או מדי העלותם על זכרם את יום המיתה, היה פחד תוקף אותם שמא,

חלילה, תינתק שרשרת המסורת, ולפיכך דאגו להודיך ולצוות את בניהם ותלמידיהם אחריהם, כי יקפידו לשמור כבבת עינם את האוצרות הרוחניים היקרים הניתנים בידם לפיקדון ולמשמרת. דאגה זו והדרכה זו מצאו את ביטויין בעצות טובות ובצוויי מוסר נעלים, אך אבותינו לא ראו צורך לכרוך הנהגה טובה והרגלים ישרים בהבטחת מתן שכר או בהענקת טובת הנאה חמרית. מורגלים היו לשגן לעצמם ולבניהם, כי לא יהיו „כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס“, ודגלו בסיסמא „שכר מצוה מצוה“. הם אף לא העלו על דעתם, כי נאה הדבר והוגן לקנות במחיר את לבם ואת נאמנותם של הבן והבת ליהדות וערכיה המוסריים הנצחיים. ברוב צוואות המוסר של גדולי ישראל לא היה מדובר כמעט כלל על קניני חומר ולפיכך גם לא היה מקום בהן לכרוך הענקה של טובת הנאה ארצית בשמירה על קניני הרוח, או לתלות את האחת בחברתה.

וכה יאמר, למשל, הרמב"ן באגרת המוסר אשר שלח לבניו: „שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך... התנהג תמיד לדבר בנחת כל דברייך לכל אדם בכל עת וזוה תנצל מן הכעס, תעלה על לבך מדת הענוה, הטיבה מכל הטוב, שנאמר: עקב ענוה יראת ה'. ובעבור הענוה תעלה על לבך מדת היראה, כי תתן אל לבך מאין באת ולאן אתה הולך, ושאתה רמה ותולעת בחיך, אף כי במותך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון, לפני מלך הכבוד... וכאשר החשוב את כל אלה, תירא מבוראך, ותשמר מן החטא; ובמדות האלה תהיה שמח בחלקך המגיעך. וכאשר תתנהג במידת הענוה להתבושש מכל אדם, ותתפחד ממנו ומן החטא, או תשרה עליך רוח השכינה וזיו כבודו, וחיית חיי עולם הבא“.

הבלי העולם הזה ותענוגותיו לא נזכרו ולא נפקדו כאן כלל. וכך אומר ר' יעקב בן הרא"ש („בעל הטורים“) בצוואתו: „והוי זהיר באהבת השם יתברך ובקידוש השם ויראת השם בנפשך, בגופך ובממונך, עד שתתיר עצמך להריגה ולשריפה. ולא תחשוב בעצמך צער הכלה (הכליון) כלום כנגד העונג שאחר המיתה, שיהיה לך, מהלכים בין העומדים, והוי זהיר בצדקה ובגמילות חסדים ובהכנסת אורחים, וכשתעשה צדקה זהיר שלא תעשה אותה אלא

1. ישראל אברהם, צוואות גאון ישראל, ח"א, ע' 95.

2. שם, ע' 202.

לכבוד השם, ולא לכבודך ולא להקנות לך שם. והוי זהיר בתלמוד תורה לשמה, כך שתדע המצוות ותשמור עצמך מן העבירות... כי בעוונותינו התורה משתכחת ממנו בכל יום".

אף כאן לא הובלט כל קשר בין קניני הרוח וקניני החומר. דברי תורה לחוד ועניני העולם הזה לחוד, ואין מביטחים להם לבנים גמול למען יאחזו מעשי אבותיהם בידיהם. כך היה הדבר אז, בעבר.

לא כן דורות אלה של בני ספקנים והססנים, נוטשי מסורת ושוכחי מורשה. החרדה לקניני האומה והדאגה לקיומם ולשלמותם לא פסו ממוחם וממחשבתם של הורים שלומי אמוני ישראל גם היום. אך יודעים הם הורים אלה, כי האמונה התמימה נתערערה ורפתה בלבם של בנים, ותחתיה באו הולזול והלגלוג. לפיכך, הצו לבנים על שמירתם של אותם קנינים, וביחוד לבנים המתגוררים בארצות גולה, אינו עומד עוד בפני עצמו ובזכות עצמו, אלא הוא צרור ועטוף באריות מודרנית, בלבוש של „שכר ועונש“. האבות מביטחים, כביכול, שלמונים לבניהם למען ילכו בדרך טובים.

הנה, למשל, כותב יהודי ירושלמי אחד את רכושו לבניו ולבנותיו. לנכדיו ולנכדותיו, ולכל אחד מהם הוא מביטח מנה הראייה לשמה. אך לבו של הזקן אינו שקט עליו. את כל נכסיו הנחיל ליוצאי תלציו. אדרבא, יבואו ויתענגו עליהם. הן על כך עבד ועמל כל ימיו, ולשם כך אף ישב וערר צוואה משהרגיש כי קיצו קרב לבוא. אך לא על הלחם לבדו יחיה האדם. יש תורה ויש יהדות ויש מסורת אבות. ומה יעשה אדם יהודי ויטע בלב ילדו את התשוקה ללכת בדרך אשר נסללה על ידי דורות של חכמים וגאונים ונתקדשה בדמם של מעונים וטהורים? נמלך אותו זקן בדעתו והבליע אל תוך צוואתו סעיף אשר יז לשונו: „אם חס ושלוים יעזוב אחד מן הנהנים לפי צוואה זאת את דת אבותיו, או יחלל שבת בפרהסיא, או ישא בת אומה אחרת לו לאשה, בין בזוי ובין לאחר אריכות ימי ושנותי, ישא העבריין את עוֹנו, ולא יהנה מעובוני אפילו עד כדי שווה פרוטה, וחלקו יעבור לבניו ולבנותיו אם יהיו אלה שומרי דת, חלק כחלק, ואם יהיה חשוך בנים, או יוצאי תלציו אף הם לא ילכו ח"ו בדרך הישרה, יעבור חלקו של זה לאחיו ולאחיותיו חלק כחלק. והוא הדין באחת מהנהנות לפי צוואה זו“.

יהודי אחר, אמריקני לפי מוצאו, מדבר אף הוא ברוח זה, וכה יאמר בצוואתו הכתובה אנגלית:

„אני מצווה לבני (פלוגי) סכום של חמשת אלפים דולר, נוסף על הסכומים האמורים להלן אשר יפלו בחלקו מתוך שארית רכושי. בתנאי מפורש שישא לו אשה מבנות הדת היהודית האורתודוקסית. אם לפני פטירתי או תוך חמשה עשר חדשים מיום מותי. אם לא יקיים תנאי זה, תיחשב הנחלה זו כבטלה ומבוטלת... כמו כן אני מצווה לנכדתי (פלוגית) סכום של אלפי דולר, בתנאי מפורש שתינשא ליהודי לפני פטירתי או תוך חמשה עשר חדשים לאחר זה“.

הורשות כאלה, ולפי אותם תנאים, נכללו בצוואה זו גם לגבי יתר הנכדים והנכדות. מענין לציין, כי את הכן הוא מצווה שיקח לו בת זוג יהודית אורתודוקסית דווקא, ואילו לגבי הנכדים והנכדות הוא מסתפק בבני זוג יהודים ויהודיות סתם, אף אם אינם אורתודוקסים. פחד הזקן שמא, חלילה, יטיל כבלים כבדים מדי על ידי נכדיו ונכדותיו...

★

לכאורה, מה התנגדות יכולה להיות לצוואה מעין זו? שהרי ממה נפשך: רוצים הבנים והנכדים ליהנות מן הירושה אשר הופרשה למענם — יקיימו את דברי המת ותבוא עליהם ברכה. אינם רוצים — ילכו באשר ילכו, אך אל ישימו לאל את דבריו האחרונים של אביהם זקנם. אך לא כך חושבים, כנראה, בנים. על כל פנים לא כל הבנים ולא בכל המקומות. וכאן אנו נתקלים באחד הפרקים הנוגים ביותר בדברי ימי היהדות בגולה בדורות האחרונים, פרק הסמיעה וההתבוללות. ופרשה זו במלוא הטרגדיה שבה, משתקפת דווקא מתוך דיונים אפורים בערכאות של נכרים.

והרי דוגמה מאלפת, אחת מני רבות:

במאה ה"ט התגוררה באנגליה משפחה יהודית מפורסמת, משפחת ג'ייקובס. אביהם משפחה, בית-אל ג'ייקובס, ואשתו, אסתר ג'ייקובס לבית ליאון, היו יהודים יראים ושלמים, דבקים בדתם וחרדים לקדשי ישראל. ולהם חמשה בנים וחמש בנות, ואלה הם: רוזה, לאורה, יוסף, הנרי, צ'רלס, בנימין ויליוס ג'ייקובס, מרים הלפרד, הנרייטה ד'אביגדור ופרנסיס שלום. בשנת 1874, משהגיעה אסתר המשפחה, אסתר ג'ייקובס, לגיל שיבה, כתבה צוואה, ובה הניחה סכומים ניכרים משלה, וממה שירשה מבעלה ומאמה — אף היא ממשפחת אמידים — על קרן נאמנות לטובת בניה ובנותיה. אך תנאי התנתה הזקנה בצוואתה

לאמר: „אם במשך ימי חיי או לאחר מותי ישא לו אחד מילדי אדם שאינו בן הדת היהודית, או שלא נולד יהודי, גם אם נתגיר ומחזיק עצמו יהודי, או ימיר דתו בדת הנוצרית או באיזו דת אחרת שהיא — יקפח ילד זה את חלקו ואת זכותו בקרן הנאמנות ובפירותיה... ולמן היום אשר בו יארע אותו מאורע יעבור חלקו של זה ליתר בני ובנותי, אשר יהיו אותה שעה בין החיים, בחלקים שווים“.

בשנת 1876, בהיות הזקנה שוכבת כבר על ערש דווי, כתבה תוספת לצוואתה, ובה, בתוספת זו, היא מספרת במרידות, כי נודע לה שבנה האחד, הנרי, נשא לו אשה לפי מנהגי הכנסייה האנגליקנית, וכי בנה השני, צ'רלס, המיר דתו בדת הנוצרית ונשא לו אשה נוצרית. על ידי כך, מוסיפה היא, הופקע ממילא חלקם של שנים אלה בנכסי קרן הנאמנות אשר יסדה. אולם ליתר תוקף, וכדי לא לתת מקום לספיקות בעתיד, היא מבטלת בפירוש את זכותם בצוואה, ומעבירה את חלקיהם ליתר הנהנים לפי הצוואה — כלומר: לחמש בנותיה ולשלושת בניה הנוותרים — בחלקים שווים. ולא ידעה האשה המסכנה עד מה העמיק ארס הטמיעה וההתבוללות לחדור אל גוף משפחתה. המצווה מתה שנתים ימים אחרי כתיבת הצוואה, ושלושה חדשים בלבד לאחר עשיית התוספת. והנה הוברר בחיי אמה, והיא לא ידעה. זמן השלישי יוליוס נשא לו אשה נוצרית בחיי אמה, והיא לא ידעה. זמן קצר לאחר פטירת האם, המירה גם הבת לאורה את דתה ונישאה לגבר אחד, מיכאל הודגסון שמו, והוא חבר הכנסייה האנגליקנית. מן המשפחה האנגלית-יהודית הענפה והמפוארת נשארו, איפוא, רק ששה: שני בנים (יוסף ובנימין) וארבע בנות (רוזה, מרים, הנריטה ופרנסיס), ואז נתעוררה שאלת הירושה. לפי הצוואה היו שלושת הבנים והבת האחת אשר זנחו את דת אבותיהם ונטמעו בין הגויים חייבים לסלק ידם מן הירושה ומכל תביעה בה. אך לא כן חשבו הם. שנים אחדות אחרי פטירת האם הביאה הבת לאורה הודגסון את תביעתה לערכאות, בשמה ובשם אחיה יוליוס, נגד המוציאים לפועל של הצוואה ונגד הנהגים האחרים בעזבונו, ודרשה מתן הצהרה, כי סעיף ההפקעה אשר בצוואת אמה אינו בן תוקף חוקי, ומשום כך לא קיפחו זיא ואחיה, את זכותם בירושת אדם, אף-על-פי שהפרו מצוותה. טענתה העיקרית של התובעת בבית המשפט היתה, כי מטרתה

1. Hodgson v. Hallford, (1879) 11 Ch. D. 959.

האחת של האם היתה לכופף עליה, על הבת, את הדת היהודית, ולמנוע ממנה את זכות הבחירה החפשית. לשם כך תלתה בתנאי את החלק אשר נתנה לה בירושה. אולם תנאי זה אינו אלא הטלת-אימים וכמוהו כאיוסם בעושי ובקנסם, אם תעזו הבת לסטות מן הדרך אשר התוותה לה היא. האם, תנאי כזה יש בו משום כבילת מצפוננו והגבלת חירותו של אדם, ולפיכך הוא פוגע בטובת הכלל. וכשם שבתי-המשפט פסקו בעבר, כי הנתון מתנת ירושה לאשה בתנאי שתסיר מבעלה, או לילד — בתנאי שלא יתן לאמו דריסת רגל בביתו, מתנתו מתנה ותנאו בטל, כך על בית-המשפט לפסוק כאן, כי אין לשים מכשולים על דרכו של אדם האומר לבחור לעצמו דת וכן זוג או בת זוג, וכי כל מי שכותב נכסיו לבנו או לבתו, ותולה את מתנתו בתנאי שיש בו משום הגבלת חופש הבחירה, מתנתו מתנה, ותנאו בטל. אלה היו טענותיה ומענותיה של הבת אשר המרתה את פי אמה ונישאה לנכרי. אך בית המשפט האנגלי לא היה תמימים-דעים עמה. השופט (Hall, V.C.) פסק כי הזכות נתונה לו לאדם להנחיל את נכסיו אחריו לפי צוואה לכל אלה מיוצאי חלציו אשר יישארו נאמנים לדתו הוא ולא יקבלו עליהם דת מסויימת, ותהא זו הדת הנוצרית, הרומית-קתולית, המושלמית או כל דת אחרת שהיא. אין הנידון דומה לראייה שהביאה התובעת. שם, באותן ראיות, היה התנאי ללא ספק נגד טובת הכלל ונגד מוסר הציבור. שהרי פירוד בין אדם לאשתו ונעילת דלת בפני אדם, הם מעשים החותרים תחת יסודותיה האיתנים ביותר של החברה האנושית. לא כן שאלת דת, שהוא דבר הנתון למצפון. כאן — רוצה אדם, נשאר הוא נאמן למצפוננו ומזוותר על הירושה. מבקש הוא ליקח את הירושה, אל יבוא בטענת מצפון.

השופט האנגלי המלומד, בפסקו את אשר פסק, תמך יתדותיו במשפט אחר והביא ראיה ממנו. מעשה באדם אחד שכתב עשרת אלפים ל"ש מנכסיו לבתו, אך תנאי הוסיף בצוואתו לאמר: אם היא „תלבש צעיף“ — כלומר, תיעשה נזירה קתולית — או תתקשר לעולמירע באיזה מוסד קתולי, תופקע המתנה והבת תועבר לחלוטין מן הירושה. הבת לא עשתה כמצות אביה, ונכנסה למנזר קתולי. בית-המשפט קיים את הצוואה והעביר את הבת מירושת אביה. גם שם — אומר השופט במשפטה של לאורה גייקובס-הודגסון — נעשה נסיון לכבול את מצפונה של הבת על ידי שיחוד בממון, בכל זאת פסק בית-המשפט, כי הצוואה כשרה והתנאי קיים. אף כאן כך.

סוף דבר היה, כי הבת הבוגדה ואחיה הבוגד אף הוא, יצאו מבית המשפט וידיהם על ראשם. אך זה היה, כאמור, בשנת 1879. לדאבון הלב לא כך נהג בית המשפט האנגלי בשנת 1940, במעשה דומה אשר הובא לפניו אותה שנה. אך על זה בשיחה מיוחדת, שכן דברים אלה על יחסי אבות ובנים, ועל מאמצי הורים לשמור את ילדיהם מנישואי תערובת והמרת דת, קובעים לעצמם פרק מיוחד, ולא דווקא מעודד ביותר, בתקופתנו אנו, ואפילו בארץ הזאת.

4. עוד על תנאי דת וגזע בצוואות

אחרי מלחמת העולם הראשונה קרה מעשה נורא בארץ: נערה יהודיה אחת, בת למשפחה ותיקה ומיוחסת בירושלים, עזבה את בית הוריה ונישאה ללא-יהודי. ונודעוזה אז העיר כולה. יש לזכור, כי נישואי תערובת לא היו אז חזיון נפרץ בקרב הישוב בארץ, והמעשה של הנערה הירושלמית פגע בצפור נפשה של עדת היהודים, שמנתה אז כמה רבבות נפש בלבד. ביחוד נפגעו עד מעמקי לבם בני משפחתה הקרובים של הנערה, יהודים ירושלמיים, סוחרים ובני תורה נאמנים עם אלוהים ואדם. את יסורי נפשם אין לתאר. הם בושו ונכלמה, כי היו לחרפה לשכניהם ולמפריהם. עת רבה לאתר מכן לא באו בין אנשים, ובלכתם ברחובה של עיר, כבשו פניהם בקרקע מקלון.

ימים עברו, שנים חלפו, והפצע נגלד. כלומר: כך נדמה היה לפחות למראית עין. שכנים חדלו לדבר בפרשה כאובה זו, ואנשים ברחוב פסקו להתלחש ולהראות באצבע מדי עבור על פניהם הנערה היהודיה, שהיתה עכשיו אשת קצין בריטי. האמנם נשכח הדבר מלב בני משפחתה, או — ביתר דיוק — ההשלימו כל בני ביתה עם סטייתה מהדרך הסלולה לבנות ישראל מימים ימימה? מאורעות הימים הוכיחו, כי לא כן היה הדבר: לפני שנים מועטות נפטר דודה, אחי אביה, של אותה אשה, וצוואתו האחרונה הובאה לבית המשפט לשם קיום ואישור, והד עמום מאותו מאורע טרגי עלה מבין שיטי הצוואה. הרוד היה בעל בעמיו אך חשוך בנים, ובצוואתו פסק בעין יפה לא רק מוסדות צדקה וחסד, אלא גם את כל בני משפחתו הקרובים אליו: אחים ואחיות, גיסים וגיסות, בני אח ובני דוד, איש לא נעדר. וגם אותה אשה, בת אחיו של המצוה, אשר נישאה לגוי, אף היא נזכרה בצוואה זו. אך לא לברכה אלא לדראון: לה הוריש המנוח

מתוך עובונו הגדול סכום של שילינג אחד, כלומר, חמישים פרוטות א"י, בלבד.

כך הביע איש ירושלים, יהודי דבק בדתו וחרד לשמה הטוב של משפחתו, את רגשי שאט-הנפש אשר מילאו את לבו כלפי שארת בשרו אשר העטתה קלון עליו ועל ביתו. היה זה הגמול היחיד והאחרון אשר היה בידו לגמול לברכה הקלה אשר שרחה דרכיה.

*

אותה נימת חרדה לטהרת המשפחה והגזע, לשלמות הדת והמסורת, נשמעת בצלילים שונים ומתגלה בגוונים שונים ברבות מן הצוואות אשר בתי-המשפט נדרשים לדון בהן. הנה מקרהו של יהודי אחר. יהודי זה, יליד אחת הארצות השכנות, עשה רוב ימיו במדינות הים, ולעת זקנה עלה ארצה, הוא וביתו, ברכוש גדול. אף כאן שלח ידו במסחר והוסיף נכסים על נכסיו. לאחר פטירתו הובאה צוואתו לבית המשפט לאישור, ובה קראתי, בין יתר הדברים, לאמר: „בימי נדודי הארוכים בארצות נכר שמרתי מכל חמדה בחיים את הירושה היקרה שהורישו לי אבותי, והיא האמונה בדת ישראל ובמסורת. ואתם, בני ובנותי היקרים, החזיקו בירושה זו. יראו את ה' והאבנו את תורתו. היו נאמנים לעם ישראל. חלילה, חלילה לכם להתחתן עם נשים וגברים שאינם מבני עמנו. המנעו מריב, עבדו את עבודתכם בחריצות ואמונה. הגדילו את שמכם הטוב בפעולותיכם הטובות וברכתי ברכת אב תלה אתכם בכל דרכיכם, וה' יצליחכם וישכילכם בכל דרכיכם ומעשי ידיכם.“

האם כתבו שני המנוחים ההם מה שכתבו וצוה מה שצוו משנאתם את הגויים? מסופקני. מכל מקום הדברים אינם עולים באור זה מתוך צוואותיהם. הם היו יהודים פשוטים, תמימי מסורת ודבקים באמונתם, וכיהודים ביקשו לראות אף את ילדיהם וקרוביהם נאמנים לעם ולדת. כלום יש מן הפליאה בדבר? והרי רצון זה ושאיפה זו אינם מן המידות המיוחדות ליהודים בלבד. ההדוגמה הבאה תוכיח:

לפני שנים מספר נדרש בית-משפט אחד בפאריס אשר בצרפת לפסוק בשאלת כשרותה המשפטית של צוואה אחת. ומעשה שהיה כך היה:

אשה צרפתייה אמידה, קתולית מבטן ומלידה, נפטרה בשנת 1944, והשאירה אחריה צוואה, שבה כתבה לנכדתה חלק הגון מרכושה:

אחווה גדולה ומפוארת בלב צרפת. אולם תנאי התנתה בצוואתה לאמר: „אם תינשא נכדתי ליהודי, תפקע זכותה בעובון שיישאר אחרי, והאחווה תפול לנחלה לבית יתומים (פלוגי)“. אחרי פירסום דברי הצוואה, הביאה הנכדה את דינה לבית המשפט בפאריס, ודרשה שתיתן הצהרה מוסמכת, כי אותו תנאי בטל ומבוטל. אינני יודע אם מתוך קנאות נפרזת למסורת הצרפתית של חרות המחשבה וחופש המעשה עשתה הנכדה מה שעשתה, או מטעם פרזואי יותר, היינה מתוך חשש לחסרון־כיס, מאחר שעמדה להינשא לאיש יהודי... אם כה ואם כה, בית־המשפט הצרפתי, כבית המשפט האנגלי בענין צוואת ג'ייקובס אשר עליה דברתי בפרק הקודם, נדרש לפטוק בעניין עדין ביותר, ששיקולי דת וגזע מעבר מזה, והשקפות מודרניות על רצון בחירתו החפשית וזכות הגדרתו העצמית של אדם מעבר מזה, משמשים בו בערבוביה.

סוף דבר היה, כי השופט הצרפתי קיבל את טענתו של עורך־הדין פוקליטה של הנכדה, וקבע כי התנאי האמור בצוואה נועד להגביל את נטייתו הטבעית וזכותו המשפטית של אדם לבוא בקשרי חיתון, ולפיכך הוא בטל, מהיותו פוגם ביסודות החוקה הצרפתית. פירושו של דבר: הנכדה הצרפתית מותר לה לבחור לעצמה בן־זוג מזרע ישראל, בלא־כל־חשש של אבדן האחווה המפוארת של סבתא שלה.

עד כאן הכל טוב ויפה, ואין בו מאומה מן הזרות או מן התמיהה, מבחינה משפטית או סוציאולוגית אפשר להסכים להלכה אשר נקבעה בפסק־הדין הצרפתי, ואפשר גם לבקרה, אך לא צדדים אלה מעניינים אותנו כאן, אלא היסוד האנושי־כללי שבצוואה בראש וראשונה, והתגובה היהודית על פסק־הדין בשורה השניה, ותגובה זו, חייב אני לציין, נתגלחה בפנים משונות ביותר: על הענין סופר גם בעתונות המקומית (ראה, לדוגמה, „ידיעות אחרונות“ מיום 17.2.47, טלגרמה משירות הידיעות „אוברסיז“), אך מסיבה שלא עמדתי על טיבה, הוכתר סיפור המעשה בכותרת המזודה „משפט על צוואה אנטישמית“. בגוף הידיעה נאמר על התנאי, אשר הודבק ע"י הסבתא הצרפתית למתנתה, כי הוא תנאי „אנטישמי“, ובחתימתה מבשר המספר בתרועת נצחון, כי בית־המשפט מצא שהסעיף „האנטישמי“ אשר בצוואה, הוא בניגוד לחוקה הצרפתית החדשה“. לא קראתי את פסק־הדין הצרפתי במקורו, אף לא ראיתי את הנוסח של סיפור המעשה

כפי שנשלח מצרפת על ידי שירות הידיעות, אך בטוח אני בכך, כי בזה ובוזה לא דובר כלל ועיקר על אנטישמיות ועל שנאת ישראל. עירוב פרשיות ועירוב דעות כאן, הסבתא הזקנה היתה פרו־צרפתית, ואם תרצו אף פרו־נוצרית, ורצונה האחרון היה, כי במשפחתה לא יהיו נישואי תערובת מבחינת הדת והגזע, וכי נכדתה לא תינשא לבן אמונה אחרת. כלום לזה אנטישמיות ייקרא? ואם ישאל השואל: ומדוע זה ייחדה הזקנה את הדיבור על „יהודים“ ולא הזכירה בני דתות אחרות? אף אנו נשיב ונאמר לו: מיהודים, אנשי השכלה ובני תרבות, יראה; לעובדי אלילים ולבני אמונות אחרות לא חששה, ולא אפליה כאן, ואף לא שנאה, אלא נסיון חיים וחכמת חיים.

אך דברים אלה נאמרו רק במאמר מוסגר ובדר־ראגב. לצורך הבעייה המעסיקה אותנו כאן די לציין, כי מסיפור מעשה זה נמצינו למדים, כי יש ורצונו של המצווה לחוד, ושיטתו של הדיין, מפרש־החוק, לחוד, וכי לא תמיד עולים שנים אלה בקנה אחד, אף־על־פי שיסוד־היסודות ועיקר־העיקרים בפירושי צוואות הוא הכלל: „מצווה לקיים דברי המת“. כאן, במקרה זה, היה המדובר באשה צרפתית ובבית־משפט צרפתי, והוא גילה טפח מחיי ההווי של משפחה נוצרית בצרפת. בפרק הקודם כבר רמזתי מה דרך בחרו לעצמם בימינו אלה בתי־משפט אנגליים, משבאו לפרש צוואה דומה של איש יהודי שנודמנה לפנייהם, וצוואה זו מגלה פרשה כאובה מחיי ההווי של קיבוץ יהודי אחד בגולה, כוונתי למשפט אשר החקיים לפני שנים מספר באנגליה, והידוע בשם משפט בלייברג¹.

וזה גוף המעשה:

יהודי אנגלי אחד, שלמה בלייברג שמו, כתב בשנת 1902 צוואה, ובה הנחיל לבניו ולנכדיו פירותיה של קרן נאמנות אחת אשר יסד. במרוצת השנים לאחר זה כתב שש תוספות שונות לצוואתו, ואחת מהן נאמרה בזו הלשון: „הריני מכריז ומודיע בזה, כי אם מישוה מבני או מנכדי יתחתן עם מי שאינו בן האמונה היהודית (of the „Jewish faith“, בלשונו הוא), בין לפני מותי ובין לאחר מכן, יוסקעו חלקו וזכותו של בן זה או נכד זה בצוואתי האמורה, או באחת

1. Re Blaiberg, (1940) 1 All E. R. 632

התוספות לה, וצוואתי האמורה וכל תוספת לה יפורשו כאילו אותו בן או אותו נכד נפטרו ביום חתונתם."

היהודי מת בשנת 1909, ובשנת 1924 נישאה אחת מנכדותיו בפאריס לאדם אחד בשם דימיטרי קולומנין, לא־יהודי. נישואים אלה בוטלו לאחר זמן קצר, ובשנת 1926 נישאה הנכדה שנית, זאת הפעם למרקיו דה־אנדיה איררזבל, אף הוא לא מזרע ישראל. גם זיווג זה לא עלה יפה, ובשנת 1931 בוטלו אף קשרי נישואין אלה. במשך כל הזמן, למיום נישואיה הראשונים, לא נטלה נכדה זו שום חלק מפירות העזוב, כי הכל היו בטוחים שהיא קיפחה את זכותה מחמת נישואי התערובת. אולם בשנת 1939, לאחר שנתגרשה משני בעליה הנכרים, זכרה פתאום את סבה היהודי ואת עזבונו, ודרשה את חלקה בפירותיה של הקרן אשר יסד בזמנו.

הענין הובא לבית המשפט האנגלי, והנכדה השמיעה בו את הטענה, כי התנאי בצוואת סבה על פקיעת זכותה בעזבונו במקרה של נישואין למי שאינו יהודי, תנאי זה אינו ברור כל־צרכו, ולפיכך יש לראותו כבטל ומבוטל כעפרא דארעא. בית המשפט האנגלי (השופט מורטון) קיבל את הטענה, הכריז כי התנאי בצוואה אינו מועיל, וצווה לתת לנכדה את חלקה בירושה אשר השאיר אחריו הסב בלייברג.

כאן יש לנו עניין מיוחד בנימוקים שנתן השופט המלומד לחיזוק מסקנתו, ואלה הגימוקים: קודם כל כבר נקבעה הלכה שאין מערערין עליה, כי תנאי הבא להפקיע טובת הנאה שקנה לו אדם בעזבונו, מן הדין כי יהא מנוסח פשוטות וברורות, למען יעמדו הכל על טיבו ועל משמעותו, וידעו כיצד יקיימוהו וכיצד יפירוהו. אך תנאי המשמיע איסור להתחתן עם מי שאינו בן האמונה הישראלית, תנאי זה אינו ברור ואינו פשוט כלל ועיקר, וכל כך למה? משום שמציאותה או העדרה של אמונה בלבו ובהכרתו של אדם, הם מן הדברים המסורים לו ולמצפונו, וכיצד זה יוכל בית־המשפט להדור לתוך עמקי צפונותיו של אדם כדי לגלות אם הוא מאמין באמת ובתמים באלוהי ישראל ואם אינו מאמין? במקרה דנא חייבים לחקור ולקבוע אם התנאי של הסב בלייברג אמנם הוסר, כלומר: אם בשנת 1924 היה דימיטרי קולומנין, בעלה הראשון של הנכדה, בן האמונה הישראלית, אך זוהי הקירה שבית המשפט לא יוכל לעשותה, מטעם זה — כך פסק בית המשפט האנגלי — ההורשה קיימת והתנאי בטל.

אין זה, כמובן, פורום משפטי, ואין כאן המקום להתווכח עם השופט האנגלי, אך השאלה כוקעת ועולה מאליה: האמנם אין כל אפשרות לקבוע אם דימיטרי קולומנין, או המרקיו דה־אנדיה־איררזבל שבא אחריו, בשעה שנשאו להם לאשה את נכדתו של שלמה בלייברג, היו יהודים או לא? נכון, כי לצורך פתרון שאלה זו יש להיוזק למרשגים מופשטים הלקוחים משטח חיי הרוח והמחשבה, אך דברים כאלה אינם זרים לרוח המשפט ולאנשי החוק והמשפט, והראיה: בית־המשפט נדרש, למשל, לעתים קרובות לקבוע במדוייק מה היתה כוונתו של אדם במקום שמציאותה או העדרה של כוונה — כגון, כוונת רמיה או כוונת רצח — היא מיסודות העבירה במשפט פלילי, או מהשאלות השנויות במחלוקת במשפט ממונות. והרי גם „כוונה" היא מסוג הדברים הנתונים ללבו ולמוחו של אדם, וכך נקבעת גם כל עובדה אחרת במשפט אזרחי ופלילי, אף שאחד מבעלי הדין תמיד יש לו ענין להצניעה ולהסתירה, ולא מצינו, כי בית־משפט יתחמק מלטפל בענין מסויים רק משום שהדבר יצריך בדיקת מחשבותיו או נטיותיו הרחניות של אדם.

קיצורו של דבר: שלמה בלייברג היהודי — דוגמת אותה סבתא צרפתית — נכשל בלשונו, ורצונו האחרון להבטיח את קיום שרשרת הדורות על ידי שיחוד יוצאי חלציו בממון הושם לאל, כי כה אמר וכה פסק המשפט האנגלי.

★

לדאבון הלב אין סיפורם של שלמה בלייברג ונכדתו המתנכרת מקרה בודד או אפילו נדיר, הקיבוצים היהודיים בתפוצות הגולה מקוננים מרות על נטיות הטמיעה וההתבוללות הגוברות והולכות בקרב הדור הצעיר, והם אובדי עצות וקצרי יד להלחם בהן. משפט הצוואה של שלמה בלייברג — כמשפט הצוואה של אסתר גייקובס אשר עליו דברתי בשיחתי הקודמת — הביא לידי גילוי את הטרגדיה של אחת המשפחות היהודיות באנגליה, אך ההלכה שנקבעה בו מרחיבה ומעמיקה את הטרגדיה של הקיבוץ היהודי בכללו באותה ארץ, שכן היא משמשת תקדים־הלכה ובכיה לדורות בכל מושבות האימפריה הבריטית, כפי שנראה ביתר פרטות בפרקים הבאים.

זה נראה להלן, בהמשך הדברים. לפי שעה נעקוב אחר המשפט בשלבי הנמוכים.

יש להטעים, כי ברנט סמואל מתוך שהיה, כנראה, יהודי קפדן וזהיר לא הסתפק בהצגת הדרישה שבתו תבחר לה בן זוג יהודי, אלא התנה תנאי כפול ומכופל, היינו, שגם הוריו של התנו לוקח בתו אף הם יהיו יהודים, וקפדנותו זו — בסופו של דבר — היתה בעוכריו. בית המשפט בשלב הראשון של הדיונים פסק (מפי השופט בנט) ¹, כי תנאי ההפקעה — על שני חלקיו — איננו ברור די צרכו. אשר למלים „הורים יהודים” — כך אמר השופט המלומד — הרי אין הוראה ואין רמז בצוואה אם כוונתו של המנוח היתה לגזעם של הורי הבעל או לדתם, כלומר: אם הם, ההורים עצמם, חייבים להיות בני הגזע היהודי, או אם די בכך שהם יהיו יהודים, אף אם אינם בניהם ובני בניהם של יהודים עד ראשית כל הדורות, ואשר לחלק האחר של התנאי, היינו, שעל הבעל להיות „בן דת ישראל”, לא הביע השופט דעה משלו, אלא הלך בעקבות ההלכה שנפסקה במשפט בלייברג — שעליה הרחבתי את הדיבור בשיחתי הקודמת — היינו, כי ענייני דת ואמונה הם מן הדברים המסורים ללבו ולמצפוננו של האדם, וכי בית-משפט אינו יכול לעמוד עליהם, לגלותם ולפסוק על פיהם.

קיצורו של דבר: בית המשפט הנמוך החליט, כי התנאי של ברנט סמואל בצוואתו, הכורך עניינים של ממון בדברים של דת ושל גזע, אינו מועיל, וכי משום כך יש לקרוא את הצוואה כאילו לא היה בה שום תנאי של הפקעה, כלומר, שהבת עדנה סמואל, למרות נישואיה לבן עם זר לא קיפחה זכותה בעזבון אביה, לא היא ולא בעלה וילדיה.

בגלגולו השני הובא העניין לפני בית-המשפט לערעורים ² בית-משפט זה אמר (מפי השופט לורד גרין, שומר המגילות) כמה דברים שזמן הראוי להשימם, ביחוד מתוך השווה לדברים שנאמרו לאחר זמן בבית-הלורדים, וכך אמר בית המשפט לערעורים בתמצית הדברים:

המוריש עשה כאן מה שמורשים רבים עושים, או מנסים לעשות,

1. (1941) 1 All E. R. 539.

2. (1941) 3 All E. R. 196.

5. צוואת ברנט סמואל

ברנט סמואל היה יהודי אמיד, בן לאחת המשפחות המיוחסות באנגליה. הוא היה בעל עסקים גדולים ומסונפים, ולו מהלכים גם בחברה האנגלית-הנוצרית, אף-על-פי-כן לא בוש ביהדותו, ואת דבקו הדתית או, לפחות, את חיבתו למסורת ישראל שאף בכל לבו להוריש לבתו היחידה עדנה סמואל, שאיפה זו נתגלמה לאחרונה בצוואה אשר השאיר אחריו. בצוואה זו, אשר היא טיפוסית ליהודים אנגליים בני חברתו ומעמדו של ברנט סמואל, כתב סכומים ניכרים לבתו עדנה, שהיתה אז רווקה, והוריש לה ולבעלה-בעתיד וילידיהם אשר יולדו להם גם פירותיהם של קרן נאמנות גדולה אשר ציוה להקים בשארית הוננו. אך באחד מסעיפי הצוואה כתב לאמר: „ולמרות כל מה שנאמר כאן בצוואתי זו: אם בתי, באיזה זמן שהוא אחרי מותי, תבוא בקשרי חיתון עם אדם שאינו מיוצאי הלציהם של הורים יהודים וכן הדת היהודית (בלשונו הוא: „A person who is not of Jewish parentage and of the Jewish faith”), אזי תיפסק טובת ההנאה אשר אני מעניק בזה לבתי, או לאדם שאליו תינשא, או לצאצאיהם או לצאצאי צאצאיהם, ולצוואתי זו יינתן תוקף כאילו ניתנה בתי ביום חופתה.”

ברנט סמואל נפטר לבית עולמו בשנת 1925, ועשרים ואחד חדשים בלבד אחרי מותו שכחה הבת עדנה את אביה ואת משאת-נפשו האחרונה, והלכה ונישאה לאנגלי אחר, הרולד קלייטון שמו, לא-יהודי ולא בן-יהודים. ימים רבים היו הכל סבורים, כי נישואי התערובת הפעילו את סעיף ההפקעה בצוואה, וכי בעטיים נשללה מאת הבת ומאת בעלה וילדיה כל זכות בעזבון אביה המנוח ברנט סמואל. אך בפברואר 1940, חדשים ספורים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, עלה בדעתם של הבת ושל בעלה לנסות את מזלם, שמא יעלה בידם לבטל את התנאי אשר „גזל” מהם את אוצרות כספו של סמואל האב, ואז הביאו את תביעתם לבית הדין, ודרשו כי יחזרו ויכירו בזכותם לאכול מפירות קרן הנאמנות אשר יסד המנוח, תביעה זו חשיבות רבה נודעת לה, הן מבחינה יהודית והן מבחינה משפטית, משום שבגלגולה האחרון והסופי הגיעה לשלב הגבוה ביותר במערכת המשפט באנגליה, הוא בית-הלורדים. מה פסק בית-משפט מכובד

היינו, להדריך ולכוון מתוך כפרם את חיי ילדיהם. אין תימה בדברי, שבת-משפט אינם חובבים הוראות מסוג זה, ונוטים לבטלן כל-אימת שהחוק רק מרשה זאת. כך, למשל, הם מבטלים צוואה כזאת כשההוראות בה אינן ברורות כל צרכן. אך כאן, במקרה ברנט סמואל, היתה כוונת המוריש גלוייה וברורה. תנאו של המנוח — על שני חלקיו — מתייחס לדת. המנוח הביע את רצונו המוחלט, כי מיי-שעתיד-להיות בעלה של בתו יהיה איש יהודי אשר גם הוריו הם יהודים. לשון אחרת: אין די בכך, שהגבר לוקח-בתו יתגיר שעה אחת קודם חופתו; הוא צריך להיות בן להורים יהודים ולא גר. בתנאי זה קשר את ההורשה. ומכיון שהתנאי הופר — פסקו לחלוטין זכות הבת וזכות בעלה בירושה. בית המשפט לערעורים ביטל, איפוא, את פסק הדין של בית המשפט הנמוך, ופסק להעביר את הבת ובעלה וילדיה מן הירושה. אז הובא הדבר בדרך ערעור שני, אל בית-הלורדים¹.

בבית הלורדים ישבו לערעור חמשה שופטים נשואי-פנים ואנשי-שם. מפאת חשיבות העניין כתב כל אחד מהם פסק-דין נפרד. בו ציין את הנימוקים אשר הביאו אותו לידי מסקנתו. והואיל ואותו בית-משפט של נכרים נדרש לפסוק בעניין שהוא כל כך קרוב ללבנו, ואשר רבנים ומורי-הוראה בדיני ישראל מוסמכים יותר, לפי טבע הדברים, לדון בו, מן הדין כי נטה אוזן קשבת למקצת הדברים אשר הושמעו באותו בית-משפט, ונכתבו אחרי כן בספר, למען ישמשו תקדימי-הלכה ומורי-דרך בעתיד לשופטי צוואות וירושות. ורק קטעים בודדים מדבריהם של אחדים מן הלורדים אביא כאן. שופט אחד (לורד רומר) אומר, ואלה דבריו בתמצית:

המנוח היה מאותם המורשים, אשר לדעתי הם רבים יותר מדי, המבקשים על ידי סעיף הפקעה בצוואתם להכריח אדם, שהעניקו לו טובת הנאה, לפעול או להמנע מלפעול בענייני דת לא בהתאם למצפוננו שלו, כי אם בהתאם להכרתם הדתית הם. זוהי, כמובן, זכותו של כל מוריש. אך המשתמש בזכות זו חייב לציין בבהירות רבה, ובלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, איך ומתי יחול סעיף הפקעה. המנוח ברנט סמואל קבע בצוואתו תנאי כפול, היינו: שהבעל אשר בו תבחר בתו עדנה יהיה בן האמונה הישראלית ובן להורים יהודים.

1. (1945) 1 All E. R. 16.

אך מה פירושו של הביטוי „הורים יהודים“? האם מלים אלה מתייחסות לגזע או לדת? לדעתי, כוונתו היתה לסמן את הגזע, שממנו חייב לצאת מיישעתיד-להיות חתנו. שאם לא כן, למה לא אמר בפשטות, כי החתן והוריו יהיו יהודים, אלא בחר דווקא בנוסח כזה המשמיענו כי הנבחר חייב להיות לא רק יהודי אלא גם יוצא חלציהם של הורים יהודים? כאן מונח הרעיון של גזע ולא רק של דת בלבד. נוסף על כך, הרי התיבה אבהות („parentage“ בלע"ז), כשהיא דבוקה אל תואר של לאום (יהודי, אנגלי, צרפתי וכדומה), מובנה הראשוני מורה על גזע, או על יחוס-אבות.

מה היתה, איפוא, כוונתו של המנוח סמואל בהתנותו, כי האיש לוקח בתו יהיה מגזע יהודי או בן יחש יהודי? אין, כמובן, להעלות על הדעת, כי על האיש להוכיח שלשלת יחסין נמשכת ובלתי פוסקת ממנו ועד יעקב אבינו. שהרי אילו היה על הבת לחכות לבעל כזה, היה עליה לשבת בבחוליה כל ימי חייה, והתנאי היה אז בטל מהיותו מכון למניעת נישואין מוחלטת. מסתבר, איפוא, כי המנוח התכוון לכך, שהבעל יהיה גבר אשר דם עברי זורם בעורקיו. אולם מה מידת דם עברי צריכה להיות בגופו של אותו גבר? האם די בכך, שדם עברי זורם בעורקיו של אחד מהוריו, או שמן ההכרח להראות כי גם אביו וגם אמו היה בהם דם עברי? ומה בדבר הורי ההורים? האם די בכך, שאחד מהורי ההורים היה בו דם עברי, או שיש צורך להוכיח כי דם עברי היה זורם בעורקיהם של הורי הוריו של הבעל הן מצד אביו והן מצד אמו? ואף בזאת עוד לא תמה הפרשה, שהרי ייתכן ויש צורך להוכיח יחסין קדומים עוד יותר, על כל השאלות האלה וכיוצא בהן אין המוריש משיב תשובה ברורה בצוואתו. וכיוון שכך, אין אפשרות לבית-המשפט לראות מראש ברורות ומדוייקות באיזה מקרה תבוא טובת ההנאה לידי גמר, והתנאי בטל מחוסר בהירות.

ואשר לזרוע השניה של התנאי, היינו, כי על הבעל להיות „בן האמונה היהודית“, גם חלק זה אינו ברור די צרכו. שהרי אף אני עצמי — כך מעיד השופט המלומד על עצמו ואומר — איני יודע מה כוונת המלים האלה. יש בני אדם הנוהרים במצווה קלה כבחמורה. אלה וודאי על הדת היהודית ייחשבו. אולם יש כאלה שאינם שומרים כל תקנה וכל סייג, ולעתים הם דשים בעקבם מצוות „עשה“ ולא תעשה“. אינני מסופק, כי כל אחד מבני סוג זה יעיד על עצמו כי בן האמונה הישראלית הוא. אך אינני מפסק, כי אנשי הסוג הראשון,

הדבקים בה' ובתורתה, לא ימנו את אנשי הסוג השני עם בני האמונה היהודית. הדבר תלוי במידה שבה מקבל כל אדם על עצמו את החוקים ואת הסייגים ושומר את המצוות, כלומר: זוהי בעצם שאלה של דרגה. אך המוריש ברנט סמואל לא נתן שום הוראה ולא קבע שום קנה-מידה כיצד למוד את דרגת אמונתו של מי שמבקש להיות בעל בתו. ואיך יידע אדם מתי מקיימת הבת ומתי היא מפירה את ההתנאה האמורה בצוואה? כללו של דבר: גם זרוע זו של התנאי אינה ברורה, ולפיכך התנאי כולו בטל, והבת צריכה לרשת את עזבונו אביה כאילו לא היה שום תנאי בצוואתו.

אלה הם עיקרי הדברים שיצאו מפיו של אחד השופטים בבית הלורדים.

שופט אחר (לורד אטקין) צרף דעתו לדעת השופט הקודם והוסיף לאמר: „אין אני רואה בעין יפה את הכוח הניתן למורשים לספק מחוך קברם על בחירת בני זוג לנהנים על פי צוואותיהם, ולא הייתי מיצר אילו היו מבטלים כוח זה לחלוטין. ברור, כי קליטון (בעלה של הבת), אנגלי נוצרי, איננו ממלא את התנאי של הצוואה, שהרי הוא, לכל הדעות, גוי גמור הן מצד אביו והן מצד אמו. אך לא זוהי השאלה, השאלה היא: אם התנאי ברור מלכתחילה, וכבר נאמר, כי אין הוא מחזור כל צרכו“.

שופט שלישי (לורד רוסל מקילובן) אמר, וזו תמצית לשונו: המוריש ביקש לראות בחתנה, בעל בתו, שתי סגולות, היינו: שיהיה גם בן הדת היהודית וגם בן להורים יהודיים. הסגולה האחת מתייחסת לדת והאחת לגזע. המלים „of Jewish parentage“ מורות על דרישה הנוגעת לגזע. אך כאן מתעוררים ספקות: האם שני ההורים חייבים להיות מגזע יהודי, או רק אחד מהם, ומי מהם? ומה מידת דם צריכה לזרום בעורקיו של הבעל כדי שייחשב ליוצא-חלציהם של הורים יהודיים? אין אפשרות לקבוע זאת מראש, כי אין בנמצא „סטנדרד“ של הוריה יהודית. והוא הדין בשאלת „האמונה היהודית“. המוריש כאן לא קבע את דרגת האמונה ואת מידת הדביקות בדת אשר היה רוצה לראות בחתנו. אכן, קשה לאמר על אדם מסויים אם הוא אמנם בן האמונה היהודית...

שופט רביעי (לורד רייט) אמר, ואלה דבריו בסיכום: מוריש המבקש להשאיר את עזבונו, או כל זכות בה, כסוף לתנאי של החרמה, חייב להיות זהיר מאוד, או שעורך דינו חייב להיות זהיר, כיצד יבטא

את חפצו. המלים „of Jewish parentage“ מורות על דרישה הנוגעת לטהרת הגזע. אך טהרה זו מה טיבה? האם דרוש לשם כך דם טהור בשיעור של מאה אחוז, או אולי יספיקו שבעים וחמשה אחוזים, או גם חמישים אחוזים? הצוואה שותקת ואינה נותנת תשובה על כך. בית המשפט יכול אמנם לספק את התשובה, אך אם יעשה כך הרי יהא הוא עצמו כותב צוואה למנוח, ואין זה מתפקידו. קיצורו של דבר: התנאי אינו מועיל מחוסר בהירות בזרוע האחת שבו.

מה שמעניין אותנו ביותר בדבריו של שופט נכבד זה מבחינה יהודית, הרי הם דבריו על הזרוע השניה, כלומר, על חלק התנאי המדבר על הדרישה שהבעל יהא בן הדת היהודית. אמנם לדעתו של שופט זה אין מן הצורך לדון בכך לאור מסקנתו בדבר החלק הראשון. אך הוא מוצא לנחוץ להוסיף ולומר — בניגוד לדברי חבריו השופטים — כי אילו נדרש לחוות דעה בחלק השני של התנאי, לא היה מתקשה כלל, והיה פוסק כי אפשר גם אפשר להוכיח ולקבוע את הכרתו הדתית של כל אדם ואדם. אם אדם משתייך לדת היהודית או אינו משתייך לה — אומר השופט הנכבד — זוהי שאלה של עובדה שאפשר לקבעה כשם שקובעים כל עובדה אחרת. המלים „דת יהודית“ הן ברורות ומובנות, בדיוק כמו המלים „דת נוצרית“, אעפ"י שדת זו כוללת גוונים ובני גוונים, כגון, קתולים-רומאיים, אנגליקנים, פרס-ביטריאנים, לוטראנים וכיוצא בהם. משל למה הדבר דומה? לבניין אחד אשר בו מצויות דירות רבות. „בשום פנים לא הייתי אומר, כי הביטוי „דת נוצרית“ אינו ברור“, כך מטעים שופט זה ואומר בדברי הסברו.

כבר צוינו, כי מלוחיו הטובות של שופט נכבד זה על בהירותן ופשטות מובנן של המלים „דת יהודית“ לא הועילו להציל את התנאי בצוואת המנוח ברנט סמואל, מחמת הדעה השלילית שלו ושל חבריו על הביטוי „בן להורים יהודיים“, ולצוואה ניתן תוקף כאילו לא היה בה אותו תנאי. פסק-דינו של בית-המשפט לערעורים בוטל, איפוא, ופסק הדין של בית-המשפט הנמוך הושב על כנו.

6. פולמוס משפטי סביב צוואה דתית

פסק-דינו של בית הלורדים אשר ביטל את צוואתו של ברנט סמואל הטיל מבוכה בדעת הקהל, ביחוד בציבוריות היהודית ובין הפרקליטים כתבי-צוואות, ועורר סערת תגובות בחוגי המשפטנים

באנגליה ואף מחוצה לה, כאשר לא עורר שום פסק דין אחר עת רבה: אלה מסכימים ומחייבים ואלה מתנגדים ושוללים.

יש לזכור, כי בתיקהם של פרקליטים, כספופות של בנקים ובמגרותיהם של יהודים רבים מונחות צוואות רבות, דומות בעיקרי דבריהן לצוואתו של ברנט סמואל, ומה יהיה על אלה לשיבוא יומם של כותביהם? נוסף על כך: בימים אלה של מבוכה בחיי הרוח בתפוצות ישראל, מרבים יהודים נאמני המסורת לבקש עצה מפי פרקליטיהם מה עליהם לעשות כדי שרכושם אשר ישאירו אחריהם לא יעבור לידי בניהם ובנותיהם, אם אלה ימירו דתם או יבואו בקשרי חיתון עם נכרים, והפרקליטים עצמם אובדי עצות, ואינם יודעים מה ישיבו ללקוחותיהם, נוכח פסק-הדין באותו משפט.

אחד המשפטנים החשובים ביותר באנגליה (עורכו של קובץ פסקי-הדין All England Law Reports) מעיר על פסק-דינו של בית הלורדים ואומר — בחמיצת הדברים — „מזרישים ידועים עומדים על כך, כי סעיף התנאה על נישואין לכן דת אחרת יוכנס לתוך צוואותיהם, ותפקידו של מנסח הצוואה הוא לבטא את כוונתו של המוריש במלים הדרושות. עד הזמן האחרון נראה היה, כי הביטוי „בן הדת היהודית“ (of the Jewish faith) בלע"ז) הוא ברור ופשוט, וכי אפשר להוכיח לבית המשפט כעובדה מי בא במסגרת הגדרה זו ומי אינו בא. והנה הפך בית הלורדים את הקערה על פיה, ועלשיו אי-אפשר להתגבר על המכשול — ומכשול זה, עומד בדרכם של מצויים מכל הדתות — אלא בשתי דרכים: ראשית, שהמצווה יוסיף על תנאו את הדרשה כי הנהגה מן העובדן ימציא מאת הכנסיה הנזענת בדבר — יהודית, נוצרית או מוסלמית — תעודה אשר תעיד, כי בן הזוג אמנם משתייך לכנסיה הדתית הדרושה, ותעודה זו תהא סופית ומכרעת לצורך ההורשה; או, שנית, שהמצווה יציין בצוואתו, כי ההחלטה הסופית והמכרעת אם בן הזוג משתייך לכנסיה הדרושה, תהא נתונה בידי האפוטרופסים, המוציאים-לפועל את הצוואה“.

בכתב עת מקצועי רב-השפעה אחד הופיעו שני מאמרים, המביעים דעות הפוכות זו מזו וסותרות זו את זו, בדבר ההלכה אשר נקבעה ע"י בית הלורדים, באחד מהם (59 L. Q. R. 99) נאמר בתמצית הדברים כך: הרשות הניתנת למצווה להתנות תנאים בצוואתו משמעה, כי החוק מאפשר ליד המתה למשול בחיים, אין פלא בדבר, כי בחיי המשפט אינם רואים בעין יפה תנאים כאלה.

ומחליטים, כי אין לתת להם תוקף אלא אם כן ברורים הם וקבועים. דעת בתי המשפט אינה נוחה ביחוד מתנאי הבא להגביל את חופש הבחירה בענייני חיתון, אנו מסכימים לדעת השופטים לורד רוסל מקילובן ולורד רומר (החולקים על דעתו של השופט לורד רייט), כי אין אפשרות לקבוע אם אדם הוא בן דת ישראל או לא... מה שאין כן במקרה של הדת הנוצרית. עיקר העיקרים ויסוד היסודות בנצרות היא האמונה באלהותו של המשיח, אולם מהו היסוד ומהו השורש בדת ישראל? הפרשי הדעות בין יהדות אורתודוכסית לבין יהדות רפורמית הם יסודיים כל כך, עד שקשה לא לחשוב עליהן כעל שתי דתות נפרדות זו מזו, מכל מקום, לא על גקלה יעלה בידו של בית משפט לפתור שאלה סבוכה ומסובכה זו. להבא ייתכן, כי מצווה מסוגו של ברנט סמואל יפקח על בחירת בתו על ידי כך, שיקבע תנאי בצוואתו, כי בעלה חייב להיות חבר בית כנסת מסויים, או חייב להצהיר הצהרה, כי אינו משתייך לדת הנוצרית. אולם אף כשרותם של תנאי החרמה מסוג זה מוטלת בספק גדול, ואם בתי המשפט יפסקו, כי אמנם אינם מועילים, יהיו אנשים מועטים מאד אשר יצטערו על כך צער אמת.

דעה הפוכה מזו ומנוגדת לה בתכלית הובעה במאמר אחר באותו כתב עת ובאותו כרך (59 L. Q. R. 215). במאמר זה אימר הסופר (B. B. Benas) — בסיכום הדברים — כך: הורשה המותנית בשמירת הדת היא תופעה שכיחה בצוואות יהודיות, אך אינה בשום פנים אופינית להן בלבד. הורשות כאלה אפשר למצוא לעתים קרובות בצוואותיהם של פרוטסטנטים, ולעתים רחוקות יותר גם בצוואותיהם של קתולים-רומיים, שאלת הגזע היהודי לא היתה מתעוררת כלל במשפט הצוואה של ברנט סמואל, אלמלא החלוקה לגזעים — „ארי“ ו„שמי“ — המשמשת נושא לייחוחים תכופים ובעזרים כל-כך בפי האידיאלוגים ביבשת אירופה. בארץ אנגליה לא היה הדבר שנוי במחלוקת כלל, „יהודי“ משמעו היה תמיד, כפי שהגדירו זאת חוקי הארץ, „אדם המחויק בדת ה'יהודית'“, וכיצד ייתכן לדעת מי הוא יהודי ואיך אפשר לקבוע את זהותו של זה, לצורך חוקי הארץ, אם עולה הספק בעצם האפשרות לקבוע מה פירושן של המלים „דת יהודית“? הנה הוחק, למשל, אחד החוקים היסודיים במערכה לאמנסיפציה של היהודים באנגליה, הוא „חוק הבחירות“ (Ballot Act, 1872), המקנה לאנשים המחויקים בדת

ישראל את הזכות לדרוש, כי ביום בחירות שחל בשבת יירשם קולם ע"י היריר של ועדת הבחירות. והנה חוק השבועות (Oath Act, 1909) הקובע, כי יהודי יהא רשאי להישבע בספר התנ"ך תחת, "הברית החדשה". והנה חוקי הנישואין והקבורה השונים, וכל יתר החוקים המגדירים את זכויותיהם וחובותיהם של אנשים בני דת ישראל. אם אמנם אין אפשרות להגדיר ולקבוע את אמונתם של אלה — והרי בית הלורדים במשפט ברנט סמואל פסל את ה"גזע" כקנה-מידה לכך — כיצד יוכל יהודי ליהנות מן הזכויות אשר אותם חוקים מעניקים לו, ואיך אפשר יהיה לדרוש ממנו, כי ימלא את החובות אשר הם מטילים? לא נכון (מה שכתב הסופר במאמרו שהופיע ב" 59 L. Q. R. הנ"ל), כי אחד הוא סימן ההכר של נוצרים בני כתות שונות, הוא מונח ביסוד המשותף ובשורש המשותף של הדת, וכי ההבדלים בין יהדות אורתודוקסית לרפורמית הם יסודיים כל כך, שיש לראותן כשתי דתות נפרדות זו מזו. זהו בדיוק מה שהיהודי לא יסכים לו. הבדלי דעות אלו אינם גדולים יותר מן ההבדלים אשר בין הנצרות הקתולית לבין צורות מסוימות של הדת הפרוטסטנטית. יהודים אורתודוקסיים מקבלים לתוך מחיצתם יהודים רפורמים וחפשיים, בדיוק כמו שרומאים-קתולים מקבלים לחברתם נוצרים המתנגדים לעיקרי הכנסיה. ובמה מתבטא הקושי הרב לקבוע מיהו יהודי? הן לפי דיני ישראל אף בנישואי תערובת שבין נכרי ליהודיה נחשב הזרע על האם, וראייה לדבר: אגריפס המלך שהיה מזרעו של הורדוס ואמו מישראל (סוטה פרק ז', משנה ח'). למעשה אין שאלת ה"גזע" עולה כלל בפרשה זו, משום שהאם, גם אם בת נכרים היא, יהודיה תיחשב אם נתקבלה בזרועות היהדות, והראיה: רות, שמואביה היתה לפי מוצאה, נעשתה אם משפחת דוד המלך. פאל השליח לא התקשה כלל להכיר ולזהות את הדת היהודית, אף-על-פי שבזמנו היו הרבה כתות דתיות ביהדות (ראה האגרת אל הגלטיים א', י"ג—י"ד), ולמה יקשה הדבר על בית משפט?

משפטן אחרי תומך בהלכה שנפסקה ע"י בית הלורדים ואומר: "לפי דעתם (של השופטים בבית הלורדים) משמעות המלים „הורים יהודים" היא „הורים בני הגזע היהודי". ואם כך הדבר, הרי באמת אין לעמוד על פירושו של התנאי, כי מי יש בידו לקבוע מהו הגזע

היהודי? לפי דעה אחת אין אדם נמנה עם הגזע היהודי, כשדם מעורב זרם אף בעורקיהם של אבותיו המרוחקים ביותר. לפי דעה אחרת מספיקה טיפת דם יהודית אחת בעורקי אחד מאבות-אבותיו הקדומים של אדם כדי לעשותו בן-הגזע-היהודי. חילוקי הדעות המרובים הקיימים בנושא זה בארצות היבשת מורים באיזו מידה מוטל כל הדבר בספק ושנוי במחלוקת". עד כאן דברי המשפטן-המומחה הזה. יש להבחין בהם הד עמום מן האידיאלוגיה הנאצית ומן הפולמוס בשאלות הגזע, אשר התנהל בעקבותיה ערב מלחמת העולם השנייה.

לנו היהודים יש ענין מיוחד בשאלה מה הניע את בית הלורדים לפסוק כאשר פסק.

ראינו, כי כמה מן המפרשים האנגלים רואים בזאת אות מאותות הזמן, ומחווים דעה שאילמלא הדעת הרווחת בקרב אסכולות פוליטיות מסוימות, ביחוד ביבשת אירופה (ואין לשכוח, כי הדברים נאמרו בימי המלחמה העולמית השנייה), כי יש להקים חיץ ברזל בין אדם לאדם ובין גזע לגזע, ואלמלא הפולמוס החריף שנתעורר בשאלת עליונותם של בני הגזע ה"ארי" על כל יתר הגזעים, לא היה עולה בדעת מישהו לערער בבתי המשפט על צוואות הקשורות בתנאים של דת ושל גזע. אך דעה זאת מסבירה רק את עצם התופעה של הבאת סכסוכים ממין זה לבתי-הדין. אין בה כדי להסביר מבחינה אידיאולוגית ומשפטית את ההלכה שנקבעה על ידי בית הלורדים.

לי נראה, כי שנים הם הגורמים אשר השפיעו במידה מכרעת, ואולי בכלי-ידעת, על השופטים הבריטיים הנכבדים. גורם אחד מבצבץ ועולה מתוך דבריהם של כמה מהם, אם כי איננו משמש נימוק ברור, מכוון ומכריע לעצם המסקנה. גורם זה הוא חוסר האהדה מטעם בתי-הדין אל מצווים המבקשים לשלוט מתוך קבריהם, באמצעות כספם, באלה אשר השאירו אחריהם בתיים. חוסר אהדה זה הוא מקור המקורות לתילי-תילים של הלכות המבטלות דברי אדם בצוואתו. כך, למשל, צוואה הקובעת קרן להתקנת ספסלי ישיבה על דרך המלך לעניים פושטידי, צוואה כזאת בטלה, משום שנועדה למטרה בלתי חוקית. (הדברים אמורים, כמובן, במקום שבו רואים פשיטת-יד כעבירה.) כן פסולה היא צוואה אשר בה כותב אדם נכסיו לבתו, בתנאי שתסרד מבעלה, או שלא תבקר בבית אמה, או שלא תינשא לעולם. תנאים כאלה — כך החליטו בתי-המשפט — בטלים הם מהיותם

מכוונים נגד טובת הכלל. ביחוד לא ראו בתי-דין בעין יפה הורשות התלויות בתנאים המכוונים להגביל את חירות בחירתו של אדם בעניני נשואיו, דוגמת התנאי בצוואתו של ברנט סמואל. זהו, כאמור, הגורם הראשון.

הגורם השני — ולדעתי החשוב יותר — מקורו דתי-היסטורי. אולם על נושא זה, שדברי ימי ישראל בלולים בו בתולדות התפתחותו של המשפט האנגלי, אני מבקש להתעכב באריכות-מה. וראויים הדברים שתיקבע להם שיחה בפני עצמה.

7. צוואות בעניני רת במשפט האנגלי

הארצות האנגלו-סכסיות משוכחות היום בחופש המחשבה, בחירות הבחירה ובסובלנות הדתית השוררים בהן. אך ליבראליזם זה לא היה קיים בהן מאז ומתמיד, ביחוד לא בארץ-האם, באנגליה. הרבה מאות בשנים נרדפו הקתולים, למשל, בחמת זעם על דתם ועל אמונתם, והמשפט לא הכיר במוסדות הדת והחסד שלהם. הורשה לקידום הדת הקתולית או פולחן הנהוג בכנסייה הקתולית, היתה בטלה, משום שהיא מכוונת — כך התליטו בתי המשפט באנגליה — לעודד את האמונה בדת מזוייפת. במרוצת השנים חלו שינויים כבירים במחשבה המשפטית באנגליה, וקנאות נפרזת זו לא יכירנה עוד מקומה בה, אך עקבות אותה קנאות ואף שרידים בודדים ממנה, עדיין ניכרים זעיר שם וזעיר שם. קרנות נאמנות לטובת מנזרים של מסדרים קתוליים אינן חוקיות עד היום באנגליה, והורשות של סכומי כסף לאמירת תפילות קתוליות („מס" בלע"ז) ולעילוי נשמתם של נפטרים, בטלות שם גם היום, מחמת שפולחן זה נחשב כאמונה תפלה. אחד מגדולי המשפטנים באנגליה — הלורד קאוק — פסק בזמנו, כי כל מי שאינו נוצרי פסול לעדות בבית-משפט אנגלי, משום שאין הוא יכול להשבע שבועה נוצרית ואינו מאמין ב„ברית החדשה", שבה היו עדים נשבעים באותה תקופה. על הכופרים — כלומר, אלה שאינם נוצרים — אמר, שהם „שונאים נצחיים של הארצות הנוצריות, וראה אותם כשותפיו של השטן."

ולא טוב מזה היה היחס אל היהודים. בסוף המאה הי"ג (1290) גורשו היהודים מאנגליה בשל דתם וגזעם, ובמשך תקופה של קרוב לארבע מאות שנים לא דרכה כף רגל יהודי באנגליה, מחמת הרדיפות

הדתיות. יהודים החלו שבים לאנגליה במאה הי"ז, ועל הרוב היו אלה אנוסים מספרד ומפורטוגל, אשר נהרו לארצות החופש, כדי לזרוק מעל עצמם את מעטה הנצרות ולשוב בגלוי לחיק היהדות. אך כאן, באנגליה — בניגוד למצב שהיה קיים בארצות כתורכיה, איטליה והולנד — היתה דרכם זרועה פגעים ומכשולים. אמנם לא נאסר עליהם לעבוד את אלוהיהם בחופש גמור, אך החוק לא הכיר באורח רשמי בדת היהודית, וההגבלות המשפטיות על מוסדות הדת, הצדקה והחסד של היהודים היו מרובות. די לציין חוק אחד, אכזרי מאד, אשר הוחק בימי המלכה Anne, ושמו „חוק להכריח יהודים לתמוך בילדיהם הפרוטסטנטיים". בגוף חוק זה נאמר, כי „כל אימת שהורה יהודי, במטרה להכריח את ילדו הפרוטסטנטי להמיר את דתו (קרי: לשוב לחיק היהדות), יסרב לתמוך באותו ילד תמיכה המתאימה למעמדו וליכלתו של ההורה, ולגילו ולהשכלתו של הילד, יתא אב-בית-הדין רשאי, משיפנו בתלונה אליו, להוציא צו, לפי ראות-עיניו, אשר יטיל על ההורה היהודי את החובה לספק מזונות לילדו הפרו-טסטנטי". בלשון קצרה ופשוטה: כל ילד עברי אשר המיר דתו — ואפילו בפיתוי מיסיונרים או מסיתים ומדיחים אחרים למיניהם ולסוגיהם — רשאי לתבוע בבית הדין מזונות מאביו היהודי. עצם החוק מעיד כמאה עדים על מגמתו ועל הכוונה הצפונה בו, אך מבחינת עקרון הסובלנות הדתית מעניין עוד יותר לראות כיצד פורש חוק זה בבתי-הדין. הנה משפט אחד לדוגמה:

בתחילת המאה הי"ח חי באנגליה יהודי אחד, פרננדז שמו. עצם השם מזרז על מוצא ספרדי או פורטוגלי. אין זה מן הנמנע, כי הוא היה יהודי שנמלט לאנגליה, ארץ החופש, כדי לעבוד את אלוהיו בלא פחד ובלא יראָה. אך דווקא כאן איתרע מולו: בתו המירה דתה בדת הפרוטסטנטית. ליהודי זה, פרננדז, היה רכוש רב, ולפני מותו כתב צוואה, ובה השאיר חלק ניכר מכספו לטובת מוסדות צדקה, ואת היתר צווה למסור ביד המוציא-לפועל של צוואתו. את בתו העביר לחלוטין מן הירושה. אחרי מותו — בשנת 1717 — פנתה בתו אל בית המשפט בתוקף אותו חוק אשר הזכרתיו קודם לכן, וביקשה כי יצו על עזבונו אביה לזונה ולפרנסה, והבת — יש להטעים זאת הטעמה מיוחדת. — היתה או בת ארבעים וארבע שנים, ונשואה לאיש.

באי כוחו של העובד התנגדו, כמובן, למתן צו המזונות, וטענו: ראשית כל, "הילדה" הזאת היא למעלה מבת ארבעים, ולפיכך בטלה מכבר חובתו של האב לחנכה וללמדה. שנית, היא נשואה, ולפיכך אין היא עוד בגדר "ילדה", והחובה לזונה חלה עכשיו על בעלה; ושלישית, האב כבר נפטר, ולפיכך אין לומר כי הוא מסרב או סירב אי-פעם לפרנס את בתו. לכאורה, טענות מבוססות הן אלה מבחינת ההגיון והצדק. אך מה פסק אב-בית-הדין (לורד צ'נסלור פרק)? הנה עיקרי דבריו:

אין לכהד, כי המבקשת היא ילדה פרוטסטנטית יוצאת ירך אב יהודי שנפטר. ננית, שאב יהודי, אשר ילדו המיר דתו בדת הפרוטסטנטית, מוסר לפני מותו את רכושו לידי נאמן, ומצווה עליו בנאמנות סודית למסרו לידי ילדו רק אם הילד ישוב לחיק היהדות. צוואה כזאת ודאי תהא פסולה, והעובד, בתוקף החוק האמור, יהא חייב לפרנס את הילד הפרוטסטנטי. החוק אינו אומר, כי את הקובלנה חייבים לכוון כלפי אב, ואף אינו קובע כי בגוף צו המזונות צריך בית-המשפט לחייב את האב דווקא. משתי בחינות אלה אין, אפוא, מניעה לשמוע את הקובלנה ולתת את הצו הנדרש, אף-על-פי שהאב כבר נפטר ועבר מן העולם.

ואשר לטענה, כי הואיל והאב אינו עוד בחיים, אין לומר, כי הוא סירב לזון את בתו — ברור מתוך רוח החוק כולה, כי אין הכרח בדבר, שסירובו של האב יבוא לידי ביטוי במלים דווקא. די בכך, אם מעשיו מעידים על כוונתו. שהרי אם לא תאמר כן, תהא תמיד האפשרות בידי הורים יהודים לעקוף את החוק על-ידי-כך שיסרבו לזון את בניהם הנוצריים, אך לא יאמרו זאת בגלוי, ולא ידברו על כך כלל. אב יהודי, הכותב את כל נכסיו לזרים, חוקה עליו שהוא מסרב לפרנס את ילדיו, ובמקום שאין נימוק אחר למעשהו זה, ברורה הכוונה שעשה מה שעשה משום שילדו המיר דתו בדת הפרוטסטנטית. מדרך הטבע, שאב רוצה לפרנס את בנו, אולם משהוא מסרב לעשות כן, יש להניח כי מעשה קנתור חמור היה הגורם לכך, ובהעדר כל נימוק אחר לסרובו זה, הנימוק האחד העולה במחשבה הוא: המרת הדת.

ייתכן מאוד — כך מוסיף אב-בית-הדין ואומר — כי הכספים המרובים אשר ניתנו ע"י היהודי פרננדו בצוואתו למעשי הצדקה, לא ניתנו אלא בתנאי נאמנות חשאית לטובת ה"ילדה", במקרה שהיא

החזור בסופו של דבר לחיק היהדות. לפיכך יש לחקור ולדרוש בדבר ולמסור על כך דו"ח לבית המשפט, כדי שיהיה בידו להחליט אחר-כך כיצד לפסוק. אך התלונה עצמה והבקשה, בדין יסודן.

זה החוק וזה פירושו. פשוט וברור: מומר יהודי, ויהא אשר יהא גילו, זכאי לדרוש מזונות מאביו היהודי, בין בחייו של זה, ובין לאחר מיתתו. לחינם תחפשו במשפט האנגלי חוק מקביל לחובת אב נוצרי שילדו התגייר. לעומת זה תמצאו חוק אחר, מעניין אף הוא מבחינה זו, ביחס לנוצרי שהמיר דתו בדת אחרת.

חוק זה (9 Will. 3 c. 32) הוחק בסוף המאה הי"ז (1697), וזו לשונו: „הואיל ובזמן האחרון פרסמו אנשים רבים דעות כפירה המתנגדות לעיקרי האמונה הנוצרית, הנוטות להשפיל את כבודו של אל שדי, והעלולות לחתור תחת יסודות השלום וההצלחה של מלכות זו, לפיכך, וכדי לדכא ביתר תוקף עבירות מגונות אלה, יוחק בזה, כי כל אדם אשר חונך על ברכי הדת הנוצרית, או האמין בדת האמורה במדינה זו, יכפור בכתב, בדפוס, בדרכי הוראה או בדיבור פה באמונת השילוש, או יצהיר כי יש יותר מאלהות אחת, או יכחיש כי הדת הנוצרית היא הדת הנכונה, או כי כתבי הקודש של הברית הישנה והחדשה הם ממקור אלהי, והוא... יצא חייב בדינו על פי שבעת שנים או יותר עדים מהימנים... על עבירה ראשונה יוכרו עליו, על אדם כזה, כי לא יהא כשר מבחינה משפטית לשאת כל משרה או לעשות כל עבודה... דתית, אזרחית, או צבאית... ואם אדם כזה... יחוייב בשניה כאמור לעיל... יהא פסול במדינה זו למן אותו זמן ועד עולם לתבוע לדין, להגיש קובלנה ולטעון... בבתי המשפט של צדק או של יושר... או להיות אפוטרופוס על ילד או על כל אדם אחר, או לקבל כל טובת הנאה בירושה או לפי שטר מתנה... וגם ייענש במאסר לתקופה של שלוש שנים...”

חוק זה, יש להטעים ולציין, עודנו כתוב על ספר החוקים באנגליה ולא בוטל עד היום. לשם האמת יש להדגיש, כי זו היתה רוח הזמן בהרבה מארצות אירופה, וכי העם האנגלי הראה במשך מאות השנים האחרונות רוח סובלנות דתית רבה יותר מבני כמה אומות אחרות. אך עם זאת אין להתעלם מן העובדה, כי הדעה הרלווחת אף בין טובי המשפטנים באנגליה היתה כי הדת הנוצרית היא לא רק הדת השלטת באותה מדינה, כי אם חלק בלתי נפרד מן המשפט האנגלי בכללו. דעה זו הופעה לא אחת ע"י בתי-משפט במאות הי"ח והי"ט,

והיא עודנה מקובלת עד היום על כמה מחכמי המשפט שם. ביטוי של ממש ניתן לה לפני שנים לא רבות ע"י מי שהיה אז אב השופטים (הלורד צ'נסלור) באנגליה. וראויים הדברים כי יישמעו. מעשה שהיה כך היה:

אדם אחד, צ'רלס באומן שמו, כתב בצוואתו את שירי רכשו כקן נאמנות למוסדותיו של ארגון אחד, אשר קרא לעצמו בשם "האגודה החילונית בע"מ" כלומר, אגודה אַתיאיסטית. תכליתו הראשית של ארגון זה, כפי שנאמר בתקנותיו, היתה "לקדם... את העקרון, כי ההנהגה האנושית חייבת להיות מודרכת על פי השכל הטבעי, ולא על פי אמונה במה־שלמעלה־מן־הטבע, וכי טובת האנושות בעולם הנה היא המטרה הנאותה של כל מחשבה ופעולה". מטרה זו שימשה להם, לקרובי המנות, אמתלא לדרוש ביטולה של צוואתו. במשפט אשר הגישו טענו, כי האגודה דוגלת בעקרונות פסולים ועוסקת בעניינים בלתי חוקיים, ולפיכך בטלה ומבוטלת ההורשה לטובתה. לאחר גלגולים בבתי־משפט שונים הגיע הדבר עד בית הלורדים.¹ בית־משפט זה פסק אמנם ברוב דעות, כי למרות העובדה שמטרתה הראשית של האגודה נוגדת את עיקרי הדת הנוצרית, ההורשה בכל זאת כשרה. אך לצורך דברינו כאן יש עניין מיוחד דווקא בדעתו של המיעוט, אשר באה לידי ביטוי בדבריו של אב־בית־הדין, הוא הלורד צ'נסלור פינלי. שופט מכובד זה חיוה דעה, כי יש לפסול את ההורשה, ואלה מקצת דבריו: "בתי המשפט באנגליה פסקו וחזרו ופסקו, כי הנצרות היא חלק ממשפט הארץ, ועובדת היא כי שיטת השלטון האזרחי במדינה הזאת בנוייה במידה ניפרת על הדת הנוצרית. כך הוא הדבר ביחוד במה שנוגע לחוקי נישואין ומשפחה. ההצהרה, כי הנצרות היא חלק ממשפט הארץ צויינה לעתים קרובות כסיבה להענשתם, מבחינה פלילית, של מחרפי הנצרות ומגדפיה". במקום אחר בפסק־דינו אומר אותו שופט כך: "כל שופט היושב בדין בבית משפט צדק באנגליה, כשאומרים לו, כי אין הבדל בין עבודת המצוי העליון ("The Supreme Being") כשהיא נעשית בכנסיה או בבית כנסת, חובתו של אותו שופט היא, לדעתי, לזכור כי הנצרות היא חלק ממשפט הארץ באנגליה". הוא טומך גם על תקדים אחר: מעשה במו"לים שעמדו להדפיס בלא זכות

את מחזהו המפורסם של ביירון, "קין". פנו בעלי־הזכויות להדפסה בתביעה אל בית המשפט וביקשו צו למניעת גניבה ספרותית זו. אך בית המשפט סירב להעתר להם, משום שהספר מכיל כמה רעיונות כנוגדים לדת הנוצרית. זו היתה סיבה מספקת בשביל בתי־המשפט להעמיד את היצירה הספרותית מעבר לחוק, את דבריו מסיים הלורד פינלי, באמרן כי "בתי המשפט לא יתנו את ידם לקידום מטרות העומדות בסתירה לדת הנוצרית; שכן, כל מטרה הנוגדת את הדת הנוצרית אינה חוקית". מסיבה זו, כך סבר השופט המכובד, יש לבטל את ההורשה אשר צווה צ'רלס באומן לאגודה החילונית בע"מ. דעתו של השופט פינלי לא נתקבלה, כאמור, והצוואה לא נפסלה. אך דברי השופט המכובד, אב־בית־הדין הגבוה ביותר באנגליה, מאַלפִים מאד, שכן הם מורים באיזו מידה הושרשו בלבותיהם של כמה מחכמי המשפט באנגליה האמונה בעליונותה של הדת הנוצרית, וההכרה כי בתי־המשפט חייבים לפסול הורשה המיועדת לקדם כל רעיון ולעודד כל מטרה אשר יש בהם משום התנקשות בעיקרי הדת הנוצרית. אמונה זו והכרה זו פועלות את פעולתן, ואולי שלא מדעת, עד היום הזה על הגיגיהם ועל הלך מחשבותיהם של כמה מבחירי הוגי הדעות באנגליה.

על רקע זה יש אולי לבקש את הגימוקים האמיתיים להלכה אשר נקבעה בפסק הדין של בית הלורדים בעניין צוואתו של ברנט סמואל. אך יהיו הדברים כאשר יהיו, אותו פסק־הדין הטיל מבוכה בחוגים רבים באנגליה ובארצות הקיסרות הבריטית. ביחוד נבוכו אנשי דת, חסידי הליבראליזם האנגלי, אשר דימו כי באנגליה ובארצות חסותה הגיעה הסובלנות הדתית מטעם השלטונות הרשמיים לדרגה הנעלה ביותר. הם עוד התנחמו בכך, שבית הלורדים פסק מה שפסק, משום "שדעתו התכוון ברנט סמואל המנוח לתנאי של טהרת הגזע", וכי משתזדמן לידו לדון בצוואה שבה אמר תנאי הקשור ב"דת ישראל" לא יפסלנה. אך נראה, שזוהי נחמת־שוא. אמרות־האגב שיצאו מפיהם של רוב שופטי בית הלורדים, בדברם על הזרוע השניה של תנאי הצוואה — כלומר: חלק התנאי בדבר "הדת היהודית" — אינן מעודדות ביותר. בדבריהם אלה יש רמז לכך, ויותר מרמז, כי גם תנאי הקשור בדת ישראל — ולא דווקא בגזעו — אינו כשר

1. *Bowman v. Secular Society Ltd.*, (1917) A. C. 406.

1. ראה את מאמרו של ב. ב. בנס ב־L. O. R. 215, 59, שכבר הזכרתי.

לדעתם. למעשה סמכו בתי-המשפט הנמוכים באנגליה למאז על אמרות-אגב אלה ועל פסקי-הדין במשפט בלייברג, שכבר הזכרתיו, ופסקו באותה רוח עצמה. ושתי הדוגמאות הבאות יוכיחו. דוגמה א' (Re Donn's Will Trusts):

מעשה ביהודי אנגלי אחד, דון שמו, אשר כתב בצוואתו סכומי כסף ניכרים כקרן נאמנות לטובת בניו למשך כל ימי חייהם. ותנאי התנה בצוואתו לאמר: „אם אחד מילדי יתחתן בנישואי תערובת עם מי שאינו בן האמונה היהודית, או שהוריו לא היו בני האמונה היהודית בהולדו, או שהיה לפני נישואיו בן אמונה אחרת, חוץ מהאמונה היהודית, אזי, ובכל אחד מהמקרים האלה, תופקע למשך ימי חייו מחצית חלק הכנסתו של אוהו ילד אשר יתחתן כאמור...”

אחרי מות המצווה נשאו להם שניים מבניו, יונס דון ומרכוס דון, נשים נכריות, ובית-המשפט — חדשים ספורים בלבד לאחר החלטת בית הלורדים בעניין ברנט סמואל — נדרש להחליט אם ניתן תוקף להפקעה או לא. כאן לא היתה עוד הגבלה שבגזע, כמו במשפט צוואתו של ברנט סמואל, כי אם הגבלה שבדת ושכאמונה בלבד. בכל זאת הלך השופט (Uthwart, J.) בעקבות ההלכה שנפסקה במשפט בלייברג ובעקבות אמרות-האגב שנפלטו מפיהם של השופטים בבית הלורדים במשפט צוואתו של ברנט סמואל, וקבע כי מתוך הצוואה גופה אין להעלות בבטחון, מה היתה כוונתו של המנוח בבטוי „אמונה יהודית”, ומה הם העיקרים שבהם צריך אדם להאמין כדי שייאמר עליו, כי הוא בן האמונה היהודית. בהעדר קנה-מידה לקביעת המושג „אמונה יהודית”, ובאין הוראות ברורות בצוואה עצמה מה דרגה של אמונה בבן הזוג של בתו, או בבת הזוג של בנו, היתה מספקת את המנוח, אין תנאי ההפקעה ברור כל צרכו, ולפיכך הוא בטל. נסתחפה, איפוא, שדהו של המנוח דון, ועזבונו עבר, נגד רצונו האחרון, לידי בניים שהתכחשו למצוות הוריהם. והנה דוגמה ב' (Re Moss's Trusts):

אדוארד מוס, יהודי של כל ימות השנה, כתב צוואה יהודית טיפוסית ביום 19 בפברואר, 1874, ובה הביע את רצונו, כי אחרי מותו

תיאמרנה התפילות היהודיות המסורתיות לעילוי נשמתו. לצורך זה השאיר סכומי כסף רבים למוסדות דת וצדקה, לבניו, לבנותיו, לחתניו, לכלותיו ולנכדיו הנחיל מתנות כסף ביד נדיבה, ואף קרן נאמנות יסד לטובתם. אך סעיף הבליע בצוואתו לאמור: „הריני מכרין ומודיע בזה, כי אם מי מילדי או מנכדי יבוא בקשרי חיתון עם אדם שאינו חבר הדת היהודית... הרי כל הורשה, הנחלה וטובת הנאה לילד זה או לנכד זה יפסקו למן יום הנישואין ויחשבו למבוטלים, ויעברו ליורשי האחרים כאילו מת אותו ילד או אותו נכד אשר התחתן כאמור”.

יוסף, נכדו הבכור של המנוח, בן-בתו, נשא לו בשנת 1904 אשה ממוצא צרפתי, אשר בשום פנים אי אפשר היה לכנותה „חברת הדת היהודית”. בשנת 1942 מת יוסף בצרפת, וכאשר דרשה האשה הצרפתיה את חלקה בפירות הקרן של חמיה, היהודי מוס, הביאו נאמני הקרן את דברם אל בית-משפט אנגלי, כדי לברר אם קיפח הבן יוסף בנישואיו כל טובת הנאה בעזבונו לו ולביתו.

השופט האנגלי (Vaisey, J.) אמר על כך, ואלה מקצת דבריו: „נראה מה פירושו של הביטוי המכריע כאן בחשיבותו „חבר הדת היהודית”. אין ספק, כי ביטוי זה מוזר הוא ביותר. אך אני מפרש אותו כשם שפירשו בתי-המשפט ביטוי דומה במשפט קלייטון נגד רמסדן (הוא משפט הצוואה של ברנט סמואל), ובעניין קרן הצוואה של דון... אפשר לקבוע במידת בטחון כלשהי חברות בבית הנבחרים האנגלי, במועדון מסויים... במכללה, או... בבית-כנסת... אך אין אפשרות לקבוע מה פירושה של חברות בדת היהודית... יהודי, כי ישאלוהו אם הוא חבר לדת היהודית, או חבר העדה היהודית, יתמה איך ישיב תשובת אמת. ואם חכם הוא ישיב בשאלה: מה פירושה של השאלה אשר הוא נדרש להשיב עליה? כוונתו של המצווה כאן, ככוונתו של המצווה במשפט קלייטון נגד רמסדן (כלומר, משפט הצוואה של ברנט סמואל) אינה מוטלת בספק; אך הוא לא השכיל לנסח בצורה ברורה ומובנת את התנאי אשר התנה, ואין שום אפשרות לקבוע בכל עת בבטחון גמור אם התנאי שבו תלה את ההורשה הופר או לא... נראה לי” — כך מסכם השופט את דבריו ואומר — „כי הביטוי, דת יהודית הוא ביטוי שאינו מחזור לחלוטין, ובביטוי, חבר הדת היהודית, יש אי-בהירות כפולה ומכופלת. לפיכך בטל התנאי” (בצוואתו של אדוארד מוס).

1. (1943) 2 All E. R. 564.

2. (1945) 1 All E. R. 20.

פירושו של דבר: גם האשה הצרפתייה וגם בניה הצרפתיים זכאים ליטול חלק, ללא הבדל כלשהו, עם בניו ונכדיו היהודים של אדוארד מוס, מקרן הנאמנות אשר יסד המנוח.

8. צוואתה של מומרת

במשפטי הצוואות אשר עליהם דיברתי עד כה פסקו בתי-המשפט באנגליה — כפי שראינו — כי הביטויים „יהודי“ ו„בן הדת היהודית“ וכל כיוצא באלה אינם ברורים כל צרכם, ומחמת חוסר יכולתם להגדיר במדויק אותם ביטויים פסלו כמה צוואות, והדבר היה לרועץ להרבה מצויות יהודים ולבני עדתם. אך דברי משפט עניים במקומם ועשירים במקום אחר. אותו חוסר יכולת עצמו הביא תועלת מרובה ליהודים במשפטים אחרים, כאשר תוכיח הדוגמה הבאה, הלקוחה זאת הפעם מן המשפט בקנדה. דוגמה זו — דרך-אגב — תעיד אף היא כמה עדים על מצבם החברתי של אחינו בני ישראל בין גויי הארצות. ומעשה שהיה כך היה:

חברה קנדית אחת לפיתוח קרקעות מכרה בשנת 1933 לאשה נוצרית אחת, נובל שמה, חלקת אדמה על שפת האגם הורון. בין יתר התנאים שנכתבו בשטר המכירה היה תנאי שעל פיו התחייבה הקונה לא למכור, לא להשכיר ולא להעביר בשום דרך אחרת את החזקה או את זכות השימוש באותה קרקע לאדם בן הגזע, או הדם, היהודי, העברי, השמי, הכושי, או הצבעוני, הואיל וכוונתה של החברה המוכרת היתה לייחד את זכות ההנאה בקרקעות הפיתוח לאנשים מבני הגזע הלבן או הקוקוי בלבד. כן התחייבה הקונה שלא למכור את האדמה לכל אדם אחר, אלא משיקבל אף הוא על עצמו התחייבות כזאת. הגבלות אלה גועדו לעמוד בתקפן עד שנת 1962.

בשנת 1948 ביקשה מרת נובל למכור את הנחלה אשר רכשה דעצמה, ואף קונה טוב נודמן לה, אך מעשה שטן: הקונה הזה היה לרוע המזל, ברנרד וולף, כלומר, יהודי לא רק לפי מוצאו אלא גם לפי שמו המפורש. יהודי זה השתוקק מאד לקנות את הנחלה היפה אשר על שפת האגם הורון, אך חושש היה פן יהא מניח את מעותיו על קרן הצבי, מחמת אותה הגבלה אנטישמית. לפיכך דרש מאת המוכרת הנוצרית להשיג קודם-כל מאת בית-המשפט הצהרה מוסמכת,

כי התנאי האמור בטל ומבוטל ואין לו שום ערך כלל. או הובא העניין לערכאות.

איגוד מסויים אחד, אשר נוצר במיוחד לשם הגנה על האזור כולו, הופיע בבית המשפט והתנגד למתן ההצהרה על אפסותו של התנאי מבחינת המשפט. איגוד זה היה מורכב מכמה עשרות בעלי קרקעות בסביבה, אשר ביקשו להקים על שפת האגם היפה מעונות קיץ לעצמם, ולא רצו בקרבת-יתר של יהודים ושל כושים. פחד נפל עליהם, שמא תשפיל חלילה השתקפותם של אנשים בני גזעים אלה את רמת החברה האנושית במקום, ותביא לידי ירידת מחירי הקרקעות וערך מעונות הקיץ שבאזור.

טענתם של המוכרת והקונה בבית-המשפט היתה, כי תנאי הגבלה מעין זה אשר הותנה בשטר המכר בטלים מחמת שאינם ברורים די צרכם, ומחמת שהם מנוגדים לטובת הכלל. בית-המשפט בדרגה הראשונה, ואף בית המשפט לערעורים באונטריו, לא קיבלו את הטענה, וביטלו את התביעה; אך בערעור שנתברר לפני בית-המשפט העליון בקנדה נפסק, כי התנאי בטל מעיקרו ואין לו כל תוקף, וכך נימק השופט רנד (הידוע לנו כאן בארץ מועדת „אונסקופ“) את החלטת בית-המשפט העליון: במשפט הצוואה של ברנט סמואל נאמר בבית הלורדים, כי הביטוי „יהודי“ אינו ברור כל צרכו, ומשום כך נפסל באותה צוואה התנאי אשר תלה את ההורשה בנישואין לאיש יהודי. והנה פסול זה עצמו מצוי גם כאן, שהרי בשום מקרה לא יוכל בית-המשפט לקבוע בבטחון אם קונה מסויים יש בו — או אין בו — התכונות הדרושות כדי להביאו בתחומי ההגבלה והאיסור, לפי ששטר המכר שותק ואינו קובע איזה אחוז של דם עברי, נקי או מעורב, מביא אדם בגדר הגזע המותר, ופוסל אותו כקונה, ומה מידת דם „כחול“ דרושה כדי לעשותו לבן הגזע המותר, ומכשירה אותו, אי בהירות זו — כך פסק בית-המשפט העליון בקנדה — פוסלת את התנאי האנטישמי בשטר המכר, כשם שפסלה תנאי אנטי-גויי דומה בצוואתו של ברנט סמואל.

★

1. Noble and Wolf v. Alley, (1951) S. C. R. 64.

ומעניין לעניין באותו עניין: מקנדה לפינה אחרת בארצות חבר העמים הבריטי, הפעם דרום אפריקה. גם בארץ זו קיים ישוב יהודי גדול, וגם הוא נאבק בגלי הטמיצה וההתבוללות המבקשים לבלעו. מאבק זה צורות שונות לו. אחת מהן — והיא, כאמור, אפיינית לקיבוצי יהודים בגולה — משתקפת בבירותיהן בצוואותיהם של שלומי אמוני ישראל, כאשר תוכיח הדוגמה הבאה:

מעשה ביהודיה אחת בדרום אפריקה, מרגרט הרט שמה, אשר כתבה צוואה, ובה השאירה לשתי בנותיה ולזרען אחריהן, רכוש גדול בסוף ובשוה-כסף, רהיטי בית, חפצי אמנות יקרי ערך, כלי זכוכית וחרסינה, תכשיטים, מלבושי פרווה וכיוצא בהם דברי חפץ, וכן פירותיה של קרן נאמנות אחת אשר יסדה, ותנאי התנהה בצוואתה לאמר: „הריני מצווה בזה, כי אם אחד הנהנים לפי צוואתי זו יבוא בקשרי חיתון עם מי שלא נולד על ברכי דת ישראל, או יטוש את דת ישראל, אזי יוסקעו כל חלק וכל נחלה אשר צוואה זו מקנה לו בעזובי“.

אחת הבנות אשר נישאה לנוצרי חששה שמא תמצא עצמה מקופחת מחמת אותו תנאי שבצוואת אמה, ולפיכך הביאה את דינה לערכאות מיד לאחר פטירת האם, ודרשה להכריז כי התנאי בטל ומבוטל. המשפט עבר גלגולים שונים כרגיל בסכסוכים ממין זה, ולבסוף הגיע עד בית-המשפט לערעורים, שהוא המוסד המשפטי העליון בדרום אפריקה. וכאן — שלא כמו בבית-הלורדים באנגליה במשפט צוואתו של ברנט סמואל — הוכרעה הכף לטובת התנאי שקשרה אותו המנוחה בשמירת הדת, כלומר: הוכרה זכותו של מצווה לקבוע בצוואתו תנאי אשר על פיו תועבר הירושה מידי יורשים ונהנים אשר רכשו להם זכות בה, משינוחו את דת אבותיהם, או יבואו בקשרי נישואין עם בני עם נכר.

בית המשפט ראה לפניו, בעיקר הדבר, שתי שאלות יסודיות: ראשית כל, האם תנאים אלה — כלומר: תנאי הכרוך בשמירת דת ישראל ותנאי המכתיב לנהנים בעזובו, כי יבחרו להם בני זוג ובנות זוג מזרע ישראל דווקא — ברורים הם מבחינת משמעותם? ושנית, האם אין הם מנוגדים לטובת הכלל?

והנה אשר לשאלה הראשונה, כלומר: אם התנאי ברור למדי,

מבחין בית-המשפט בין המשפט האנגלי לבין המשפט הרומאי-הולנדי הנוהג בדרום אפריקה, לפי המשפט האנגלי, כפי שראינו, תנאי הבא להפקיע זכויות שכבר נרכשו, בטל מחוסר בהירות, אלא אם כן אפשר לקבוע מלכתחילה בבטחון ובדיוק מהן המסיבות שבהן תבוא לידי גמר הזכות שנרכשה קודם לכן. לשון אחרת: לפי החוק האנגלי יש לפרש תנאי כזה לא לאור המסיבות הקיימות בזמן שטוענים כי התנאי הופר, כי אם מראש, כרעיון מופשט. בחוק הרומאי-הולנדי, לעומת זה, אין מן החיוב לבחון ולבדוק את התנאי מראש, כבעייה מופשטת, ולאור הנחות שאולי לא תתעוררנה לעולם, כי אם על רקע המציאות הממשית, ולאור המסיבות הקיימות. די בכך, למשל, אם בית-המשפט יוכל לראות ולקבוע במשפט קונקרטי אם הטענה שטוענים אותה, כי התנאי הופר, מבוססת היא או לא.

ובתנאים אשר בצוואות — כך אומר בית-המשפט — אכן-הבוחן היא: מה היתה בעצם כוונת המצווה, ולא אם הצליח להלביש את כוונתו מחלצות מצוחצחות ומדוקדקות. לשון אחרת: מאחר שהכלל הוא, כי מצוה לקיים דברי המת, אין להקפיד בפירושי צוואות על דיוק לשוני מהודר ועל סגנון מזוקק בתכלית, ודי בכך אם מן הנוסח אשר בחר המצווה לעצמו אפשר לעמוד על כוונתו במידה המתקבלת על הדעת. כאן דיברה המנוחה על זניחת דת ישראל ועל בני זוג ובנות זוג שלא נולדו יהודים. היא לא היתה מעוניינת במושגי תיאולוגיה ובהגדרות מדעיות של אידיאות מופשטות, אלא במשמעותן הפרקטית של המלים שהשתמשה בהן. היא ראתה עצמה יהודיה, וביקשה להניא את הנהנים בעזובונה מלבוא בקשרי חיתון עם מי שאינו בן דת ישראל. וכיוון שכל אדם בר דעת היה מעלה כוונה זו מתוך שימוש הלשון „בן דת ישראל“, אין לומר כי דיבור זה משמעותו מוטלת בספק. ואשר לביטוי „אדם אשר לא נולד על ברכי דת ישראל“, הכוונה היא לאדם אשר הוריו, שניהם יחד, לא היו יהודים ביום הולדו. כלומר: רצונה של המנוחה היה, כי לוקחי בנותיה ונכדותיה לא רק הם עצמם, כי אם גם הוריהם, יהיו יהודים. מכאן, שגם ביטוי זה אינו בטל מחוסר בהירות.

ואשר לשאלה השניה, כלומר: האם התנאי המכתיב לבנים בחירת בני זוג לעצמם מנוגד לטובת הכלל, מוטב להביא כאן במלואם את דברי אחד השופטים אשר ישבו לדין באותו ערעור, הוא השופט גרינברג, יהודי וציוני, אשר ביקר לפני זמן קצר בארצנו, ואלה דבריה:

אדם בר דעת, מכובד, שומר חוק ותושב פטריוט יכול לחשוש — ואחת היא אם בית-המשפט מסכים לעמדה זו או אינו מסכים — כי נישואי תערובת בין יהודי ללא-יהודי ירבו בין הווג את המתיחות ואת הדריכות... עד כדי עורר חילוקי דעות שאינם ניתנים עוד לפשרה. ואם יעמדו ולדות מנישואין כאלה, יהא אותו אדם חושש באותה מידה לתוצאות... הניגודים הפנימיים בין ההורים, העלולים להשאיר את ילדיהם תועים, ללא-הדרכה, ביס-החיים. הוא אף יהא חרד, כי הילדים יאבדו דרך בין שתי העדות, ולא יקנו אחיזה לעצמם אף באחת מהן. „לא ידוע לי כל עקרון בחוק“ — כך מסיים השופט גרינברג את דבריו — „אשר על פיו רואים את מאמציו של אדם (המכוונים לפי האור הנגלה לו) לשמור על יוצאי חלציו מסיכונים אלה, כמנוגדים לטובת הכלל“.

בתי המשפט בדרום אפריקה חולקים, איפוא, על דעתם של בתי המשפט באנגליה ובקנדה בפירוש המושגים „יהודי“, „בן להורים יהודיים“ ו„הדת היהודית“...

★

עד כה דברתי על יהודים יראים ושלמים, העומדים בשתי רגליהם בתחום הדת והמסורת, ושואפים לראות גם את יוצאי חלציהם דבקים בישראל ובקדשיו. השתדלתי לתאר באיזו צורה משתקפת שאיפה זו בצוואותיהם של הורים לבניהם ולבנותיהם אחריהם, ולהסביר את דעותיהם של מקבלי טובת הנאה בעזבונו, מעבר מזה, ושל בתי המשפט וחכמי-משפט בארצות שונות, מעבר מזה, על מה שנקרא בפיהם „שלטונה של היד המתה בחיים“. אולם לא נגעתי עד עכשיו כלל בעצם מעשה הסטייה מן הדרך הישרה, כפי שהוא משתקף בהכרתו של „בעל-הדבר“ עצמו, כלומר: המזמר או מי שבא בקשרי חיתון עם אינו יהודי. על השקפה זו אפשר לעמוד מתוך ווידויים או צוואתם של מומר ושל מי שבא בקשרי חיתון עם שאינו יהודי, אך בעבודתי בבתי-המשפט לא נודמנה לידי עד היום צוואה כזאת כדי להשלים את החוליה החסרה. והנה לפני זמן קצר הואילה אחת המאווינות לשיחות אלה, לשלוח אלי צוואה כזאת. זהו רידי מופלא

1. היא הגבירה ש. מיימנדגן מתל-אביב, ואני מחזיק לה טובה על כך.

של מומרת יהודיה אחת, העושה חשבון הנפש בינה לבין עצמה לעת זקנה. הצוואה נכתבה בסופיה באפריל שנת 1940, ואני נותן בזה כמה קטעים מתורגמים מתוך המקור הכולגרי.

„מאחר שאין אדם יודע עת יטוש חיי העולם הזה ויעבור אל הנצח, לפיכך, אני הח"מ, ריינה קונסטנטין פנצ'בה, על שם בעלי, בת אהרן שמעיה פולמן, ילידת בוקרשט, רומניה, מתגוררת למעשה בסופיה... נתינת בולגריה, בת ששים וחמש שנים, בלי קרובים בדרגה עולה או בדרגה יורדת, בחפצי לקבוע מראש את אשר ייעשה ברכושי אחרי מותי, מודיעה בזה מרצוני הטוב, במצפון נקי ובדעה צלולה את צוואתי האחרונה ואת אשר ייעשה בי וברכושי לאחר מותי. יהודיה אני מלידה. מחמת המסיבות נעשיתי נוצריה לפני ארבעים שנה, כאשר נישאתי למר קונסטנטין פנצ'ף. זה היה כל אסוני. חיי עם בעלי היו קשים מנשוא, וזה שלושים שנים אנו גרים בתדרים נפרדים באותו בית. יחסו אלי היה לעתים קרובות רע מאוד. הדברים הגיעו לידי כך שהחל להכותני, לקלגני ולגדפני בכיטויים מעליבים, כגון, יהודיה מזוהמה. הרגשתי בעלבונני הצורב והתהלכתי שחוחה ומדוכאה. דווקא משום כך נשארתי תמיד יהודיה, ועד עכשיו אני רואה את עצמי כבת הדת היהודית לפי הכרתי ומצפוני. אני עושה מאמצים כדי להתגבר על המכשולים העומדים בדרכי לקבל גט פיטורין מבעלי, ולהסדיר מחדש את שיבתי החגיגית אל תחת כנפי דת ישראל. אך בלי שים לב לתוצאות מאמצי אלה, אני מביעה בזה את רצוני הכמוס, כי אחרי מותי יקברוני, בכל מחיר, לפי דיני ישראל. כעדות נאמנה לרגשי דבקותי בדת ישראל וביהודים, אני מכריזה בזה בכל תוקף כי אני רוצה שכל הרכוש מאיזה סוג שהוא, אשר יישאר אחרי מותי, — חוץ ממה שנוצר להלן — יימסר לעיריית ת"א, שע"י יפו, ארץ-ישראל, ופדיון מכירתו בכסף מוזמן יופקד במוסד בנקאי בטוח בא"י כקרן אשר מפירותיה יספקו סעודות מזון בלא תשלום למהגרים היהודיים עניים בעלותם ארצה, בבתי תבשיל הקיימים שם או אשר יוקמו בעתיד ע"י עיריית תל-אביב, שע"י יפו, ארץ ישראל“...

אחרי זה מפורטות כמה מתנות הורשה שיש לנכותן מן הרכוש הכללי, בטרם יועבר לעיריית תל-אביב. בין ההורשות האלה: „10% מפדיון המכירה של הרכוש לעיריית סופיה, לטובת בעלי המום הנוצריים שבעיר; 200 דולרים אמריקאיים כקרן נאמנות ליד בית

הכנסה בפילדלפיה, ארצות-הברית של אמריקה, אשר פירותיה יוקדשו להוצאות הדרושות לאמירת דברי תפילה בכל שנה ושנה, ביום כסירותה של אמי קלרה חיה ליבמן, על קברה שבאותה עיר.

אין המצווה יכולה לשכוח את אשר עולל לה בעלה בחייה, והיא מטעימה בטרם תמות ואומרת: „רצוני הוא, כי אם לא יעלה בידי לפני מותי לקבל גט פיטורין, תישלל מבעלי אשר נפרדתי ממנו למעשה לפני 30 שנה, כל זכות וכל הנאה בעזבוני, בגלל התנהגותו הגסה כלפי ובגלל לכתו תמיד אחרי נשים זרות. הוא אינו צריך ליטול, ואני אוסרת לתת בידו, כל חלק שהוא מרכושי“.

את נשיא קהילת היהודים הספרדיים בסופיה היא מבקשת להוציא לפועל את צוואתה, ולרשותו היא מעמידה את כל רכושה, ובכלל זה מטבעות זהב בכסף תורכי, בולגרי, צרפתי, אנגלי, רוסי ואוסטרי; הכשיטי זהב לרוב, ובהם: טבעות משובצות אבני ספיר, אודם, יהלום ומרגליות, נזמים, שעוני נשים, שרשראות, צמידים ואצעדות, שני מדליוני-זהב עתיקי יומין, ובהם חקוקות תמונות המלך קונסטנטין והמלכה הלנה; פנקסי פקדונות בכנקים בולגריים ואמריקאיים ועוד ועוד.

הצוואה מסתיימת במלים אלה: „צוואה זו תיפתח קודם שאקבר, ובו ביום ייקבע הרכוש אשר אני משאירה אחרי. סופיה, 10 באפריל 1940.“ על החתום באה המצווה — ק. פנצ'בה.

אכן מסמך אנושי יקר-ערך לפנינו. עם קריאתו עולה ונצב לנגד עינינו מאמר קדמונים חריף ועמוק: „ישראל, אעפ"י שחטא ישראל הוא“.

9. חיבת הארץ בראי הצוואות

1

„אם נא מצאתי חן בעיניך שים נא ירך תחת ירכי ועשית עמדי חסד ואמת, אל נא תקברני במצרים ושכבתי עם אבותי ונשאתני ממצרים וקברתני בקברתם“¹. זו היתה צוואתו האחרונה של יעקב אבינו אל יוסף בנו, אחת הצוואות הקדומות ביותר בדברי ימי עמנו ובעולם כולו. לשם הדגשת יתר הסעמת החשיבות הרבה שבצוואה:

1. סנהדרין דף מ"ד ע"א, בשינוי לשון.

2. בראשית מ"ד, כ"ט—ל"י.

זו חוזר עליה יעקב בדבריו אל יתר בניו ואומר: „אני נאסף אל עמי. קברו אותי אל אבותי... במערה אשר בשדה המכפלה אשר על פני ממרא בארץ כנען, אשר קנה אברהם... מאת עפרן החתי לאחות קבר. שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו, שמה קברו את יצחק ואת רבקה אשתו ושמה קברתי את לאה“¹.

בעקבות יעקב הלך גם בנו יוסף. וכך אמר יוסף לאחיו לפני מותו: „אנכי מת ואלהים פקד יפקד אתכם והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב... והעלתם את עצמותי מזה“².

ומעשי אבות סימן לבנים. למימי יעקב אבינו ויוסף בנו ועד היום הזה מעלים רבים מבני ישראל המתגוררים בארצות הגולה את זכר הארץ על לבם, ובצוואותיהם האחרונות הם מצווים את בניהם אחריהם, או את בני משפחתם וידידיהם הקרובים אליהם, להעלות את עצמותיהם לארץ אבות. משאלתם האחרונה היא, כי תינתן להם הזכות הגדולה, לפחות אחרי מותם, להידבק בארץ אשר כה אהביה בימי חייהם.

מטבען של צוואות כאלה, שהן נכתבות בחוץ לארץ, אך רבות מהן מובאות לקיום ולאישור בבתי-המשפט בארץ, ביחוד כאשר המצווה משאיר אחריו כאן רכוש לחלוקה או להורשה, ועולם מופלא; מלא-אהבה וחיבה לארץ ישראל ולכל אשר בה, מתגלה בהן.

הנה נפטרה אשה יהודיה פשוטה בגולת אמריקה, ובצוואתה האנגלית כתוב לאמור: „...רצוני להיקבר בהר-הזיתים בירושלים, סמוך לקברים הקדושים של הנביאים ושל הרבנים הגדולים קוק ואפשטיין, יהא זכרם ברוך, אם הדבר הוא בגדר האפשר. על קברי יקימו מצבת שיש ועליה יחוקו את גוסס הדברים אשר יחבר הרב הראשי בא"י, לפי שיקול דעתו המחלט.“

אין אשה תמימה זו בקיאה בסדרי כריית קברים בהר-הזיתים, אך משאת נפשה היא להקבר ולשכב במחיצתם של גדולי האומה, ובלבה חשבה, מן-הסתם, כי חזקה על יהודים שיקימו את מצוות המת.

החלישות הגלותית מצד אחד, וחזון העתיד של א"י מצד שני,

1. בראשית מ"ט, כ"ט—ל"ב.

2. שם נ"ו, כ"ד—כ"ו.

הם הם המביאים יהודים לערוג לקרקע המולדת, לעפר הארץ. ומתוך הצוואות שלהם בוקעת ועולה המיית-נפש זו אל הקרקע, אל העפר. והרי צוואתה-ויודיה הכתובה אידיש של אשה יהודיה אחרת, בן ירושלים, שאף היא נפטרה בגלות אמריקה:

„בני היקרים, ידוע לכם כי ילידת ירושלים אני. מיד אחרי נישואי אל בעלי, הוא אביכם המנוח, נדדנו לאמריקה לבקש פרנסה, ומאז לא עבר עלי יום אחד שלא העליתי בו את זכר הארץ הקדושה על שפתי. בגופי חייתי כאן, באמריקה, אך רוחי ונשמתי היו שם, בארץ אבותי. מי כמוכם יודע כמה התגעגעתי לירושלים עיר מולדתי. בימי שבת ומועד לא חדלתי מהגות בה, ונפשי כלתה אליה, כמה פעמים החלטתי לשים קץ לדבר ולחזור הביתה, וכבר התכוננתי לנסיעה, אך מן השמים היו מעכבים, ואני נשארתי למעצבה בחץ לארץ. עתה הגיעה השעה. בגזירת כיבוד-אם אני מצווה עליכם ומוזה אתכם, כי מיד אחרי פטירתי תעלוני לירושלים ותקברוני בהר הזיתים באורח דתי, אורתודוכסי מוחלט. זה רצוני וזו צוואתי. והריני מבטיחה לכם כי אם רק יהיה הדבר בידי, אהיה מליצת יושר עליכם בעולם האמת...“

רוב רובם של יהודים אלה המצווים להעלות את גופותיהם ארצה, מבקשים להקבר בירושלים עיר הקודש, על הר הזיתים. ויש שמזדרזים ומכינים לעצמם שם קרקע מבעוד מועד, ובצוואתם הם מתארים לכל פרטיו ודקדוקיו את מקום הקבר, את שמות המוכרים, את מספר שטר המקנה ואת תאריכו, ומוסיפים בהטעמה — ונדמה גם בקורת רוח מיוחדת — את השכנים הטובים אשר מצאו להם מנוחת עולם בסמוך, ואת המקומות הקדושים המצויים בסביבה. הנה לדוגמה צוואה אחת כזאת. כותב יהודי: „אני מצווה לאפוטרופסי לקברני בקברי אשר קניתי מאת חברא קדישא „גומלי חסד של אמת“ על הר הזיתים מצד ימין של הרב ר' אברהם נח פאליי, מול הר הבית, לפי שטר מקנה מיום י"ג טבת תרצ"ד, מספר 1806, אשר שלמתי בשלמות בעד מקום הקבר, מצבת האבן, נוסח המצבה וההוצאות הדרושות“.

הד נאמן נשמע כאן מדברי אבי האומה: „קברו אותי אל אבותי... במערה אשר בשדה המכפלה, אשר על פני ממרא בארץ כנען, אשר קנה אברהם ... מאת עפרן החתי לאחות קבר“.

כל הכיסופים והערגונות לארץ-ישראל אשר מילאו את לבם

של כלל ישראל בימי הגלות הארוכים והחשכים, ולבו של כל פרט בישראל, גם אם ראה ימי טובה, מתרכזים ובאים לידי ביטוי נעלה ביותר בצוואתו של איש יהודי, בחינת „תשכח ימיני אם לא אוכרכי“. ואם אין בידו לעלות ארצה בעודו בחיים, הוא מבקש לפחות כי יעלו את גופתו לאחר פטירה, למען יתמוג עם עפר הארץ הקדושה. בראש ובראשונה באה, כמובן, ירושלים, לבה של האומה, והר הזיתים, אשר עליו מצאו להם מקום מנוחה רבנים, צדיקים, גדולי ישראל ובוגי הישוב החדש בעיר. הנה כותב חכם אחד, ר' אריה לייב פרומקין, בצוואתו לאמר: „...ואותי יוליכו תיכף לארירש לירושלים, להר הזיתים, בלי שום טר"מ מצד מי שהוא. יש לך ע"ז טעמים רבים“.

מורה אחד, מיקירי ירושלים, כותב בצוואתו: „ורצוני המוחלט הוא, כי בשעה שפקודת כל האדם יפקוד עלי באיזה מקום שהוא, יביאוני לירושלים, שבה ישבתי כל ימי חיי כמעט, ושבה עבדתי את עבודת הוראתי, ויקברוני על הר הזיתים, על יד אליעזר בן יהודה ושלמה שילר ז"ל. אצל אנשים אלה שכבדתי מאד בחיי, רוצה אני לשכב במותי“.

אחרי ירושלים באות שאר ערי הקודש, צפת, טבריה וחברון. אחד מוקני הישוב הספרדי בארץ, יליד חברון העיר, יהודי יקר וחביב אשר נפטר לבית עולמו לפני חדשים מספר כותב בצוואתו לבני משפחתו: „אותי תקברו, אם זה לא קשה, ע"י קברי אבותי וקני וקנותי בחברון“. ידוע ידע המנוח לפני מותו, כי זוהי בקשת-שוא, שהרי חברון נתונה בידי צר ואויב, אך הדברים נכתבו כאשר הישוב היהודי בחברון עמד בפריחתו, והמנוח לא מחק בקשה זו מתוך צוואתו בתקוה כי בבוא יומו תהא העיר פתוחה למתיישבים יהודים. ידוע אני את בני המשפחה מקרוב ומובטח אני בהם, כי בשנים כתיקונן היו ממלאים בנפש חפצה את רצון אביהם המנוח.

אך יש שאינם מקפידים על קבורה בארבע ארצות הקודש דווקא, שהרי כל ארץ ישראל כולה קדושה היא. הנה כותב יהודי אחד בצוואתו לאמר: „...אני מצווה ונותן חלקת אדמה בגור, א"י, אשר קניתי ב-250 לא"י מאת חברת הקרקעות „מכבי“, לקרן הקיימת

1. נדפסה בחלק א' של ספר „הולדת חכמי ירושלים“, ע' מ"ט.

לישראל. ורצוני הוא כי אם יעלה באחד הימים משהו מבני לא"י, תנתן לו זכות קדימה להתישב על אותה חלקת אדמה בגור... ואני מביע בזה את רצוני, כי בפטירתי ידאגו המוציאים לפועל של צוואתי זו, כי אקבר בא"י. שאיפתי היא כי אם יהיה בית קברות בגור יקברוני שם, ואם לא — במקום אחר בא"י אשר יבחרו למעני המוציאים לפועל של צוואתי."

★

על שום מה מבקשים יהודים כי יטלטלום ממקום פטירתם בחו"ל ויקברום בא"י דווקא?

הסיבה הראשית היא, כמובן, דתית. אלהים בחר את א"י מכל ארצות עולם לנחלה לו, כשם שבחר את עם ישראל מכל אומות העולם לבנו בכורו. לפיכך, ישראל הוא עם קדושים, וא"י היא הקדושה בארצות. וכינויי חיבה לרוב ניתלו בה. א"י היא אדמת ה', היא הר נחלתו, היא נוה־קדשו, היא ארץ חמדה. אדמת הגויים, לעומת זאת, היא אדמה טמאה. עוד בימי קדם, בשבת ישראל בארצו, וטרם טעם טעמה של גלות, ידע והכיר כי קלה היא לו לאדם להיות בעקר מארץ מולדתו. עמוס הנביא חוזה שחורות לאמציה, כהן בית אל, ובין היתר הוא ניבא: „אתה על אדמה טמאה תמות וישראל גלה יגלה מעל אדמתו" (עמוס ז', י"ז). ולא רק אדמת העמים, כי אם כל אשר בה, ואפילו הלחם הנאכל עליה, טמא הוא. יחזקאל אומר: „ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בגויים אשר אדיחם שם" (יחזקאל ד', י"ג). משוררי ישראל חוששים לקדושת שירם סן יחולל, והם ממאנים לשיר את שיר ה' על אדמת נכר (תהלים קל"ג, ד').

ארץ ישראל, לעומת זאת, היא ארץ קדושה, ארץ חמדה, ארץ הצבי. באוצרות ספרותנו העתיקה מפורזות מימראות פנינים לעשרות ולמאות על שבהיה של הארץ ועל מעלת גדלו של האדם הזוכה לשכון בתוכה. וכל כך למה? כדי לחבב את הארץ על יושביה ועל בניה הרחוקים ממנה. בעיני חז"ל היתה ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצוות שבתוכה (ספרי פ' ראה), והם השיאו עצה טובה לאמר: „לעולם ידור אדם בא"י אפילו בעיר שרובה נכרים ואל ידור בחו"ל ואפילו בעיר שרובה ישראל. שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה וכל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה" (כתובות דף ק"ג, ע"ב). ועוד אמרו: „מוטב ללון במדבריות של א"י ולא ללון בפלטריות של חוץ לארץ" (בראשית רבה פל"ט). וכל כך היה ישוב

א"י הביב ויקר בעיניהם עד שהפליגו בשבחו ואמרו: „אפילו שפחה כנענית שבא"י מובטח לה שהיא בת העולם הבא" (כתובות דף ק"א, ע"א). המשורר שר, „חיי נשמות אויר ארצך", ואחד הקדמונים מבטיח, כי „כל המהלך בא"י אפילו שעה אחת ומת בתוכה, מובטח לו שהוא בן עוה"ב" (מדרש משלי פ"ו). ורבי מאיר אומר: „כל מי שהוא קבוע בא"י ואוכל בטהרה ומדבר בלשון הקודש וקורא את שמע בבקר ובערב, מובטח לו עוה"ב" (ירושלמי שבת, פ"א).

גדולי החכמים היו מנשקים את תחומיה ואת אבניה, ומתגלגלים על עפרה מדי עזבם אותה ומדי שובם אליה (רמב"ם, הלכות מלכים פרק ה', הלכה י'). ולא נתקררה דעתם עד שגורו, כי „אסור לצאת מא"י לחו"ל לעולם, אלא ללמוד תורה, או לישא אשה, או להציל מן העכורים ולחזור לארץ. וכן יוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחו"ל אסור, אא"כ חזק שם (בא"י) הרעב... ואעפ"י שמותר לצאת — אינה מדת חסידות" (שם, שם, הלכה ט').

כך ראו קדמונינו את ארץ ישראל וכך עמדה, מושכת וקוסמת, במרכז שאיפותיהם וחלומותיהם. ולבה של הארץ הרי היא ירושלים, זאת העיר אשר עליה נאמר: „מדד הקב"ה את כל העיירות ולא מצא עיר שיבנה בה בהמ"ק אלא ירושלים (ויקרא רבה פי"ג על הפסוק „עמד וימודד ארץ"). וכל כך נתפעלו מזיווה ומהדרה עד שאמרו: „עשרה קבים יופי ירדו לעולם — תשעה נטלה ירושלים ואחד כל העולם כולו" (קדושין מ"ט ע"ב). אחד קדמון חזה ברוחו ואמר, כי „כל טובות וברכות ונחמות שהקב"ה עתיד ליתן לישראל אינו אלא מציון" (ויקרא רבה פכ"ד), ובחזון־הדורות „עתידה ירושלים להתרחב ולעלות ולהיות מגעת עד כסא הכבוד עד שתאמר צר לי המקום" (שהש"ר פ"ז), ומכל חלקי חבל ינהרו אליה לחזות ביפיה ולהתענג מטובה, שכן „עתידה ירושלים לעשות מטרופולין לכל הארצות" (שמ"ר פכ"ג).

כלום יש מן התימה בדבר, שיהודים נוטריימצוה ושומרי־מסורת בכל הזמנים ובכל המקומות לבם נמשך בחבלי קסם לארץ ישראל, שהיא „הדר עולם", ולירושלים, שהיא „הדר ארץ ישראל", כמאמר הרמב"ן?

אולם אדם מישראל שלא זכה לחונן את עפר הארץ בחייו, מוטב לו לפחות לאחוז מעשי אבות בידו ולצוות כי יעלו את גופו לאתר מיתה ויקברוהו בארץ הקודש, שכן „כל הקבור בא"י כאילו

קבור תחת המזבח" (כתובות דף ק"א ע"א), "ועונותיו מחכפרים לו, שנאמר: וכפר אדמתו עמו" (רמב"ם, הלכות מלכים פרק ה', הלכה י"א). ויש הבדל גדול לפי המדרש, בין קבורי א"י לקבורי חו"ל. שהרי לעתיד-לבוא, "מתים שבא"י הקברים שלהם נפתחין, והן יוצאין חיין ורואין מיד פני השכינה, שנאמר: וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם, אבל מתין שבחו"ל — הקרקע מתבקעת מתחתיה ויוצאין והולכין דרך הקרקע, דרך מחילות, כחולעת זו, מן הקבר עד א"י, ומתוך א"י עולין ויוצאין ורואין פני השכינה שנאמר: ובהעלותי אתכם מקברותיכם עמי" (בראשית רבה פצ"ו; וראה גם המדרש היפה ב"אותיות דרבי עקיבא" א', ט'). וזהו צער-גלגול מחילות, אשר הפיל מאז ומעולם אימה ופחד על יהודים דתיים בגולה.

לאור השקפת עולם זו אין עוד פלא למה תבעו האבות וחיכבו כל כך קבורת א"י, ולמה צוה יהודים בימי קדם, ועודם מצווים עד היום, להעלות את עצמותיהם לא"י.

חכמינו מספרים, "מעשה בר' ברוקיא ור' אליעזר בן פדת שהיו מטילים דרך שער מחוץ לטבריה. ראו ארונות (של מתים) שהיו באין נחו"ל לארץ. אמר ר' ברוקיא לר' אליעזר: מה הועילו אלה? בחייהם הניחו אותה, ובמיתתם באו לה? אני קורא עליהם, ונחלתי שמתם לתועבה" — בחיכם, ותבואו ותטמאו את ארצי" — במיתתכם. אמר לו ר' אליעזר: לא הוא, כיון שהם נקברים בארץ ישראל וניתן להם גוש עפר של א"י — מכפרת להם, שנאמר: "וכפר אדמתו עמו" (ספר האגדה חלק ג', סי' ל"ח; וראה גם בראשית רבה פצ"ו).

מעשה זה של הבאת מת מחו"ל כדי לקברו בא"י נחשב בישראל למצוה גדולה, ומצוה זו הונחה גם ביסודו של דין מפורש, שהרי בדרך כלל אין מפנים את המת ואת העצמות מקבר לקבר, אך "כדי לקברו בא"י — מותר" (ש"ע י"ד, סי' שט"ג).

זהו המוטיב הדתי של יהודים הדורשים בצוואותיהם קבורה בא"י. המוטיב השני הוא לאומי. אדם מישראל אשר אהב את הארץ בחייו ואף הקדיש למען תחייתה את מיטב זמנו, כוחו ועמלו, אך מסיבות שונות לא היה יכול לעלות אליה ולחיות בה, הוא מבקש לפחות לשכב באדמתה לאחר פטירתו. אף הוא מצווה להביאו לקבורה בא"י, מתוך הרגשה, כי זהו מקומם הנכון של בני ישראל, בחינת "בתוך עמי אני שוכב". אך האמת ניתנה להאמר, כי מצווים מסוג זה מועטים הם

עד למאד, ולידי נודמנו עד היום במהלך עבודתי בבית-המשפט רק שתיים שלוש צוואות של יהודים אשר ביקשו להביאם לקבורה בא"י מתוך רגשות לאומיים. רוב רובן של צוואות מסוג זה נכתבו ועודם נכתבים בידי יהודים חרדים, ומתוך רגשות של אמונה דתית וחרדה אמיתית לעתידם של מתים, שקבורתם בחו"ל, באדמה טמאה.

II

חכמינו שאלו (ב"ר פצ"ו): "למה כל האבות תובעין ומחבבין קבורת א"י? הם משיבים: "שמתו א"י חיים תחילה בימות המשיח ואוכלין שנות המשיח..." ואחד מהם (ר' חנניא) מוסיף ואומר, כי "מי שמת בחו"ל ונקבר שם, שתי מיתות יש בידו". הרמב"ם, אוהבה הגדול של הארץ, אשר קיים בגופו ובנפשו את מצוות ישוב א"י, עת היתה הארץ שוממה וחרבה, אף הוא אומר לנו בפירושו לתורה (פרשת ויחי): "שישתדל האדם להקבר בארץ הנבחרת כאשר עשה יעקב וצוה את בניו על זה; וכן העלו את כל השבטים; וכמו שהשביעם יוסף, כי כל אחד צוה כן, ואם לא נזכר, ואף דינה העלו עצמותיה, כמו שהוא ידוע היום קברה אצל נתאי הארכלי, כי יש לא"י מעלה גדולה על שאר הארצות, כמו שספרו לנו חכמים ז"ל בכמה מקומות, והתורה אמרה וכפר אדמתו עמו. ויש בתחית המתים מעלה גדולה בזאת הארץ, מה שאין כן בחוצה לארץ: אעפ"י שבכל הארצות יש תחיה, אין בכאן גלגול מחילות..."

זהו המקור ואלה הם הנימוקים הנפשיים המניעים יהודים להביע בצוואותיהם את המשאלה כי יעלו את עצמותיהם לארץ-ישראל ויקברו בקברי אבות. מצד אחד חיבת הארץ, ומן הצד האחר הפחד והחרדה מפני צער גלגולי מחילות, אשר הטילו המסורת הדתית ומדרשי האגדה הרבים אשר קלט אדם בימי ילדותו על קדושת א"י וטומאת הארצות, השפיעו השפעה מכרעת על חייהם ועל מהלך מחשבותיהם של יהודים בגולה, ובשבתם לערוך את צוואותיהם האחרונות היו רבים מהם מעלים על לבם את חזון-אחרית-הימים, ומתוך כמיהה וגעגועים היו מביעים את משאת-נפשם להקבר בארמת ישראל, למען יהיו בין ראשוני-הקמים לתחיה בבוא הגואל, וכנס וכמופת עמדו לנגד עיניהם אבותיה הקדמונים של האומה.

אכן, טוב לו לאדם מישראל לחיות בארצנו, בין בני עמנו, ויפה לו למות ולהקבר בה, שכן הקדושה חופפת עליה ומרחפת בחלל

אווירה. אך קדושה היא לא רק ארץ ישראל, כי אם גם עפרה, רגבי האדמה הנעקרים ממנה ומובאים אל הגולה, אל פזורי ישראל. לפיכך, יהודי שאינו זוכה לעלות בחייו, ואינו רואה זכות לעצמו גם להקבר בארץ לאחר פטירתו, מתנחם הוא לפחות בכך, כי בתוך קברו יטילו קומץ מעפר הארץ, שכן מסורת קדומים היא, כי „אם ישימו על עיני המת ועל טבורו ועל מילתו מעפר של א"י נחשב כאילו הוא קבור ממש בא"י" (מדרש תלפיות, ענף א"י). משום כך דואגים יהודים בגולה לרכוש לעצמם שקייעפר-הארץ, נוצרים אותם כבבת עינם בימי חייהם, ובצוואותיהם הם מורים כיצד ינהגו בעפר קדוש זה לאחר פטירתם. ונימה מסותרת רועדת בלבו של אדם למקרא דברי הוראה אלה. הנה כותב רב אחד:

„על עליית ביתי מונה כעת שני טארביליך (כלומר, שקיקים) עם עפר א"י, ויש בהם עפר פשוט וגשחק ועפר לבן וקשה כאבן. ע"כ יכתישו זה העפר לבן ג"כ, ויפזרו היטב מזה העפר של א"י על גופי הרבה ועל כל איברי, ובפרט על ברית קודש. ויאמרו שלוש פעמים הפסוק כי דם עבדיו יקום וכו' וכפר אדמתו עמו. וכל זה יהיה בשעת ההנחה לקבר". ומראה שמא יכלה, הלילה, אוצר יקר זה, ובני ביתו של המצווה לא יזכו למעט עפר קודש בבוא יומם הם, הוא ממחר להוסיף בו במקום: „ומגודל חיבת אדמת קודש לכל ישראל, ע"כ ישאירו קצת מהעפר הלבן שלא נשחק אצל בני ביתי... ולהיות להם לזכר עולם שזכיתי בעוה"ז להיות... בארץ הקדושה ולנשק את אדמתה, אדמת קודש. וע"י כל זאת תתעורר התשוקה גם אצלם לזכות לזה. ואולי אזכה עוד אני והם, או עכ"פ הם לבדם, לישיבת א"י ולקבוע דירתם שם. בוודאי אשרי להם ואשרי חלקם. מי יתן שאזכה לזה בחיי גם אני וכל ב"ב שיחיו!"

ויהודי אחר כותב בצוואתו לאמר: „אחר הטהרה ישתדלו להשיג עפר א"י, ואולי יזכני ה' להיות לי מוכן זה, ואם לא — ישתדלו להשיג אצל אחר מעט, ויתנו בראש ותחילה על הברית קודש, ואם ישתיייר יותר, יפזרו על הלב, ואם יהי עוד יתנו על עינים גם כן, ואם יהי עוד יתנו על המוח במקום הנחת תפילין. ואם ח"ו לא יהי בידם להשיג עפר מא"י יקחו עפר מקרקעות בית הכנסת או בית המדרש וישימו

על המקומות הללו, ויאמרו: יהי רצון מלפניך ה' אלקי שיהי זה במקום עפר א"י הקדושה ויכפר על פלוני... ומה טוב אם יהי עפר זה ממקום מעמד הש"ץ."

אך נראה, כי מן השמים ריחמו על יהודי טוב זה, ועוד בחייו עלה בידו להשיג קומץ-עפר-הארץ; שכן בהמשך צוואתו, ובתוספת למה שנאמר קודם לכן, אנו מוצאים הוראה זו: „ידעו כי מונח כאן חתיכות אבן והוא מן עפר א"י. יראו לכתוש אותו ולשימם על האברים שציינתי בהצוואה לעיל... וגם יקנו עפר א"י, כי מי יודע איזה עפר אמת מא"י? לכן יתנו שניהם!"

★

כבר אמרתי באחת השיחות הקודמות, כי אין צוואה מובאת לאישור ולקיום בבתי המשפט בארץ, אלא אם כן השאיר אחריו המצווה כאן בארץ רכוש, אשר יש לחלקו אם לפי הוראות צוואתו ואם בהתאם לדיני הירושה הנהוגים בארץ הזאת. מטעם זה לא רבות הן הצוואות המצויות בארכיוני בתי-המשפט של יהודים אשר נפטרו בגולה. אך מתוך צוואות מועטות אלה, ועוד יותר מתוך הצוואות הרבות של רבנים וסתם יהודים טובים המתפרסמים מדי פעם בפעם בדפוס על-ידי בנים, קרובים, או סתם ידידים ומעריצים, בוקע ועולה הד משבועת קדמונים „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי". אלא שכאן, בצוואות אלה, מעלים יהודים את ירושלים לא על ראש שמחתם, כי אם על ראש אבלם וצערם; שכן יום המיתה, יום החשבון הגדול, ממשמש ובא. קדמונינו קיבלו על עצמם להעלות את ציון על ראש שמחתם, למען לא תהיה שמחתם שלמה, כל עוד עיר האלוהים מושפלת עד שאל תחתיה, ובניהם נהגו להעלות את ציון גם על ראש אבלם, למען לא יהיה אבלם גדול כל-כך בעיתות הצרה האישית המתרחשת לבוא עליהם. זכרה של ירושלים העומדת בחורבנה מנטף טיפה של תוגה בכוס השמחה; אך זכרה של ירושלים בימי תפארתה, והתקוה המפעמת את הלב לקראת עתידה, נוסכים גם נטפי נחמה בכוס היגונות של יהודי הגלות. ונחמה זו לובשת צורה של דבקות ארצית,

1. מתוך צוואת ר' שלמה קליגר, נדפסה בסוף הספר „לקוטים יקרים"

ליו"ט בעטיל בראנשפיגעל, לאדו, 1921.

1. מתוך צוואת הרב מטשעהערין, נדפסה בסוף ספר „ספורים נפלאים"

על ר' נחמן מברסלב, מאת שמואל הורוויץ, ירושלים, תרצ"ה.

גשמית, בכל מה שבא מא"י. עומד יהודי על סף המוות, ומה הוא מכין לעצמו לדרכו הארוכה? עפר של א"י, טלית שנארגה בא"י, וכוס של חרס שבאה מא"י. הנה מצווה יהודי אחד, תושב אמריקה, כיצד ינהגו בו לאחר פטירה, ובין שאר ההוראות הוא כותב לאמר: „הטלית ילבישו אותי של אאמ"ר וזלה"ה, אע"פ שהוא ישן, אם יהיה באפשרי". ובסוף הצוואה מצויה תוספת אופיינית זו: „אחר כך גתישבותי, באשר הטלית של אבי זי"ע הוא קרוע ויש בו הרבה טלאים שלא מצמר, על-כן ספק אצלי אם יותר טוב הטלית של אבי זי"ע או הטלית של ש"ק שלי... הגם שרצוני מאד בטלית של אבי מורי זי"ע וגם שהוא כמעט בברור... מארצנו הקדושה תוב"ב...”

ויהודי אחר, רב בישראל, כותב בצוואתו לאמר: „לשים חרסים מש"ק על ברי"ק ועל ברכי, ובאמתחתי יש כוס חרס מאה"ק, לכתתו ולשים על ברי"ק ומסביב ובתוך עיני, ועפר אה"ק מונח בשענקל".¹ ונהגים היו אבותינו להכין לעצמם, בעודם בחיים, את הבגדים אשר ילבישום לאחר פטירה, ובין בגדים אלה זכרו תמיד להצפין שקיק קטן ממולא עפר א"י. הנה מצווה יהודי אחד כיצד ינהגו בו לאחר פטירה, והוא כותב בין שאר הדברים: „...ותכריכים שלי המה מוכנים. גם שטרומפ"פ (פוזמקאות) והייכל (הינומא) של פשתן מוגחים ביחד עם הקיטל (גלימה). גם מונח בתוך הפאפיר (נייר) אצל התכריכים, וכתוב עליו אדמה מארץ הקדושה, מה שהביא לי הרב מוהר"ר עובדי' והבטיח לי שהוא מהר הניתים שבירושלים. ואותו ארץ (כלומר, עפר) יפזרו עלי בקבר מקדקי ובכל גופי עד רגלי ועד בכלל, בכדי לקיים וכפר אדמתו עמו".²

★

אולם יש והספק מתגנב אל הלב: „האמנם עפר א"י הוא זה? ושמה הערימו עלי ונתנו לי חולין תחת קדושה?"³ ושוב אין השמחה

1. „קונטרס דובר שלום", צוואת הרב שלום מאיר בראהין בן הרב ברוך מרדכי האדמו"ר האמצעי מקאיידינוב, ניר-יורק.

2. צוואת הרב הצדיק פנחס מנחם אלעזר מפילץ, לודו, תרפ"א.

3. מתוך צוואת ר' יוסף לייפניק, גדססה ב.הצופה לחכמת ישראל,

תרפ"ג, עמוד 71.

שלמה בנפשו של יהודי. הנה, למשל, כותב רב אחד בצוואתו לאמר: „יש באמתחתי, שקורין שענקל קטן, אצל ערסי אדמה מא"י, אדמת קודש. אף שכל ימי חי בעיני לדבר זר שיביאו מארץ רחוקה אדמה, ויש אלפים קהלות בין כאן לא"י, ואיך אפשר להביא לכאן כי אם בספינה או בורני גדולה. אך בא אלי איש אחד מא"י, ולפי ראות עיני הוא איש חשוב וישר... והוציא מן אמתחתו עפר א"י ונשבע לפני בחלק עה"ב שזה מן אדמת א"י מן הקברות דק"ק צפת תוב"ב, ולא קיבל ממני פרוטה. ואמרת: מה לו לשקר ולהשבע בחיי עוה"ב? בכך יקחו שני חלקים ויפזרו על פני, כנהוג, ושליש יתנו לזוגתי הרבנית תחי".¹ יהודי זה לא נתנו לבו לחלק את אוצרו היקר עם זוגתו הרבנית חלק כחלק, ולקח לעצמו שני שלישים ולהשאיר רק שליש אחד...

והישוב בארץ, אנו חייבים לציין זאת לשבח, שמר על מסורת קדומים זו במסירות ובנאמנות. בלהט מלחמת העולם השניה זכר את הבנים אשר שלח להלחם באויב, ולאלה מהם אשר נפלו בקרב על אדמת נכר, הגיש שי יקר: רגבי עפר מאדמת המולדת. הרב הצבאי הראשי אשר ליווה את הבריגדה העברית בעיצומה של המלחמה מספר לנו לאמר: „שק עפר נשלח מן היישוב בארץ, ואנחנו פזרנוהו על פני קברות הקדושים; עירבבנו את רגבי הקרקע הקדושה מא"י עם אדמת איטליה, ששחררה מידי האויב ע"י בני ציון... היקרים?". „ראף-על-פי-כן” — כך מסיים הרב המחבר ואומר — „מגוחתם של גבורינו לא תהיה שלמה, אם לא נעביר את קבריהם לא"י. והגיעה השעה לגשת גם לפעולה זו”.²

כך רואים היהודים את הארץ בחייהם, וכך הם משתוקקים להתחבר אליה ולהיעשות חלק בלתי נפרד ממנה במותם. ועצה אני מרשה לעצמי להשיא לכם: סיפור אחד ישנו בין סיפורי העם של ל. ל. פרץ, „שלוש מתנות” שמו. אם לא קראתם אותה, קראוהו; אם קראתם ושכחתם, קראוהו שנית. הבן תבינו וידעתם אז מה היו א"י, אדמתה, אבניה ועפרה, לאבותינו התמימים והישרים בתפוצות הגולה.

1. מצוואת רב יחזקאל קאצינעלינבויגען, ווילנא תרל"א, דף ה' ע"ב.

2. „ספר הבריגדה” לד"ר י. ליפשיץ, ע' 242.

3. שם, שם.

III

בהמולת חיי החולין אשר אדם שוקע בהם בימים רגילים, אין הוא עשוי להעלות על לבו את אשר יקרה לו או לבני משפחתו הקרובים אליו בעתיד הרחוק, באחרית ימיו, או לאחר מכן. הוא הומה, גועש, מתכנן תכניות, נושא ונותן, קורע שחקים וכל ישותו מובלעת במערבולת חיי יום-יום. דאגות המחר-שלאחר-זמן אינן מטרידות את מוחו. אולם עת צרה כי תתרגש ותבוא עליו, או כאשר ירגיש כי קיצו אינו רחוק עוד, תרד עננה על שמינו, והוא נוטה לעשות חשבון הנפש בינו לבין עצמו, ובינו לבין קונו. חסידים ויראי שמים רואים לפנייהם דרך ארוכה, מלאת תחתיתים, והם טורחים להכין לעצמם צידה לדרך, מנון רוחני, תורה ומעשים טובים אשר יפתחו לפנייהם שערי רחמים, בבוא השעה לכך. סוחרים ואנשי מעשה מקפידים להביא משטר וסדר בעסקיהם ובקנייניהם החמריים, לבל יתמוטטו אחרי פטירתם. אבות דואגים לבניהם, בעלים לנשותיהם, מרובי נכסים לקרוביהם העניים. כאן מקור הצוואה, המאזן הסופי, חשבון הנפש אשר יערוך אדם, דבריו האחרונים לנשואים בחיים עלי אדמות. ובה, בצוואתו, הוא מתגלה בכל תכונותיו, נטיותיו וסגולות נפשו. אדם ניכר בצוואתו, משום שבה ניתן ביטוי אמת לחזון חייו, לחלומותיו ולמיטב שאיפות-לבו.

הצוואה כרוכה ואחווה בזכר המוות, והמוות המסמן את קיצם של החיים מעורר את המחשבה על מה-שיהיה-לאחר-מכן, על הנצח. ובלבו ובנפשו של איש יהודי קשורים רעיון הנצח וחיי הנצח בארץ-ישראל, ארץ התחיה, הארץ אשר בה משולבים זכרונות עברה המפואר של האומה ותקוות עתידה. אין תימה איפוא בדבר, כי א"י תופסת מקום מרכזי ביחוד בצוואותיהם של יהודים אשר נואשו מן החיים, של גדונים למוות העומדים בצל הגרדום. המוטיב הישן של "לבי במזרח ואנוכי בסוף מערב" מקבל בצוואות אלה גוון מיוחד במינו: הוא מואר בנגהות השקיעה הבאה קודם זמנה, בעוד היום גדול. על שתי צוואות כאלה אני מבקש לייחד את הדיבור בשיתחית הפעם. הראשונה היא צוואתו של הרוזן היהודי גיזה אלק.¹

1. העתק מצוואה זו, בצירוף פרטים מעניינים על תולדות המצחה ובני משפחתו, הואיל בטובו להמציא לי ידידי מר יהודה נדיב, מזכיר העיר חל-אביב, ותודתי על כך נתונה לו בזה.

מי היה הרוזן גיזה אלק, ומה הניע אותו לכתוב את הצוואה אשר כתב? הדברים קשורים באחד הפרקים הטראגיים ביותר של פרשת השואה אשר באה על יהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה. מקור המשפחה היהודית, שלה נולד גיזה אלק, בעיר מונקאץ' אשר בהונגריה. בראשית המאה הי"ט יצא אחד מבני המשפחה, עמנואל אבנשפנגר, ממונקאץ', ובא לגור בעיירה נוד"קניז'ה (Nagy-Kanizsa), אשר בדרום-מערב-הונגריה, המרוחקת כ-270 קילומטר מבודפשט. שם החל עוסק בתעשיית צבעים ותמציות לעיבוד עורות, ועשה עושר רב. בנו, ליאופולד, איש בעל מרץ ורב פעלים, יסד בנק באותה עיירה, וקנה לו שם טוב בכל הסביבה בנדיבות לבו וברכי סחרו ההוגנים. הוא רכש אחוזות הרבה בכפרים הסמוכים ובנה לו ארמון מסוואר בקרבת הכפר אוינפוסטה (Ujnépuzsta). לאות הוקרה על פעליו הרבים לטובת המדינה, העניק לו הקיסר פרנץ-יוסף תואר אצילות על שם כפר זה, משנפתחו לפניו שערי החברה הגבוהה והוא החל יוצא ובא בבתי רמייה-מעלה, שינה את שמו מאבנשפנגר לאלק, ונהג כאציל הונגרי בכל דרכיו ובכל מעלליו. לליאופולד זה היו שני בנים: שם הבכור ארנה, ושם הצעיר גיזה. הם הלכו בדרכי אביהם והצליחו במעשי ידיהם, אולם ארנה הבכור המיר את דתו, ובשנת 1933 מת גלמוד וערירי, ונקבר באחוזתו כקתולי. צלב הועמד על קברו. אחיו הצעיר, גיזה, אם כי אף הוא היה מתבולל לפי ארחות חייו ומנהגיו, לא ניתק לחלוטין את קשריו עם היהודים ועם היהדות, ורגלו האחת עוד עמדה בתוך התחום. הוא נשא לו לאשה נערה יהודיה, בתו של בעל תעשייה ואציל יהודי אוסטרי, איזידור לוטי פון-קלנפלד מוינה, ובשנת 1902 נולד להם בן, פאול.

גיזה אלק ובני משפחתו חיו בעושר וכבוד בין אצילי הונגריה ולא חסרו דבר, עד אשר באה השואה על יהודי אירופה, וגם יהודי הונגריה שחו מכוס החרעלה. בשנת 1942 נלקח פאול, בנו היחיד של הרוזן גיזה אלק, רופא לפי מקצועו, לפלוגות העבודה המיוחדות ליהודים, ונרצח ע"י ז'נדרמים הונגריים בערבות אוקראינה. הרוזן ואשתו הרוזנת נכלאו בגטו נוד"קניז'ה יחד עם יתר יהודי העיר והסביבה. עם חיסול הגטו הועברו לאושווינצ'ים, וניספו שם בתאי הגאזים.

לפני שהועבר למחנה ההשמדה מסר הרוזן בידי אחד מידידיו,

עו"ד לפי מקצועו, מעטפה סגורה, וביקש ממנו להפקידה בידי הנוטריון הציבורי של העיר. על המעטפה היה כתוב: „צוואה משותפת של גיזה אלק ואשתו... 16/2/1944”.

בהתאם להוראות שקיבל הנוטריון הציבורי מעוה"ד, ירדו של הרוזן המנות, נפתחה המעטפה אחרי מות המצווים, והצוואה המשותפת פורסמה ברבים. ומה כותבים יהודים מתבוללים בגולה בצוואתם האחרונה, בטרם יובלו למחנה ההשמדה בשל יהדותם?

הצוואה פותחת במלים אלה: „אנו הח"מ, גיזה אלק דה-אוינאפ ואשתו מארי לבית לוטי דה-קלנפלד... מצהירים קודם לכל, כי את צוואתנו המשותפת הזאת אנו מכינים למקרה ששנינו נמות בעת ובעונה אחת, ומתוך כך לא תהא אפשרות לנשאר מאתנו בחיים לעשות צוואה חדשה”. לאחר זה בא הסעיף העיקרי בצוואה המשותפת וזו לשונו:

„אנו מצווים, כי אחרי מותנו ישמש כל רכושנו המטלטל והבלתי נד מכל הסוגים שהם לשם הקמת בית-חולים בעיר תל-אביב, א"י, לזכר בננו היחיד ד"ר פאול אלק אשר מת מות גיבורים. לשם השגת המטרה הזאת אנו מצווים למכור את רכושנו בהונגריה ובעיר ווינה... פדיון המכירה יועבר מיד לראש עיריית ת"א, א"י, או למנהל האדמיניסטרציה של אותה עיר, אחרי ניכוי העזבונו שצוינו... ובו, בסכום הפדיון, ירכשו ראש עיריית ת"א או המנהל האדמיניסטרטיבי של אותה עיר, שטח אדמה מתאים לחקלאות, לצרכי הקדש (טרוסט) שיוקם ע"י ראש עיריית ת"א לזכרו של בננו היחיד ד"ר פאול אלק דה-אונפ, אשר מת מות גיבורים.

ההקדש יהיה מחויב להקים בית-חולים, ובו 15 מיטות, לפחות, בשעה שהסכום הדרוש לשם כך יצטבר מתוך הכנסות ההקדש. בהקדש ובבית-החולים כאחד יש לציין בצורה מתאימה שהם הוקמו לפי צוואתנו לזכרו של בננו היחיד, ד"ר פאול אלק דה-אונפ, שמת מות גיבורים. בבית-החולים האמור יטפלו בחולים בני העדה היהודית, חוץ מתן זכות קדימה לחולים אשר עלו לא"י מהונגריה או משטח הרפובליקה האוסטרית לשעבר. האדמות החקלאיות שתרכשנה בעבור ההקדש תושכרנה בראש וראשונה לאנשים הרוצים לעסוק בחקלאות, ואשר עלו או יעלו לא"י מהונגריה או מן השטח של הרפובליקה האוסטרית לשעבר, בתנאי שיהיו בני העדה היהודית”.

הסעיף האחרון בצוואה נוגע עד הלב ביותר, וזו לשונו: „לכסוף אנו מצווים כי אחרי גמר המלחמה ייקבר בננו היחיד עלידנו”.

ומלים אחדות על הרכוש הרב אשר השאירו אחריהם הרוזן היהודי ואשתו הרוזנת לטובת ארץ ישראל. העזבון מורכב מנכסים בהונגריה ובאוסטריה. הרכוש בהונגריה כולל:

(א) בניין בן שתי קומות בנוד-קניז'ה, ובו ארבע דירות, ארבע חנויות, שלושה בתי-מלאכה ומשרד;

(ב) 4902 מניות של בנק החסכון בנוד-קניז'ה ועוד 711 מניות אחרות;

(ג) שרידי מאוסף אמנותי גדול ובהם: ששים ושלוש תמונות (ציורי שמן), מאה ושמונים ספרים (מהם בעלי ערך ניכר), ארבעים ושתיים מסגרות של תמונות בגדלים שונים, ארבעים אנדרטות, כמה אגרטלים, דברי חפץ ודברי אמנות אחרים;

(ד) אחוזה בסביבת הכפרים פאלין ואוינפוסטה, המשתרעת על פני שטח של 200 יוך (כ-12,000 דונם) קרקע חקלאית, כרמים, גנים ומטעים, ושני בתי-חרושת על צידם המלא;

(ה) שני ארמונות, האחד בפאלין והשני באוינפוסטה, בנייני משק רבים, אורוות, רפתות, מתבנים ובתי-מגורים.

(יש לציין, כי כל נכסי המקרקעין המפורטים בסעיפים ד' וה' שלעיל הותרמו ע"י הממשלה ההונגרית לפי החוק האגררי החדש).

(ו) חפצים שונים, כגון: רהיטים, שטיחים, לבנים, ועוד. (כל אלה נמצאים היום במשרדו של נשיא מדינת הונגריה);

(ז) דברי אמנות, מכשירים, מכונות חקלאיות ועוד, המצויים כיום בידי איכרי הסביבה.

הרכוש באוסטריה (וינה) היה מורכב מן: (א) בית בן 5 קומות, המכיל שלשים וארבעה חדרים, שהם אחת-עשרה דירות, חוץ מדיירת השומר בקומת הקרקע. (ב) כספת בבנק.

הנכסים אשר באוסטריה נפלו להם בירושה, לאלק גיזה ולאשתו מארי, מחמיו איזידור לוטי פון קלנפלד הנ"ל, ורכוש זה הגיע בשלמותו לידי עיריית תל-אביב לצורך המטרה האמורה בצוואה.

★

יהודית יותר בתכנה ומזועזעת יותר במסיבותיה היא הצוואה השנייה. זוהי צוואה לא רגילה אשר נכתבה בבית סוהר לאחר שאבדה לו, למצוה, כל תקווה לצאת מכלאו. ומעשה שהיה כך היה:

בשנת 1920 נתפסו ע"י השלטון הבולשביסטי בקיוב אב ובנו בשל עלילת שוא. האב היה כבן ששים, ומתוך שנכמרו רחמיו על בנו הצעיר לימים, לקח על עצמו בחקירה הראשונה את כל ההאשמות, וקיווה להציל על-ידי-כך את חיי הבן. בשבתו בבית הסוהר בצל הגרדום כתב את צוואתו המופלאה, ולא ידע האב האומלל אותה שעה, כי קרבנו לא נרצה, וכי גם גורל בנו כבר נחרץ. האב ובנו הוצאו שניהם להורג, והצוואה באה לידי ידידים ופורסמה לאחר זמן קצר. צוואה זו מגלמת בתוכה רגשות קדושים של איש יהודי הצופה פני התליין, ובלבו נחלי רחמים על בניו הרכים, ואהבה בלי מצרים לארץ אבותיו. והנה קטעים בודדים מן הצוואה, בהם מדבר האב על שני התינוקות שהשאיר אחריה, ומתכנן תכניות לעתידם:

...על זאת דאב לבי ונפשי גחלים תלהט, בזכרי גורל עוללי הקטנים, את שני אפרוחי בני זקוני, יצחק וצבי. המה ישארו כאניה שאבד קברניטה, הנודדת גלמודה בין משברי ימים והמון גליהם ואין מחזיק כן תרנה להביאה אל החוף. אנה ישאום הרוחות המנשבות בים תבל? ומי יודע הגבול עד מתי? אולי עד מקום משם לא ישובו? צר לי עליכם, בני הנחמדים! לא על מצבכם החמרי אני בוכה, הן רבים בנים כמוכם עוזבים בלי משען ומשענה יגדלו, ישגשו, וגדיים נעשים תיישים אף כי אין תומך אותם... אך על מצבכם הרוחני תאבל נפשי, מאנה להנחם, מי ימלא תפקידי? מי ידריככם בדרך אשר התויתי לכם? אל אלוהים יודע, כי בכם שמתי מעייני, וכל תקוותי בי כי תהיו אנשים צדיקים עברים במלוא מובן המלה, אנשי שם בבני ישראל ובא"י העולה כפורחת. בייחוד ראיתי את האידיאל שלי בבני יצחק היקר ובעל הכשרון. במעללי התנכר הנער (בן שמונה שנים ומחצה) כי ברכה בו ונשמה טהורה ממקור ישראל... הוא אהב את הלימודים וסר למשמעת, חובב השפה וספורי המקרא בהתלהבות עצומה, ויש לו געגועים לא"י כאחד הגדולים. אנכי מצדי שמתי עיני עליו לפתח את כשרונותיו ורגשותיו ולטעת בו נטעי נאמנים, לפתח בו רוח חיים בספורים מעניינים מדבריי-ישראל ומארץ-ישראל, אשר הטבעו כחותם על לבו הרך כדונג, והוא שתה בצמא כל דברי, התענג על ספורי; ויקיפני תמיד בשאלות אשר הביאוני לידי התרגשות. עד נשימתי האחרונה לא אשכח את הרגעים האחרונים לפני צאתי מביתי,

בנפלו על צווארי בקול בוכים ויחבקני בשתי ידיו הקטנטנות וילחצני עד מחנק. זרם דמעותיו הרטיב את פני ובקול נרגש קרא: „אבא, אבא, אל תעזבני! הפץ אני שתהיה עמדי יחד! אהבתיך, אבי, אתי תהיה פה! למה תחשה? אבא! אבא!“ לבי נתאבן ולא יכולתי דבר. מקור דמעותי נפתח, חבקתי, נשקתי, בכיתי על צווארי, והדיבר אין בפי, והנוגשים אצים בי ללכת אתם, וברב כוחי קראתי מנהמת לבי: בני יקירי! בני יצחק! שמע נא לבקשתי: אהב את הלימודים בתורת ישראל, למד את השפה הקדושה בתאוות נפש, וזכור ואל תשכח את א"י, חפצי ורצוני שתסע לא"י במקרה הראשון שיהיה מוכשר לנסוע. והוא ענני בקול בוכים: „אבא! אלמד! אסע לא"י, אל תעזבני! אל תטשני! אלמד, אסע לא"י!“ ובאין אונים הורדתי את מחמדי מעל זרעותי, והוא אחז בכנף בגדי להגרר אחרי, ואני נדחפתי אל הדלת ואשמע אחרי זעקת בכי... בחזקה נדחפתי מהמעלות ובאזני מצפצף צפצוף אפרחי: אלמד, אסע לא"י! לו יהיה כדבריך, בני, מחמדי, זה חלקי מכל עמלי וזה רצוני החזק! ויהי רצון שנבואת הקטן תקוים בהקדם וזו תקוותי ברגעי חיי האחרונים, שמחשבותי תקום... הן מימות עולם שנות דור ודור, חוק היה לכל שופטי-ארץ, שכל היוצא לגרדום מציעים לו שיביע חפצו האחרון ובקשתו יתנו לו, ומי זה יאטם את אזנו מלמלא חפצי בטרם אלך ואיניני? ומה אני דורש? הלא רק לקיים נפשות בישראל, להביאם אל המנוחה והנחלה בא"י... כאן פורש המצווה בשמות כמה מידידיו ואומר: „אנא חברים נכבדים, חנוני, הואילו נא להיות אבי היתומים, קבלו נא עליכם את עבודת הקודש לפקה על שני בני הקטנים יצחק וצבי להאיר להם בדרכם, שיהיו בנים נאמנים לעמנו ולארצנו, להורות להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו. תהיינה נא אזניכם קשובות לכל תחנוני, קבלו עליכם להיות להם לאב ולכהן, לנהלם בדרך העולה ציונה. ובהגיע תור גאולתכם, כי פקד יפקד אלהים אתכם לעלות לאה"ק, ויעלו גם בני אתכם יחד, כי אם אין פניכם הולכים אתם, מי יהוש לרווחתם?... הפץ אני להאמין בעוז אהבתכם לציון, כי תעשו הטוב והישר לרכוש את הנפשות האלה, ולהנחילם יש בעולמנו, ויהיו יהודים נאמנים לעמנו ולארצנו. וזאת תקוותי בעניי שיתגשם רעיוני ביוצאי חלצי, שיעברו חלוצים לארץ-ישראל משאת נפשי אשר הזיתי לי תמיד בחיון רוחי, והיה זה שלומים לאבדן חיי — והנני ללכת מעדנות לקראת המוות ואימתו לא תבעתני...“

יודע הוא האב האומלל, כי העלייה לארץ ישראל כרוכה בהוצאות רבות, אך גם לזה הוא דואג. וכה יאמר בהמשך דבריו: „האמצעים לתכלית זו אני מקדיש מחיר הדירה והרהיטים וכל כלי הבית וכלי האכל ותכשיטי הוזה שהיו ביד אשתי דבורה אם הילדים, הכל יהיה קודש למטרת האמיגרציה להנוסעים לא“י, ואין לתכלית אחרת חלק בזה, אך ורק להעולים לא“י. ואם יחפץ גם מי מבני או מכנותי לנסוע לא“י, יקח גם הוא חלק בזה עם שני בני יצחק וצבי...”

ובכסף הקדושים למטרת האמיגרציה לא תגע יד לכלותו לדברי חול. ממנו לא תגרעו. רק להוסיף חוכלו אם תמצאו מן המותר. ומן היתרון יש לקחת רק בעת הדחק לצורך החנוך, שיש בזה למען התועלת ליהדות וישב א“י...”

בהמשך דבריו הוא פונה בבקשה מיוחדת אל כל אחד מבניו כי יעקב אבינו בשעתו, ופותח בכבוד שבהם, ודברי נבואה מחגלגלים ויוצאים מפיו. וכך יאמר לו: „ראשית דברי אליך, בני בכורי דוד... לך לב עברי ונשמה פואיזית, גם עם חובבי ציון נמנית, אוהב אתה את השפה העברית... אך מעולם לא ערבת לבך לחרוץ שתסע לא“י, יען כי האוויר האירופי יעזור עיניך לראות בחיי האירופיים חיים מבריקים יותר מחיי ארצות המזרח. אמנם לא יארכו הימים ותווכח שחיינו פה עדי אובד, עוד נרדפים נהיה מאיו ממשלה שתהיה ערך עדנים, ואין מזור לבני ישראל רק בא“י. בכ“ו אתה לא בקרוב תחפוך לנסוע לא“י, לכן זאת חובתך ותעשינה: הצב לך ציון בציון, הבטיחני נא... כי תשים עיניך ולבך על אחיך הקטנים יצחק וצבי לחנכם עפ“י דרכם, דרכי ציון, ולעזור להם בין בגשם ובין ברוח, שמחשבותי תקום ותהיה, והמה יעלו לאה“ק, ושמה יהיו עד עולם. לא אפונה, כי גם אתה תבוא אליהם בצר לך, פה בארץ וזה. אתה תהיה לעזר בייסוד קרן האמיגרציה ותשתדל להוסיף עליה בכל עת שיהיה לך טוב להעניק להם מכל נדבת לבך ומשאת נפשך, כי בזה אני רואה אשרם והצלחתם בחייהם, ובוה יתגשם רעיוני כי לא אמות לשחת ונפשי תחיה בציון וירושלים...”

אחר כך הוא פונה אל בנו השני, מאיר, הוא הבן אשר האב נתן את נפשו כופר נפשו, וכה יאמר אליו: „...ממך בני מאיר אין אני צריך לבקש כלל, כי ממך יש לי הצדקה לדרוש ולתבוע. אם לא תחפוך להשאר „פורשט רגל“ אתה חייב לשלם את החוב, כי כל מה שיחסר לילדי... עליך למלאות, כי אני הקרבתי את עצמי קרבן בעדך, את

חיי מסרתי כופר חייד. הריעותי לילדי, גזלתי מהם את אביהם כדי שאציל חייד ממות. אמנם חטאתי להם, אמנם העויתי בזה את הישרה כנגד ילדי שלקחתי מהם את אביהם... אך הנטיה הטבעית של אב ושל רגשות אב לבנו — דחפה אותי לזה, שאחטא לילדי הנשארים להציל את חייד במחיר חיי. אני הסכמתי בלבי לכל זה, אך בתנאי שחיי יחסרו רק לי לעצמי, אבל לא לילדי. זכורנא את דברי שהבאתי לפניך בטרם הלכתי להחקר, כי אני מקבל על עצמי את כל האשם לכל דבר בתנאי שאתה תמלא את דרישתי להבטיח את המשפחה בחייה, ולהשגיח בלי שכחה על כולם בלי הבדל. האחיים הקטנים, האפרוחים הפעוטים, יהיו יקרים לך כמו אחיותי, ותמלא את כל מחסורם ככל אשר תהיה לאל ידך להיות להם לאב... יודע אני תכונת נפשך הרחבה שכאשר ירחיב ה' את גבולך ויצליח את עסקיך או תיטיב לאחיותיך הבודדות וגם לאחיך הקטנים גם בלעדי בקשתי. אבל אני חפצתי לבקשך שני דברים: א) להגדיל את קרן האמיגרציה לא“י שילדי יסעו שמה, ולבלי עזוב את אמם הקשורה אליהם בחייה ובנפשה. ב) לבלי הזכיר את מגרעותי ושגיאותי, מפני שאין איש בארץ שיהיה נקי מזה. אין לדבר אחרי מותי באזני ילדי על איוו שגיאה מצדי, כדי שלא לשלול בזה רגש הגאון מילדי המתגאים באביהם והמכבדים את זכרו, וכדי לא להחליש את הכוח של השם הקדוש „אב“. הזכירני נא רק לטובת! אני זכיתי בזה באהבתי לכל ילדי בכל כוח החיים שלי. היה מאושר בדרכך ובבת-זוגתך כל ימי חייד, אני סולח לכל התרגשותיך, היה ברוך!!!...”

ושוב פונה הוא אל בן זקוניו ואומר: „אחרון אחרון חביב, בני חביבי יצחק! עודך קטן ורד, בני יקירי, בן שמונה שנים ומחצה הנך, עוד קצרה בינתך להבין לשכל מלי, אך לא יארכו הימים ותמצא את עצמך פתאום לזקן לא לפי שנותיך, כי כן דרך כל יתום נעזב להתנצל מעדי הילדות ולהביט על עצמו כעל בוגר זקן ורגיל... שמע בני, ואגידה לך את אשר יקרה לך באחרית הימים. הנה לפניך שתי דרכים, הטובה והרעה, החיים והמוות, ובחרת בחיים של טובה... שתה ממעייני התכמה והמדע כאוות נפשך הטהורה ואל תשכח אף רגע כי ממקור ישראל הנך ועליך לכבד את שם ישראל וקדושו, ועם בזים ומחללים אל יחד כבודך. אל תט אזניך למלעיגים ולמתלוצצים ביהודים וביהדות, כי רבים הם טופלי שקר על היהודים למען הרעימם לרמסם כעפר הארץ... מקור כל הסיכות וצרותינו שהיינו נרדפים בכל דור ודור

ומכל עם ועם הוא רק בזה כי זרים אנחנו ונתרחקנו מעל אדמתנו. הגנו מפורזים ומפורדים בכל ארצות תבל... ובכל מדינה ומדינה יביטו עלינו כבזו כעל עלוקות המוצצות לשד ארצם. ורבו שונאינו ובוזינינו ואין מתקומם נגדם, כי אנחנו המעט ואין לנו כוח ורשות להגן על עצמנו, כאילו אין לזר הצדקה להיות כאחד העם. יחפשו עלינו עלילות, יטפלו עלינו עוונות וחטאים שלא חטאנו, למען מצא תואנה לרמסנו כטיט חוצות, ועד עתה היינו תועים כשיות נדחות. היינו הולכים מדחי אל דחי, דמנו נשפך כמים לעין השמש ואין אומר השב... כל אלה באו לנו בארצות גליותינו, באשר ארצנו היתה לשמה... אדמתנו לזרים, כחנו לנכרים, אין לנו עוד נחלה ומנוחה, תועים היינו, כל עמלנו לזרים ופרי מטענו להם, אך חרב והרג ואבדן לאחינו...

ובכן העצה הנכונה להנצל מכל הרעות בפעם אחת היא רק לבקש מפלט בא"י, ארץ אבותינו... עתה בא היום לרכוש לבני ישראל את ארץ ישראל וליסד בה ממלכת ישראל תחת רשות אנגליה, ושלוש לנו עד עולם...

בני בני... לדאבוני עלי לכלות נבואתי, כי קרוב היום המר והנמהר...

יברככם ה' וישמרכם, יצליח דרככם והביאכם לציון עם אנשי גאולתכם בברכה ושלוש מהרה. ויהי אלהיכם עמכם, ועלו אל הארץ הטובה, ארץ אבותינו, והיתה לכם ולעמנו מנוחה שלמה ונצחית אמן... בנשקי אתכם אמות בנפש שקטה ואומר: שלום! אביכם יעקב בן דוד הלוי."

IV

רבות הן הדרכים ושונות הן הצורות, שבהן מעלים יהודים את זכרה של ארץ ישראל בצוואותיהם האחרונות. בשיחותי הקודמות הרחבתי את הדיבור על צוואות אשר בהן באה לידי ביטוי השתוקקות מצויים כי יביאום למנוחת עולמים בארץ אבות, או כי יפזרו, לפחות, עפר קודש על גוויותיהם בטרם ייטמנו באדמת נכר. מקום נכבד ביותר תופסות ברוב הצוואות תרומות של כסף ומעשי צדקה למען ארץ ישראל, שכן אף בדרך זו מביע המצווה את רגשי חיבתו לארץ הקדושה ומידת דבקותו בכל אשר בה.

מוסדות דת, חסד וצדקה של אנשי היישוב הישן, כגון: ישיבות, תלמודי-תורה, בית חינוך עוורים, בתי יתומים, בתי מחסה, בתי

תולים, בתי חבשיל וכיוצא באלה, נזכרים על הרוב בצוואותיהם של יהודים חרדים אשר חיו כל ימיהם בגולה או עלו לעת זקנה לארץ אבות למות בה. צוואות רבות נחגלגלו לידי אשר בכל אחת מהן נפקדו במתנות כסף גדולות או קטנות, יותר מארבעים מוסדות של בני היישוב הישן בארץ.

בשתיים או בשלוש עשרות השנים האחרונות נזכרים בתרומות כסף יפות גם מוסדות תרבות ומדע של היישוב וההנהגה הלאומית, כגון: הטכניון העברי בחיפה, בתי מדרש למורים, האוניברסיטה העברית, מוסד ביאליק וכיוצא באלה.

בזמן האחרון נזכר לעתים קרובות ביותר גם שמה של הקרן הקיימת לישראל. עוד לפני קום המדינה נשתרשה ההכרה בלב יהודים בארץ ובגולה, כי מוסד לאומי זה הוא מכשיר יעיל ביותר להחזרת אדמת ישראל לעם ישראל ולהכשרת יהודים לעבודה חקלאית פרודוקטיבית בארץ ישראל, והרבה מהם, בבואם לקבוע את אשר יעשה ברכושם לאחר פטירתם, ראו זאת כחוב של כבוד לעצמם להרים תרומתם בעין יפה לגאולת הארץ. עזבונו כאלה, בחיים ולפי צוואות, הגיעו לממדים גדולים, כפי שמתברר מתוך הדו"חות השנתיים של הקרן הקיימת.

אך כאן יש לציין בצער, כי מצויים רבים, ביחוד מאלה העורכים את צוואותיהם בגולה אצל פרקליטים נכריים או על ידי יהודים עמי הארץ, אינם נוהרים במידה מספקת ואינם מקיימים את הדרישות המשפטיות הפורמליות האמורות כדיני צוואה, או אינם מקפידים לציין במלוא הדיק את המוסד או את התכלית שלשמן הם מקדישים את כספם. לעתים קרובות ביותר אין תרומתם מגיעה משום כך לתעודתה. הנה דוגמה אחת מני רבות:

בשנת 1928 ערכה יהודיה אחת בגרמניה, אלוה בלומנטאל שמה, את צוואתה האחרונה, וכתבה בה סכום של 200 לא"י מרכושה לקק"ל, אולם תחת אשר תציין את שמו הנכון של המוסד, כפי שהוא ידוע ברבים, כינתה אותו בשם י. נ., שהוא ראשי תיבות השם הגרמני "יידישער נציונל-פונד".

הגב' בלומנטאל עצמה התכוננה לעלות ארצה, ולשם כך העבירה לכאן חלק גדול מנכסיה, אולם היא לא זכתה לכך, ובשנת 1934 נפטרה בברלין. האופוטרופוס שנתמנה על עזבונה החל לטפל בסידור העניינים, אך לא השלימם עד שלא פרצה מלחמת העולם השנייה. בארץ נתעוררה

איפוא, השאלה אם הקק"ל זכאית לקבל את תרומת 200 הלא"י מתוך חלק הרכוש של המנוחה אשר הועבר לכאן. הדבר נתגלגל ובא לבית המשפט בארץ, ואז הוברר מתוך הראיות, כי ה"י.נ." (כלומר ה"ידי" שער נציונלפונד) היא חברה רשומה בברלין לפי החוק הגרמני, ואם כי מטרתיה של זו זהות עם מטרת הקק"ל, כלומר: ניהול תעמולה לטובת יישוב א"י ואיסוף כספים לשם רכישת קרקע בארץ ישראל, וכל כולה לא נוצרה אלא לשמש בגרמניה זרוע למוסד המרכזי שבירושלים, היא בכל זאת גוף משפטי נבדל ועומד ברשות עצמו. במסיבות אלה אמר בית המשפט, כי אין ספק שהמנוחה אלזה בלומנ" טאל אמנם התכוונה לכך, שכספה יגיע בסופו של דבר לידי הקרן הקיימת לישראל בירושלים, אך מתנתה המפורשת היתה מיועדת לגוף הרשום בברלין כ"ידישער נציונלפונד", והואיל וגרמניה היא ארץ אויב, ומעמדה הטכני של ה"י.נ." אף הוא משום כך מעמד של "אויב" מבחינת החוק, לפיכך יש להעביר את הכסף ל"אפזטרופוס על רכוש האויב", עד אשר תסתיימנה פעולות האיבה, ויסודרו החשבונות ההדדיים בין הצדדים הלוחמים. הטענות, כי יש לפעול לפי כוונתה האמיתית של המנוחה, וכי מצוה לקיים את דברי המת, נדחו ע"י בית המשפט המנדטורי. נצת, איפוא, הפירוש המילולי את הכוונה הנסתרת, והכסף לא הגיע לתעודתו. טוב מזה היה גורלה של צוואה דומה אחרת, אשר שימשה נושא לדיון בבית המשפט אחד באנגליה. וכך היה המעשה:

יהודי אחד תושב אנגליה, לואיס רוזנבלום שמו, ערך בשנת 1918 צוואה, ובה כתב סכום של אלף ל"ש לאוניברסיטה העברית בירושלים, אשר עומדים להקימה, ואת ביתו ואת מגרשיו אשר באנגליה הקדיש להקמת בית יתומים יהודי לבנים, אשר בו "יורו את השפה העברית כשפה חיה". סמוך למותו, בשנת 1919, ערך תוספת לצוואתו, ובה כתב לאמר: "הואיל ורצוני הוא, כי אנשים מבני משפחתי יעשו את ביתם בא"י, יעבדו את אדמתה ויחיו עליה, לפיכך אני נותן, מנחיל ומצווה את כל שארית עזבוני... לקרן הקיימת לישראל, המשמשת אחד המכשירים של ההסתדרות הציונית, לרכישת אדמה בא"י... לטובת הכלל, ולמען אפשר לאלה מבני משפחתי, יוצאי

1. ראה ערעור אזרחי 105/44, אל"ר, 1944, ע' 732.

2. Re Rosenblum (1924), 131 L. T. 21

דרך אבי, אשר יאמרו להתישב בא"י, לעלות אליה ולהאחו בה".
 הרכוש הוערך בסכום של 36,000 ל"ש, ובית המשפט באנגליה נדרש — בשנת 1924 — לקבוע מה דינן של שלוש ההורשות האלה. לשתי ההורשות הראשונות — כלומר, לתרומה לאוניברסיטה העברית שהחלו מטפלים אז בהקמתה ולמתנה לבית היתומים לבנים — לא היתה התנגדות רבה, ואלה אושרו ללא קושי. בעניין השלישי — כלומר, ההורשה לקק"ל — היתה התנגדות. קרובי המנוח טענו, כי הורשה זו בטלה, משום שהקק"ל איננה מוסד של צדקה במובן הרגיל והמקובל של המונח הזה, ושהמנוח התכוון רק למסור בידה, בתורת נאמנת, קרן מסויימת לטובת בני משפחתו. אך מאחר שלא ציין במדוייק ובבהירות מספקת את התכנית שלשמה נמסר הכסף, ואת תנאי הנאמנות, אין לתת תוקף לצוואתו. אולם למולה של הקק"ל ולזכותו של המנוח לא קיבל בית המשפט האנגלי דעה זו וקבע, כי בתוספת לצוואה צפונה הכוונה, כי שארית עזבונו של המנוח תשמש לצרכי הכלל דווקא. הוא לא התכוון לכך, שבני משפחתו יחלקו את כספו בינם לבין עצמם. היתרון האחד אשר העניק להם הוא זכות קדימה לעלות לא"י בלא תשלום הוצאות הדרך, כדי להתיישב על האדמה, לעבדה ולחיות עליה. לפיכך, אם יאמרו קרובי משפחתו להשתמש בזכות זו — מה טוב; ואם לא — רשאית הקק"ל להעלות לא"י יהודים אחרים אשר יאותו לישב בה, ולהוציא עליהם מתוך כספי המנוח את ההוצאות הדרושות, עד אשר תכלה הקרן אשר השאיר אחריו המנוח.

שיחקה לה השעה לקרן הקיימת לישראל, וגם המנוח לואיס רוזנבלום זכור לטוב.

★

מן הדין לציין, כי יש מצווים הרואים בסכומים שהם מפרישים בצוואותיהם לקק"ל לא תרומת צדקה בלבד, כי אם חוב קדוש שהם חייבים לה ולמטרה אשר למענה היא פועלת. יהודי אחד, מראשוני המורים העברים בארץ, פדגוג בעל שם אשר הקים דור של מחנכים ומורים, ובימי חייו היה מסור בכל נימי נפשו לישראל ולקדשיו, הפריש בצוואתו מעשר ממש (עשרה אחוזים) מנכסיו לקרן התרבות שע"ש ח.נ. ביאליק (שהיה למאור חי בשעה שחי אתנו, ושאני רואה אותו גם עכשיו כאור הגנוז והמאיר לכל פרט מישראל ולישראל כולה!)

בלשוננו של המנוח) ולקרן הקיימת לישראל, והוסיף: „הנני מבקש מאת בני שיביטו בעין יפה ויתנו בנפש שלמה את הסכומים הנ"ל לקרן ביאליק ולקרן הקיימת. כמעט ריקם באתי לארצנו, והנני משאיר אחרי רכוש, שהוא כולו נוצר במולדתנו, אמנם ע"י עבודה ישרה ומתמדת, אבל לא ייתכן שהמוסדות הנ"ל לא יהנו ממנו”.

ולבסוף יש לציין בפרשה זו מתוך הערכה מיוחדת יהודים התולים את מתן ירושתם בתנאי של ישיבה בארץ. בדרך זו מקווים הם להשפיע על בניהם וקרוביהם הנהנים מעזבונום לבוא ולישב ישיבת קבע בא"י. יהודי אחד עלה ארצה לעת זקנה, הוא ואשתו, אך נראה כי לא עלה בידו לפתות גם את בניו לעלות עמו. מה עשה? רכש לעצמו בית גדול ומפירותיו התפרנס באחרית ימיו, ובצוואתו האחרונה הורה את אפוטרופוסי עזבונו להעביר את הבית על שם אותם מבניו אשר יעלו ארצה וישתקעו בה תוך חמש שנים מיום מותו, וגור, כי אם לא ימלא אף אחד מבניו מצוותו זו עד המועד האמור, יוקדש הבית לטובת אחד ממוסדות היישוב הישן בירושלים.

יהודי אחר כותב בצוואתו האנגלית לאמר: „רצוני העו הוא, כי ביתי בירושלים לא יימכר במשך תקופה של עשר שנים לכל הפחות לאחר מותי, והיה אם משהו מבני יעלה ארצה, יהא זכאי לגור בו חנים אין כסף. אולם אחרי עשר השנים אני פוטר אותם מרצוני האחרון הזה, ובני יהיו רשאים למכור את הבית ולחלק ביניהם את כסף מחירו”.

ושוב קטע מתוך צוואתו היפה של המורה והמחנך הדגול אשר הזכרתיו לעיל. מורה זה מצווה לחלק את כל רכושו בין בניו ובנותיו, חלק כחלק, אך הוא מוסיף דברים אופייניים אלה: „והערה אחת בתור „תנאי בני גד ובני ראובן”: בני שלא יהיו אזרחי א"י ושלא ישבו ישיבת קבע בארץ, אינם יכולים לקבל כל חלק בירושה הנ"ל. חלק הירושה שייגע לאזרחי חוץ, ושלא ישבו ישיבת קבע בארץ, יהיה מונח בבנק אפ"ק עד אשר יתאזרחו. אם תעבורנה עשר שנים ולא יראו תעודת אזרחות, ולא יתיישבו בארץ הם וצאצאיהם, יעבור הכסף הנ"ל עם כל האחוזים לקרן התרבות שעל שם ח.ג. ביאליק ז"ל”.

[*]

ובדברי בצוואות אשר בהן ניתן ביטוי לחיבת א"י בלבם של יהודים, לא אוכל לפסוח על צוואה אחת של מי שאינו יהודי, הרצופה

כלה אהבת אמת לארץ ישראל ולעם ישראל. זהו אחד המקרים הנדירים ביותר בדברי ימי עמנו אשר בו באו לידי גילוי הרגשותיו הלבביות של נכרי לשאיפות עם ישראל, ומצווה לפרסמו. וזה גוף המעשה:

בשנת 1842 נערכה צוואה על ידי אנגלי נוצרי, אחד מחסידי אומות העולם, נדיר בקסטר שמו, ובה, בצוואה מופלאה זו, כתב בין יתר דבריו לאמר: „אני מאמין באמונה שלמה ומתפלל בלב בוטח כי בעגלא ובזמן קריב תווסד, בחסותו של כנסייתנו המכובדה ואומתנו המפוארת, קרן של תרומות לאות אמונים נוצרי, לקראת שיבתם הפוליטית של היהודים לירושלים ולארצם שלהם. לקרן זו אני מצווה להפריש סכום של אלף ל"ש מתוך אותו חלק של נכסי אשר החזק מתיר להקדישו לצרכי צדקה”.

בשנת 1851, כלומר: לפני מאה שנה, הובאה צוואה זו לאישור, אך בית המשפט האנגלי פסל את המתנה ופסק, כי את אלף הל"ש יש להעביר ליורשי המנוח. וכל כך למה? זה היה נימוקו של בית המשפט: יהודים רשאים כיום (כלומר, בזמן מחן פסק הדין) לגור בירושלים. אלא מה? הם אינם נהנים מזכויות פוליטיות. בא המנוח וצווה חלק מרכושו לטובת קרן אשר באמצעותה יעלה בידם של היהודים לרכוש לעצמם זכויות פוליטיות וכוח פוליטי בארץ ישראל. משמע, שכוונתו היתה ליצור מהפכה במדינה אשר את שלומה אנו דורשים. קידומה של מטרה כזאת אינו לטובת הכלל, לפי שאין הוא עולה בקנה אחד עם יחסינו הידידותיים כלפי שליטי הארץ¹.

אכן, מרחק רב הלכו בתי המשפט באנגליה בפרק הזמן אשר חלף למן נדיר בקסטר ועד לואיס רוזנבלום, שני האנשים, הנוצרי והיהודי, אשר כל אחד מהם לפי דרכו ולפי הבנתו הביע את רגשי חיבתו והערכתו לארץ ישראל ולעם היושב בה.

1. Halbershon v. Vardon, 87 R. R. 448.

10. יחסי משמחה בראי הצוואות

1

אין לך מקום שבו משתקפים היחסים שבין אדם לחברו במידה רבה כל כך ובצורה נאמנה כל כך כמו בבית המשפט. רגשי הגומלין הכמוסים ביותר אשר בין מעביד ופועלו, בעל בית ודייריו, חנווני ולקוחותיו, שותפים, שכנים, קרובים וידידים, מיוצגים בדיוני בית המשפט בלי כחל ושרק. הבית, הרחוב, בית המסחר, הסדנא, מקום השעשועים, המכונית הציבורית, התור לקבלת מיצרכים, כינוסים פומביים, כל אלה ואחרים כיוצא בהם הם המקומות אשר בהם נוצרים יחסי ציבור. ומשמחריפים יחסים אלה בין יחיד ליחיד או בין היחיד לציבור או בין ציבור לציבור, והם לובשים צורת מצה ומריבה, מוצאים בעלי הדבר את עצמם לעתים קרובות, מרצון או מתוך אונס, בין כתלי בית המשפט.

מטבעם של דברים, שהיריעה הנגולה בבית המשפט מספרת על יחסי איבה וטינה, והטענות והמענות הנשמעות בו הן על הרוב מסוג דברי הפולמוס. שהרי לא יעלה על דעתו של אדם לתבוע לדין, או להביא בפלילים את ידידו אוהב-לבו כדי לספר לעולם כמה רגשי חיבה הוא רוחש לו, ועד מה נפשו קשורה בנפשו. אולם יש ותוך כדי טיפול בדיוני יום יום אפורים, ואגב עיון במסמכי משפט רגילים, נפרשת לפתע יריעה אשר כולה ארוגה אהבה ומסירות לאדם ולפעלו. ואין לך תעודה משפטית, שבה באים לידי גילוי רגשות אנושיים לבביים אלה כמו הצוואה.

הצוואה מטבע ברייתה נועדה לחוג מצומצם של בני בית, קרובי משפחה, חברים וידידים, ותכנה על הרוב דברי מוסר, עצה ותוכחה בנוגע להנהגת חיים, ותכנית מפורטת לחלוקת הקניינים החמריים אשר רכש לו האדם בימי חייו. ומנהגו של עולם, שאין אדם מוכיח ויועץ, ואינו כותב את נכסיו, פרי עמל כפיו, חינם אין כסף, אלא למי שהוא אוהב וחביב עליו ביותר. וככל שתגדל האהבה והחיבה אליו כן תרבה הדאגה לגמול לו חסד ולהיטיב עמו. מידות אלה של אהבה ושל דאגה באות לידי גילוי, אם ברמז ואם במפורש, כלשון שבה אדם כותב, בכינויים שבהם הוא משתמש, בשיעור ההענקה אשר הוא מוריש ובטיב הנחלה אשר הוא מגחיל. משום כך יקרה היא הצוואה

כמסמך משפטי אנושי. מתוכה אתה עומד על יחסיו של אדם לזולת, וביחוד לבני ביתו וקרובי משפחתו.

בצוואתו של גבר מובעת, כמובן, בראש וראשונה הדאגה לאשה שהוא משאיר אחריו. דבר זה טבעי הוא ביחוד לאותם בני אדם אשר המשפט האישי החל עליהם אינו מכיר בזכות האשה לרשת את בעלה, או אינו מעניק לאשה מתוך נכסי בעלה המת שיעור אשר יספיק לצרכיה.

ונוגעים עד הלב הם לעתים קרובות הדברים אשר גבר כותב בצוואתו אל אשתו ועל אשתו. כך, למשל, אמר יהודי זקן אחד בצוואתו, בדברו אל ילדיו ונכדיו על אודות אשתו, היא אמם-סבתם, את הדברים האלה: „עם זוגתי, היא אמכם-סבתכם, ראיתי ימים טובים, ימי שמחה ואושר, וגם ימים רעים, ימי מצוקה ודחוקות. בצר לי היתה מעודדת ומנחמת אותי, ושוחפה נאמנה היתה לי בדאגתי ובשמחתי. מעומק הלב חייב אני לה תודה על המסירות והאהבה שהשפיעה עלי בימי חיינו המשותפים. לפיכך אני מביע בזה לפניכם את רצוני, כי באם אסתלק לבית עולמי לפני זוגתי, היא אמכם-סבתכם, אזי תכבדו אותה, תנחמוה, תצייתו לה ותשמעו בקולה, למען הנעים לה את ימי האחרונים עלי אדמות“.

יהודי אחר, יוצא אמריקה, השאיר בצוואתו שנכתבה בשפה האנגלית, סכומים ניכרים לאשתו השניה. וכך מבטא הוא את הרגשותיו אליה: „אני מבקש להביע לה את הוקרתי העמוקה על השמחה הרבה שהשרתה במעוני במשך ימי נשואיני, ועל המסירות הגדולה שהראתה לילדי לגדלם ולחנכם, ואני מקווה כי אף הם יכירו לה תודה וימשיכו לכבד ולאהוב אותה, כאשר עשו עד כה“.

וצוואה אחרת, שנערכה במשותף על ידי בעל ואשתו, בהגיעם לגיל שיבה, מכילה פסוק אחד ויחיד זה בשפה הגרמנית: „הואיל וכל ימינו עברו עלינו בשלום בית וברעות אמת, כבדנו זה את זה ולא העלמנו זה מזו דבר, לא בעניינים רוחניים ולא בעניינים חמריים... לפיכך ערכנו צוואה זו לפי תנאים אלה: כל הרכוש אשר רכשנו לנו בחיינו יעבור, במות האחד מאתנו, לזכותו הבלעדית של השני הנשאר בחיים“.

פשוט, קצר ולבבי. אך כמה חוכן יש בדברים אלה. נקל לצייר את אידיילית החיים והרמונית הדעות אשר שררו בביתו של זוג זקנים זה, ואת שפע אהבת האמת אשר רחשו זה לזו. למעשה נפטר הבעל לפני

האשה, והיא סירבה אפילו לבוא לבית המשפט לצורך קיום הצוואה, באמרה כי אחרי מות בעלה אין עוד דבר אשר יקח את לבה. רק לאחר הפצרות מרובות מצד בני משפחה נאותה לבוא ולמלא את הפורמאליות הדרושה לתת תוקף לצוואה.

צוואה אחת ושלוש תוספות לה, אשר באו לידי לפני שנים מועטות, מגלה טפח מהתפתחות אהבה אחת בין יהודי זקן אחד לאשתו השנייה אשר נשא לו לעת זקנה. בצוואה המקורית אמר בפירושו, כי לאחר פטירתו תקבל האשה מתוך עזבונו רק את סכום כתובתה, 51 לא"י, ולא יותר. לשם הטעמת הדברים חזר על רצונו זה בכמה סעיפים באותה צוואה. שנתיים ימים עברו מיום כתיבת הצוואה ואנו מוצאים תוספת לה — זו התוספת הראשונה — ובה תיקון לדברים שנאמרו קודם לכן. לפי תיקון זה נצטוו האפוטרופוסים על עזבונו לתת לאשה סכום של מאה לא"י על כתובתה, כלומר, 151 לא"י בסך הכל. עוד שנה חלפה ותוספת שנייה נספחה לצוואה. בתוספת זו ביטל הזקן את התוספת הראשונה, ושינה את ההענקה המיוחדת לאשתו ממאה למאתיים לא"י. עוד שתי שנים עברו ואז באה תוספת שלישית. בתוספת זו כתב לאשה סכום של חמש מאות לא"י נוסף על כתובתה. כאן ירד המסך. הזקן נפטר לבית עולמו, ואין בידינו אפילו לנחש כמה מערכות נוספות היו נכתבות בפרשת חיים זו אילו ארכו עוד ימיו של הזקן.

אך לא רק בתחום הענינים החמריים מתבטא יחסו הלבבי של האיש לאשתו, הוא הולך לבית עולמו. אך מה יהיה עליה? כלום תשב באלמנותה ותתאבל עליו עד יום מותה? היא יכולה אמנם להנשא לגבר אחר, אך לא תמיד הדבר כך. יש וידיה ככולות מטעם החוק, ואין היא חפשייה לבוא שוב בקשרי נישואין, אלא בתנאים מסויימים. אני מתכוון למקרה של איש אשר מת ולא היו לו בנים, ואשתו זקוקה לחליצה מטעם גיסה, אחי בעלה. ידוע הדבר, כי לא תמיד ממלא הגיס ברצון את חובתו הדתית לחלוץ, ולעתים קרובות יש הכרח לשדלו ולפתותו ואף להעניק לו מתת כסף יפה. אך גבר הדואג לאשתו והמבקש את טובתה באמת ובתמים צופה את פני העתיד, ועוד בחייו עושה הוא את כל אשר לאל ידו כדי להסיר אבן נגף זו מעל דרכה.

הנה דוגמה אחת:

יהודי אחד כתב בצוואתו לאמר: יתנו לאחי שלמה בתור ירושה מאתיים לא"י, בתנאי שיבוא לירושלים ויתן חליצה בחינם לאשתי,

אם ידרשו זאת ממנו, לא יאחר משלושה חדשים לאחר פטירתו. ואם ידרשו ממנו לבוא ולא יבוא עד הזמן הנ"ל, אזי אני נותן לו רק לא"י אחת בתור ירושה".

בצוואה אחרת, שנכתבה בשפה הגרמנית בידי יהודי חרד אחד, מצאתי סעיף זה: אני מצווה בזה כי אחי (פכ"פ) יהיה יורשי היחיד לגבי כל זכויותי בבנק (פלונג) אשר בעיר (פלונג) והוא יירשני... בתנאי שיבוא לירושלים כדי לבצע את האקט הדתי של מתן חליצה לאשתי. נוסף על זה אני מוחל לו את חובו בסך 9000 קרונות, שהוא חייב לי אם יבצע את האקט האמור. ועוד אני מצווה, כי אם הוא יחליט להשקיע כאן בארץ, יינתנו לו מיד לאחר מתן החליצה שני חדרי מגורים בביתי, ללא תשלום שכר דירה, וגם התפילין, טלית השבת שלי וכל מלבושי אשר יבחר בהם".

בשתי הדוגמאות האחרונות התבטא יחס המסירות של הגבר לאשתו בדאגה אשר דאג לחירותה האישית ולזכות בחירתה החפשית לאחר פטירתו. אולם יש והאהבה לאשה מעבירה את האיש על דעתו, ומתוך צוואתו ניכר היפוכו של דבר, כלומר: הוא מנסה לרחק אותה למצב אלמנותה, ומשדל אותה שידולים של ממון ושידולים של דברים לשמור אמונים לזכרו עד נצח.

כותב יהודי אחד יוצא צ'כוסלובקיה בצוואתו הגרמנית לאמר: „אשתי (פכ"פ) היתה לי תמיד שותפת נאמנה ואוהבת מסורה בחיי. היא עבדה אתי יד ביד, ואני חייב לה תודה במיוחד על מסירותה ואהבתה. והואיל וה' לא חנני בפרי בטן, על כן צויתי את מרבית רכושי למוסדות צדקה לעילוי נשמותינו. אך הפירות של רכושי... שמורים לאשתי עד יום פטירתה, בתנאי שלא תינשא שנית לאיש עולמית. אם תינשא, תקבל מעזבוני רק את חפציה האישיים ו-8000 קרונות בלבד".

יהודי אחר, עשיר מופלג מבני עדות המזרח, כותב כך: „אם אשתי... תרצה להשאר תחת כבודי ולשבת עם הבנים והבנות הקטנים, על האפוטרופוסים ליתן לה סכום של (כך וכך) לא"י בכל חודש לכל ימי חייה... אם היא לא תרצה לשבת תחת כבוד בעלה ותתחתן או תשוב למשפחתה... יתנו לה סכום חד-פעמי של (כך וכך) לא"י כמזומנים, ולא תהיה לה עוד שום זכות למוזנות או כל זכות אחרת. אם אשתי תערער על הצוואה, או שלא תתנהג לפי דעת האפוטרופוסים

בדרך ישרה, אני יופחת הסכום החד-פעמי הנ"ל עד כדי (כך וכך) לאי...".

כאן מבקש, איפוא, הבעל לא רק למשוך את לב האשה במתח כסף כדי שתישאר באלמנותה, אלא מפקיד עליה, כביכול, גם שומרים, ותולה את המתנה שהוא מעניק לה בתנאי של הנהגה טובה. מבין השיטין מבצבצים אמנם רגשי אנוכיות אשר מקורם בקנאה שמקנא איש את אשתו, אך מי ידע אם גם אלה אינם פרי אהבה ומסירות.

*

צוואות מעין אלה אינן מיוחדות לגברים בלבד. יש וגם מתוך צוואותיהן של נשים אתה עומד על יחסיהם הלבבים של בני הזוג זה לזו וזו לזה בדרך הילוכם בחייהם המשותפים וסמוך לשעת מיתה. אשה אלמנה אחת, בת ארבעים, נפטרה זמן קצר ביותר אחרי מות בעלה. בודדה היתה האשה כאן בארץ, באין קרוב וגואל, ובצוואתה הקצרה כתבה את כל נכסיה לאחותה המתגוררת בארץ רחוקה. אך בסוף הצוואה כתוב לאמר: „אני רוצה להקבר על יד בעלי. איש לא ילך אחרי מיטתי בעת ההלוויה. המוציא לפועל של צוואתי זו ידאג לכך, כי בקברי יושם היומן של בעלי המנות, המכיל שלושים חוברות ככתב ידו“.

כמה אהבה, כמה רגשי געגועים וכמיהה הובעו במלים פשוטות אלה, על כגון זה כבר נאמר „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו“.

וגם תנאים העשויים לשמש פתיון לבעל שלא ישא לו אשא אחרת יודעות נשים להבליע אל תוך צוואותיהן, ביחוד נשים שהן „בעלות המאה“ ועיני בעליהן נשואות אליהן.

אשה אמידה אחת עלתה ארצה לעת זקנה למות בה, וכאן נמלכה בדעתה ונישאה שנית לאיש. והנה היא כותבת בצוואתה לאמר: „על אפוטרופוסי... לתת ירושה לבעלי (פלוגי)... סך של מאה לא“י, בתנאי שיקבל עליו שלא ישא אשא אחרי ולא יחזור לאמריקה. ואם ישא אשה או יחזור לאמריקה, אין לו כלום“.

*

כאן עלי לציין במאמר מוסגר, כי המשפט ברוב ארצות התרבות אינו רואה בעין יסה תנאי הורשה והנחלה הבאים לכבול את ידיו של

בן הזוג הנשאר בחיים, והמשמשים לו פתיון לבל יבוא שוב בקשרי חיתון. אולם המשפט מבחין בין הענקה או מתנה הנועדות לשמש תמיכה לבן הזוג הנשאר בחיים, כל עוד אין לו מקור פרנסה אחר, לבין הענקה או מתנה אשר כל עיקרן לא בא אלא כדי לאלץ את בן הזוג החי או למשוך את לבו לא להינשא שנית. כך, למשל, כשרה היא צוואה שבה מוריש בעל לאשתו סכום חדשי מסוים כל זמן שתהיה „אלמנה“. אולם אותה צוואה תהיה פסולה בעיני החוק אם ייאמר בה, כי הסכום יינתן לאשה בתנאי שהיא תשאר אלמנה. למראית עין דומים שני סוגי הורשה אלה, אך למעשה רב ההבדל ביניהם מבחינת ענינם המהותי הנקבע לפי כוונתו של המצווה, ולפיכך שונות הן גם התוצאות המשפטיות הכרוכות בהם. במקרה הראשון התכוון המצווה לספק מזונות לאשתו באשר היא אלמנה ואין תומך בה. לכן הצוואה צוואה, והאשה נוטלת חלקה כפי מה שנאמר בה, כל זמן שהיא יושבת באלמנותה. במקרה השני התכוון המצווה להשפיע על אלמנתו שלא תינשא עוד, ועל מנת כן התנה מה שהתנה. לפיכך התנאי בטל מטעמים של טובת הכלל, באשר הוא נועד להגביל את חופש בחירתו של הפרט בעניני נישואין, והאשה נוטלת את החלק שהוענק לה כאילו לא הותנה על ידי המוריש שום תנאי.

נחזור לענינינו.

ראינו את המטיב הראשי להתנאת תנאי בצוואה שבן הזוג הנשאר בחיים לא יינשא עוד עולמית. אך יש עוד כמה גורמים לכך, וביניהם הרצון לשמור על שלמות המשפחה, והדאגה להינוכם הטוב והשלם של הילדים במות אחד מבני הזוג. הנה כותב יהודי אחד בצוואתו: „רצוני הוא שבני ובנותי יהיו תמיד יחד עם אמם. כל זמן שהילדים יהיו יחד עם אמם יתפרנסו ויתכלכלו ויתחנכו מעובוני... אולם אם יצאו מביתי לא יקבלו מאומה כל זמן שאשתי חיה ולא תינשא לאיש. אם תינשא, תקבל היא רק את כתובתה וכל רכושי יעבור לבני ולבנותי, חלק כחלק“.

ובצוואה אחרת נאמר כך: „אני מביע בזה את תקוותי, כי אשתי לא תינשא לאיש כדי שתוכל להקדיש את כל זמנה לחינוך ילדינו“. בכל אחת משתי הדוגמאות האלה מתבלטת רוח המסירות של המצווה לביתו. במקרה הראשון דואג הוא שמא תישאר אלמנתו בודדה וגלמודה, והוא מדבר על לב ילדיו לדור עמה יחד כדי להפיג

את בדידותה. במקרה השני דואג הוא לעתידם של ילדיו היתומים ומעמיד עליהם את האם לאפוטרופוס ומחנך.

★

לבסוף עלי לציין, כי צוואות ממין זה אינן פרי הזמן המודרני בלבד. תשובה אחת מימי הגאונים דנה בצוואה, שבה כתב איש את כל נכסיו במתנה לאשתו, אך תנאי התנה ש, אם תנשא (האשה) לאחר מיתת בעלה, יהיו כל נכסיו, מקרקעי ומטלטלי לבית המקדש¹. כלומר, לירושלים. וכן רבות. כך, למשל, בצוואה יקרה אחת שנכתבה לפני כמאתיים וחמישים שנים אנו מוצאים פסקא לבבית זו:

„...אשתי האהובה... אסתר שיינדל ת"י... מצד החיבה תקענו כפינו זה לזה פעם אחת... שאם ימות אחד מאתנו לבקש רחמי האל שימות גם השני, באופן שנצא בפעם אחת מזה העולם. אבל אחרי שובי נחמתי, כי בהדי כבשי רחמנא למה לן...? ...אם ימלא שנותינו ויהיה ג"כ גזרת אלוהים, הוא ענין נאה ומתקבל, ולא שיתחבל בעצמו, ובפרט אם לא יימלאו שנותינו, חלילה. בכך הריני מוחל לך שתחיי עד מאה שנים, ותסגלי מצוות ומעשים טובים כל ימי חיך, והריני עוקר הענין מעיקרא כאילו לא היה. וכה תעשי גם את, אם חלילה נגזרה הגזירה להיפך, וה' הטוב בעיניו יעשה“.

להלן באותו מקום: „בקשתי ממך, אהובתי, יונתי, תמתי, שלא תנשאי לאיש, שלא יגע בגופך שום אדם עוד, אף שאיני צריך לבקש על רוא דנא מצד חסידותך, שאת מזומנת לעה"ב, ומחלקך יהא חלקי, ומגורלך יהא גורלי, בשגם זקנת להיות לאיש. אך לרוב החיבה היתרה אנוכי מדבר עמך...“

קשה להאמין, כי קטעים אלה, ביפי הביטויים שבהם, בחוט החן המשוך עליהם, ברוח הרומנטית המרחפת מבין שורותיהם, יצאו מעטו של רב גדול בישראל, אך עובדה היא, שהם נלקחו מתוך צוואתו של הגאון ר' נפתלי הכהן כ"ץ, אשר היה רבן של ישראל בקהילות אוסטריה, פוזן והגליל ופרנקפורט דמיין בסוף המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח.

1. „שערי צדק“ לנסים מודעי דף נ' ע"ב. חברי הפרופיסור ש. אסף הסב תשומת לבי לצוואה זו.

2. פירוש: „מה לנו עם סודותיו של הקב"ה ז", כלומר: אין לנו עסק בנסתרות.

11

כל מי שסובר, כי נישואים שניים משכיחים נישואים ראשונים יבוא ויקרא צוואות בבית המשפט ויווכח כי טעות בידו. בצוואה של אשה זקנה אחת, אשר היתה נשואה לבעל שני במותה, מצאתי פסוק זה: „אני מצווה בזה מאה לירות א"י לקרוב המשפחה הראשון אשר יקרא על אחד מבניו את שמו של בעלי הראשון (פלונגי) ז"ל“.

יהודי אחד, אשר לעת זקנה נשא לו אשה שניה, לא שכח את אשת נעוריו, ובצוואתו אמר: „אני נותן לקרן הקיימת לישראל בירושלים סך של שמונים לא"י לשם נטיעת עצים לזכר שמי ושם אשתי הראשונה (פלונגי בת פלונגי) ז"ל, אשר בעזרתה רכשתי לי את כל הונני, וסך עשרים לא"י לשם רישום שמי ושם אשתי המנוחה הנ"ל בספר הזהב“. לאשתו השניה צווה לתת רק את דמי כתובתה ואת חפציה האישיים.

יהודי אחד נשא לו אשה שלישית, והבטיח לה סכום הגון בכתובתה, אך בצוואתו כתב, כי את קברו יכרו סמוך לקבר אשתו הראשונה דווקא. כנראה, שהרבה אמת יש בפתגם העממי: „לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים“.

הצוואה משקפת לעתים את הדרכים, בהן הולך גבר, ביחוד גבר בא בימים, כדי לקנות לו לב אשה. ויש שאין אתה יכול להמנע מהעלות בת צחוק על שפתיך למקרא צוואה מסוג זה. הנה דוגמה: אלמן זקן אחד היה מחזר על קרובת משפחתו, אשה צעירה לימים ממנו בהרבה. מה עשה? ישב וערך צוואה ובה כתב, בין היתר, לאמור: „...לגברת (פלונגי בת פלונגי) אני נותן סך של 300 לא"י... בתנאי שאחרי שאשא אותה לי לאשה כדת משה וישראל תהיה זכאית לאלף לא"י במקום שלש מאות הלא"י הנ"ל, ונוסף לזה תקבל את כל החפצים ושאר המטלטלים בעלי הערך אשר בביתי... על הכספים האמורים תהא לגבי (פלונגי) הנ"ל... זכות קדימה על פני כל הנהנים האחרים“.

„נדיבות לב“ זו השפיעה, כנראה, על האשה הצעירה. והראייה: הבקשה לאישור הצוואה הובאה לבית המשפט לאחר זמן על ידי אותה אשה צעירה, כאלמנתו של המצווה...
אני חייב לציין, כי יש וחשקם של זקנים למשוך אליהם לבה של בת זוג גדול כל כך, עד כי אינם נרתעים גם מתחבולות ערמה. יהודי

אחד אשר הגיע כבר לגיל שיבה, כתב צוואה ביום חופתו, וכתנאי קודם לכניסה לחופה, ובה, בצוואה זו, כתב אלפיים דולר למי שעתידה היתה להיעשות אשתו באותו יום. אולם כשנפטר — והוא נפטר זמן קצר ביותר אחרי נישואיו — הוברר, כי כל רכושו אינו אלא פקדון בנק בסכום של ששים וחמש לא"י, ומטלטלי בית, שהערכו בסכום של ששים או שלוש לירות בלבד. מרכוש דל זה סולקו שלושים ואחת לא"י הוצאות הלוויה, הקבורה ועוד, והעודף הזעום הרעבר לידי האלמנה. הלך החכל אחר הדלי...

כאן עלי להזכיר קו נוגה אחד העולה מתוך צוואותיהן של נשים זקנות דווקא. בדיני ישראל, כידוע, יורש הבעל את אשתו ואין האשה יורשת את בעלה. והנה יקרה, כי אשה זקנה, בעלת נכסים, עולה מהגולה ארצה למות בה, וצורך כספה בידה. בהיותה בודדה וגלמודה כאן, היא נישאת לאיש. אך מיראה שמא לא תאריך ימים עמו והוא יירש אותה, היא כותבת צוואה, ובה היא מבטיחה מצד אחד את חלקו של בעלה שלא יקופח, ומצד שני היא דואגת לכך, שלא כל פרי עמלה יפול לידיה.

הרי סעיף לדוגמה מתוך צוואתה של אשה זקנה אחת: "...אחרי תשלום הוצאות קבורתי, הן הקרקע על הר הזיתים והן הוצאות תכריכין, הלוויה, בנין הקבר ומצבה, אני מצווה ונותנת בזה לבעלי (פב"פ) סך ארבע מאות לא"י, בתנאי שישמור אחרי אריכות ימי ושנותי לאמר קדיש כל השנה והיא"צ (היארציט, כלומר: יום הפטירה השנתי) ובעלי (פב"פ) מותר על שאר עזבוני, מפני שכבר נתתי לו שש מאות לא"י, אשר בסך הכל יהיו לסך אלף לא"י, ואין לו שום רשות לערער על צוואתי זאת..."

ואמנם בשולי הצוואה בא אישורו של הבעל בזה"ש: "אני מצהיר ומאשר בחתימתי, כי אני שבע רצון מהצוואה של אשתי, ואין לי שום רשות לערער עליה לא בבי"ד ולא בערכאות של עכו"ם..." וזוהי זה הרגיע את הזקנה, שכן בטוחה היתה עכשיו כבעלה השני שלא יבוא בדרישות מופרות על עזבונה אחרי מותה.

★

עד כאן דיברתי על צוואות אשר בהן משתקפים יחסי האהבה והחיבה, המסירות והנאמנות, אשר בני זוג רוחשים זה לזו וזו לזה. אולם לא כל הזיווגים עולים יפה, כידוע, והדברים עתיקים. יש אשר המתחתות בין בני זוג מתמשכת והולכת במשך כל ימי חייהם

המשותפים, ורק בשל מסיבות חיצוניות, משפחתיות, חברתיות או כלכליות, אין הדברים נעשים פומבי, ואין הם מגיעים לידי משבר המסתיים בפירוד גמור. אך ארס השנאה מפעפע בלב כל אחד מהם עד הרגע האחרון ממש, עד עמדו פנים אל פנים מול הסוף המוחלט, ואז מנתק הוא את כבלי האלם מעל לשונו, ומספר לעולם כולו בלא ריתוי ובלא בושת פנים את כל אשר לבו רוחש לבת זוגו ואת כל אשר לבו רוחש לבני-זוגה, ואין לך שנאה גדולה משנאתו של גבר לאשתו ושל אשה לבעלה, כפי שהיא מתבטאת בצוואתם האחרונה. כל המרידות אשר נצטברה בלבם במשך שנים פורצת פתאום בסערת חימה, ולובשת צורת חרפות וגידופים, קללות וצוויים אשר הנפש תודעזע לקראם. המסווה נקרע, הלוט הוסר ומצוקות הפרט נהפכות לנחלת הכלל.

לפני שנים מספר נפטר רופא יווני לא-יהודי, אדם חביב ומקובל על כל העדות בירושלים. בצוואתו הכתובה יונית אשר הובאה לאישור בבית המשפט מצאתי סעיף אשר זה תרגומו: "ילדי היקרים, אני מזהיר ומצווה אתכם בכל הרצינות ובכל כובד הראש לא להימצא בכפיפה אחת עם אשתי, היא אמכם... משום שהיא היתה לא רק אשה בוגדה ורעיה בלתי נאמנה, אלא גם אָם לא אוהבת. אני משאיר לכם, ילדים חביבים, רכוש גדול למדי, שלא תהיו זקוקים לה ולחסדה. אני משוכנע מתוך נסיוני המר בעבר, כי אם תבואו במגע אתה, היא תעקם את מוחכם ותעכר את חייכם, אנא, התרחקו ממנה כהתרחק אדם מן הדבר..."

לפני כמה שנים חבב יהודי צעיר אחד לדין את חתנו והותנתה, הורי אשתו המתה, ודרש מבית-המשפט לחייב אותם למסור לידו את חוקת בנו הקטן, ילד כבן חמש, אשר נשאר בביחם אחרי מות בתם, אם הילד. הורי המנוחה, כלומר: הסב והסבתא של הילד, סירבו להיפרד ממנו בטענה, כי טובת הילד דורשת כי יימצא בביחם ובטיפולם, וכי השפעתו של האב רעה על ילד. להוכחת דבריהם הביאו כמה עדים, עדה אחת, שכנתם של הורי הילד, סיפרה לאמר: "ידעתי את (פלוגית) המנוחה, חייה בבית התובע היו מרים ממות. הוא לא היה בעל ולא היה אב. יש לו תכונות רעות מאד: הוא קשה-לב, אכזר, קאפריסי וקמצן עד כדי אכזריות. יש לו עוד ילד בן תשע, מנישואים קודמים, והמנוחה היתה לו כאם ממש; אולם מיום מותה מזניחו אביו ומפקירו לגורלו. אין עליו שום פיקוח והוא מוטל חולה

על מטתו ימים רבים ללא השגחה". את דבריה סיימה העדה בזה"ל: "אין התובע מוכשר להחזיק ולטפל בילדים בכלל, ובילד רך בגיל חמש בפרט".

שכנה אחרת העידה לאמר: "חיי הזוג היו ללא-נשוא. התובע התייחס לאשתו המנוחה באכזריות: הוא לא נתן לה ולילדים לחם לאכול ובגד ללבוש. מלחמה חסכה ונתנה להם, אך כל מה שקנתה בשבילים — ואחד הילדים לא היה שלה אלא שלו מגישושים קודמים — היה מיותר בעיניו. יחסו אליהם לא היה יחס של אב אלא של חיה רעה, והוא הרבה להכותם באכזריות וללא כל מצפון אנושי. לא, אין הוא מוכשר לפקח על הילדים".

וכך העידה ואמרה מפקחת סוציאליט אחת: "התובע ביקש להכניס את שני ילדיו למוסד חינוכי סוציאלי, באמרו שלא יוכל לפקח עליהם בבית... אמרנו לו שלא נוכל לקבלם חנם אין כסף, ודרשנו תשלום מועט בלבד. על זה השיב: אם כן, יתגלגלו ברחובות".

עדויות אלה, גם כשהן לעצמן, עשויות היו לשמש חומר הוכחה מספיק, כי האב אינו מסוגל לקבל לרשותו את חזקת הילד הקטן. אך הסב והסתבא, אשר דאגו לגורל נכדם באמת ובתמים, לא סמכו על הנס, וקראו כעד גם ידיד אחד של המשפחה. עד זה אשר היה מקורב מאד אל בני הבית, סיפר בעדותו כי אחרי מות האשה, אם הילד, נמסר לידו מכתב שנכתב בידי האשה במעמד שני רופאים בימי חייה האחרונים. מכתב זה, צוואתה האחרונה של אם חולה ודוויה הדואגת דאגת אמת לילדה בטרם תלך ואיננה, הכריע את הכף וחתך סופית את גורלו של הילד. וכך נאמר באותו מכתב-הצוואה: "מר (פלוני) הנכבד, אני מודאגת מאד ממצב בריאותי, ואין אני יודעת אם נותרו לי עוד ימים רבים. לפיכך אני פונה אליך, ידיד יקר, בבקשה זו: אני מכירה היטב את אפיו של בעלי, הוא מזור בהליכותיו ומשונה במחשבותיו. הוא עלול להתרגו בנקל ולפעול שלא מתוך שווי משקל. נוסף על כך, הוא לא היה מסור מעולם לא לי ולא לבננו היחיד. הוא התאכזר עלינו וביקש להרעיבנו. לבי נשבר בקרבי בראותי את הילד שהוא רזה, ללא תזונה מספיקה, חלש ותשוש כוח. אני יודעת, כי בעלי רוצה לשים את ידו על הרכוש המעט אשר נשאר לי מאת בעלי הראשון (פלוני) ז"ל, ואני חוששת מאד, כי למטרה זו יבקש לקבל לרשותו את ילדנו, כדי שיהיה לו פתחון פה לדרוש גם את הרכוש. אך אני מבקש בזה בכל לשון של בקשה, כי על כל צרה שלא תבוא,

תשתדל נא להוציא את בני היחיד, היקר, שהוא כל תקוותי בחיים, מהשפעתו המזיקה של בעלי. מן הראוי למסור אותו למוסד חינוכי, או לאחד מהקרובים שלי, שהם מסורים ואוהבים את הילד שלי מאד.

כל הבית וההכנסות שלי יהיו שייכים אחרי מותי לבני, שהוא נחמתי היחידה בחיי האומללים, ואני בטוחה כי אתה, ידיד יקר, תמלא בקשתי זו בשלמות. וכאשר יגיע בני לגיל של בגרות יעבירו את הבית על שמו בלבד, ולבעלי לא יהיה שום חלק בו. אני חוזרת ומשלשת את בקשתי האחרונה להוציא לפועל את דברי צוואתי זו, ולא לתת את ילדי היקר להשפעתו של בעלי". כאן באו התימת המנוחה והתימות ידיהם של שני רופאים המאשרים, כי היא היתה בדעה צלולה בכחבה את הדברים האמורים.

צוואה קצרה זו, שנתגלגלה אל בית המשפט רק בדרך-אגב, ולא לשם אישור פורמאלי, מגלה טפח — ואולי יותר מטפח — מטרגדיית נישואים אומללים, ומספרת בתמימות וללא כחל ושרק על רחשי לבה הכמוסים ביותר של אשה כלפי בעלה.

עלי לציין לבסוף, כי יש ארצות — הארצות האנגלו-סכסיות למשל — אשר בהן אין המשפט רואה בעין יפה זכות זו שלוקח אדם לעצמו להוציא לעז על אנשים חיים ולשימם לבזו ולקלס בצוואתו האחרונה, ביחוד שאין לאל ידם של אותם אנשים לתבוע את עלבונם מידי המצווה. משום שזה אינו עוד בחיים בהתפרסם צוואתו ברבים. אולם מאחר שאין כל פיקוח על מחשבותיו של אדם ואין שום אפשרות למנוע אותו מלכתוב בצוואתו את כל אשר יעלה על לבו, ולו גם יאמר להשליך שיקוצים על חברו, והואיל ואחרי מותו שוב אין לתבעו בדיני אדם — לפיכך הקדים המשפט באותן ארצות תרופה למכת עלבון זו וקבע, כי מי שרואה עצמו נפגע מדברי צוואה מותר לו לבקש מאת בית המשפט למחוק מתוך הצוואה את דברי העז. בית-המשפט מעיין בדבר, ופוסק כאשר יישר בעיניו. והרי דוגמה אחת מתוך המשפט האנגלי:

לפני כמה שנים ביקשה אשה אחת מאת בית המשפט למחוק מתוך צוואת בעלה קטע הכולל דברי בלע עליה ועל דרכי התנהגותה. הבקשה נשמעה, כמוכּוּן, בפומבי, הפרקליט בא כוחה, בבואו לגמק את הבקשה, פתח ואמר, כי המנוח כתב בצוואתו שהוא מעביר את אשתו — היא התובעת — מן הירושה משום שבמשך ימי חייהם המשותפים היא היתה מקנטרת ומעליבה אותו על כל צעד ושעל, ומשום ש...

כאן הפסיק השופט את שטף דיבורו של הפרקליט ואמר, כי אם הוא, הפרקליט, ימשיך לספר כל מה שכתוב בצוואה על האשה הן יעשה הוא עצמו את שליחותו של המנוח, שכן יפרסם על-ידי-כך ברבים את דברי הלעז אשר התובעת מבקשת מבית המשפט לדון לגניזה... מכל מקום, בית-המשפט פסק למחוק מתוך הצוואה את דברי הלעז ואמר, כי אין אדם רשאי לעשות את צוואתו צנור אשר דרכו ישפוך אחרי מותו קיתון של לעג ודברי שמצה בפני חברו. בית-המשפט הטעים ואמר, כי תפקידה של הצוואה ברור ומוגבל, ובני אדם חייבים לדעת, כי אסור להם להגניב לתוך צוואותיהם דברים אשר כל עיקרם לא בא אלא כדי לספק את רגשי הנקמה שלהם כלפי אחרים. המלים אשר בהן השתמש אותו מצווה כלפי אשתו לא היו דרושות לצורך צוואתו, ולפיכך יוצאו מכלל האישור של בית המשפט, ובעתיד יש להשמיט מתוך כל טופס של העתק הצוואה את מלות הלעז האמורות במקור.¹

מבחינת המשפט ודאי נפסק אותו ענין כהלכה. אך בני אדם, גם באנגליה וגם בארצות אחרות, אינם נוהרים בלשונם, בבואם לכתוב את צוואתם האחרונה, ומעלים על הניר את רחשי לבם הכמוסים ביותר, אם משום שאינם יודעים את ההלכה הפסוקה ואם מחמת הצורך הנפשי שהם מרגישים להתפרק ממועקה פנימית. ואולי מוטב כך, שהרי זהו המקום האחד שבו יכול אדם לאמר בלא לב ולב לחברו ועל חברו, את כל אשר הוא חושב עליו, לטובה או לרעה, לשבט או לחסד. ומבחינה זו נודעת חשיבות מיוחדת לתעודה האנושית אשר השם „צוואה“ קורא עליה, שפן היא מספקת חומר נכבד לחקר נפשו של האדם, ומשמשת קנה-מידה נאמן לבדיקת יחסיו לאנשים הסובבים אותו ולחברה אשר בתוכה הוא חי ופועל.

III

ר' אברהם הורוויץ, אביו של בעל השל"ה (שני לוחות הברית), פותח את הקדמתו לצוואתו המפורסמת במלים אלה: „יש נחליון ומנחליון בית והון, נחלת אבות, שרשרות זהב מעשה עבות... וכלים מכלים שונים... והיה ביום הנחילו את בניו רכושו וכל קניניו, מה יתרון לאדם שכבר הולך לבית עולמו ועוזב לאחריים חילו... ואם נמצאו

1. In Re White (1914), 30 T. L. R. 536.

קצת אנשים שמתים מתוך שמחה כשמנחליון עושר לבניהם אחריהם... אומר אני עליהם ששמחים בשטות עצמם כשהם שמחים בשביל זה. כי אם עוזב האב לבנים מלוא כסף וזהב, לא ינחלו בזה נחלה אמיתית... וכי יש ערבות לשום אדם שיתקיים עשרו בידם כל הימים? כי יכול להיות שיאבד העושר ההוא מן היררשים ההם חיש קל מהרה, כי נכסים אין להם אחריות... ומעות טועות, היום באות ומחר נעות, כמו שענינינו רואות: עולם הפוך, תחתונים למעלה ועליונים למטה, מוחלפת השטה. מנהגו של עולם כך הוא שאינו עומד על מצב אחד, אבל הוא מקבל תמיד תמורות והפכות כמו רגע“.

מטעמים אלה וכיוצא בהם נהגו גדולי ישראל בכל הזמנים ובכל הדורות לצוות לבניהם אחריהם לא על עסקי חומר וגשם, אלא על דברים שבמוסר ועל ענינים שברוח, על הנהגות חיים ועל הרגלי נימוס.

ומן הדין להטעים, כי הם הקפידו להשאיר אחריהם צוואות מוסר לא רק מחמת שמחשבותיהם היו מרוכזות תמיד בדאגה שדאגו להתקין את בניהם לחיי העולם הבא, אלא גם, וכיחוד, משום שנשאו את עיניהם לחינוך אפים ולעיצוב דמותם הרוחנית של יוצאי חלציהם בעולם הזה. הנה, למשל, הרב החסיד אלכסנדר זיסקינד (נפטר 1794), בעל „יסוד ושרש העבודה“, השאיר אחריו צוואת מוסר ארוכה, אשר היתה מקובלת על לב המוני בית ישראל הרבה עשרות שנים, והיא רצופה אהבה ומסירות לבניו, ומלאה עצות טובות שלא כולן מכוונות לטובת הנשמה דווקא. לפי השקפת עולמו חייבים הורים, למשל, שלא לגלות אותות אהבה חיצוניים לילדיהם, לבל ישחיתו את אפים, ולפיכך הוא אומר במקום אחד בצוואתו: „בני אהובי, מעיד אני על עצמי אף שהיה לי בנים רבים... לא נשקתי אחד מהם לעולם, ולא לקחתי אותם על זרועותי מעולם, ולא נהגתי עמם בשיחה בטלה ח"ו. והיתה אזהרת המשנה על פני בתמידות להזהר משיחות הילדים (אבות פ"ג)... ואוי ואבוי שעיינינו הרואות שהאב בעצמו מחנך את בניו בשיחה בטלה...“ במקום אחר בצוואתו הוא אומר: „בני אהובי! גם זה אני מצווה אתכם באזהרה גדולה, — וזה הוא כפי שנהגתי אני עמכם, שגזרתי עליכם בהיותכם עדין קטנים — שלא תשתו יין שרף. כן אני גוזר עליכם שתתנהגו גם עם בניכם ובנותיכם... שמקטנתם תרחיקו מהם

1. ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ח"א, ע' ר"ע.

שתיית היין־שרף ממש כמו שתיה של איסור... גם תגזרו עליהם ע"ז בגזרת כבוד אב שלא ישתו כל ימיהם עד מאה שנים, גם כי יזכה אתכם הבורא ית"ש לישא נשים לבניכם תדברו על לב אביהם ואמם שיגזרו גם הם על בנותיהם שלא ישתו י"ש מעת הנישואין כל ימי חייהם אף שהיו רגילין בזה מקדם... כי בעוה"ר ראיתי מכשולים רבים באים משתית הי"ש למי שרגיל בזה, אנשים ובפרט נשים ר"ל.¹ בצוואתו של אליעזר בן שמואל הלוי² אנו מוצאים, בין היתר, הוראות נימוסין אלה: „מאד מאד יהיו צנועים בניי, שלא יהיה להם עסק עם נשים. לא במרחץ ולא במחול ולא בנגיעה ולא להתלוצץ עמהם. והבנות עם אנשים נכרים לא ידברו ולא ישחקו... ושום קלות ראש לא ינהגו עמהם רק עם בעליהן. תמיד יהיו בנותי פנימיות ולא יוצאניות, ולא יעמדו פתח הבית לראות כל דבר, בבקשה ובצוואה שלא ישבו הנשים פניות בלא מלאכה, כי בטלה מביאה לידי שעמום ולידי זימה. או יטון או יבשלו או יתפרו.“

ובמקום אחר באותה צוואה נאמר: „אודות שחוק בקוביות מאוד בקשתי שלא לשחוק בו כלל, כי אם דמי אכילה ושתייה למועדים ולרגלים, והנשים בעד כלום לראש חודש...“ בצוואת ר' שבתי הורוויץ אנו מוצאים עצה טובה זו בתחום היחסים „שבינו לבניה“:

„אתן בנותיי וכלותיי וצאצאיכן וצאצאיכן, תחזיקו בעליכן בכבוד ובאהבה רבה, ואל תצערו לבעליכן, אם יתכעסו בעליכן תלכו חוצה, ולאחר שילכה זמן הכעס תוכיחו לבעליכן על זה...“ ובאותה צוואה אזהרה זו בענין גידול בנים: „אתן בנותי וכלותי, הזהרו למען הש"י שלא להשכיב תינוק במטה שלכם קודם שיהיה שתי שנים...“

ואף במערכת הרפואה ובריאות הגוף ראו אבותינו לטוב לפניהם להשיא עצות ולהזהיר אזהרות. רב אחד (הוא הרב ר' משה יצחק אבד"ק קראטשין, שנפטר בשנת תקנ"ז³) מיעץ את בנותיו בצוואתו לאמור: „...כשתיניקו את בניכם הזהרו שלא תאכלו דברים המפסידים לזכרון, כגון מוח הראש או לב בהמה ועוף, שמפסיד זכרון התינוק...“

1. ישראל אברהם. צוואות גאוני ישראל, ח"ב, ע' 8—337.

2. שם, ע' 18—207.

3. ראה ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ח"א ע' ע"א.

ורב אחר (ר' משה יהושע זליג מהאזנפוט, קורלנדיה) ציין בצוואתו לכל פרטיהם ודקדוקיהם את דרכי הנהגתם של בניו, ובין היתר קבע למענם סדר זמנים, מעין תכנית עבודה מפורטת, למעת לעת. וכך הוא מחלק את היממה: „בלילה חצי שעה תקון חצות, א' שעה משניות, א' שעה חומש, א' שעה פסוק (נ"ך), חצי שעה מדרש, חצי שעה דקדוק, חצי שעה עין יעקב, חצי שעה קבלה, א' שעה תפלת שחרית בצבור, א' שעה פוסק, ג' שעה גמרא, חצי שעה מוסר, חצי שעה דרוש, חצי שעה תכונה, חצי שעה כתיבה וחשבון, חצי שעה נקיות, חצי שעה תפלת מנחה, שלוש שעות מלאכה או משא ומתן, א' שעה של כל אכילות היום של מעת לעת, חצי שעה תפלת ערבית, חצי שעה מנוחה, חמש שעות שינה, וכל אחד יחלק הזמן של מעת לעת, היינו כ"ד שעות, לפי ענינו וצורכו וכוחו ובריאותו ודעתו.“¹

כאלה וכאלה היו דברי המוסר, החכמה והחינוך והנהגות החיים אשר הורו אבותינו את יוצאי חלציהם בצוואות שהשאירו אחריהם. צוואות אלה מפורזות כאבני חן יקרות בספרי מוסר, בשו"ת, בקובצי הלכה ואף בקונטרסים מיוחדים. כוונתם היתה להורות לבניהם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, כיהודים וכאנשים, וכל מגמתם היתה להמשיך, לטובת ילדיהם ולטובת עם ישראל כולו, את שרשרת הדורות לבל תינתק, חלילה.

ושאיפה זה, אני חייב לציין, עוברת כחוט השני בצוואותיהם של אנשים יהודים עד ימינו אלה. טעות היא לחשוב, כי פסו שלומי־אמוני־ישראל, וכי צוואות מוסר ודברי הוראה ואזהרה על חיי יושר, על סוהר מידות ועל דבקות נפשית בעיקרי האמונה הם נחלת העבר, לא אחת נתקלתי בדרך הילוכי בבתי המשפט בצוואות נעלות החדורות וספוגות מוסר היהדות ומוסר האנושות כאחד. וכאז כן עתה שניים הם המניעים הדוחפים יהודים לכתוב צוואות כאלה: ראשית, חיבת אבות לבניהם; ושנית, הוקרת המסורת ואהבת ישראל.

לפני שנים אחדות נפלה לידי, בעת הדיון באחד המשפטים שבאו לפני, צוואה יקרה של יהודי בוכרי. יהודי זה, סוחר ידוע־שם, השאיר אחריו רכוש עצום בנכסי דניידי ודלא־ניידי, ובצוואתו בת שלושים

1. ראה ב. וואכשטיין, מפתח הצוואות, קרית ספר, כרך י"א, ע' 373;

2. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך ד', ע' קפ"ד.

ושנים הסעיפים זכר בבקיאות מפליאה כל פרט ופרט מעסקיו, ודאג לחלק את עזבונו עד הפרוטה האחרונה. אף-על-פי-כן לא שכח להקדיש מקום נכבד בצוואתו זו לדברי מוסר ולהוראות יושר בהליכות עולם, וכה יאמר באחד מסעיפי הצוואה:

„מצווה אני הח"מ את שלושת בני הי"ו כדלקמן:

(א) תהיו יהודים כשרים, תניחו תפלין בכל יום ותתפללו בכל יום שחרית, מנחה וערבית בצבור, ובשעת הדחק תתפללו „שמע" בביחכם.

(ב) תקראו את בניכם ואת בנותיכם בשמות עבריים דווקא ולא ח"ו בשמות לעזיזים.

(ג) תגמלו חסדים לכל בר נש ולא תגזלו משופ אדם.

(ד) לא תספרו לשון הרע ורכילות מכל מכל לכל.

(ה) תהיו יהודים כשרים במלוא מובנן של שלוש מלים אלו; שלא יהיה ח"ו שום אחד מכם טובל ושרץ בידו, דהיינו: שמתפלל בכל יום ועושה עוול ועושק, אלא תהיו יהודים ישרים בכל ענין ובכל דבר, ובפרט בחשבונכם אשר ביניכם.

(ו) תזהרו מחלול שבת לכל פרטיה ולכל עניניה, וגם תלמדו ביום השבת רש"י ותהלים, זוהר ומשניות.

(ז) תזהרו בכבוד יום טוב ואל תחללוהו וגם תלמדו בימים טובים הלמודים השייכים להם.

(ח) לא תלכו במקומות הטמאים, וכמו כן לא תלכו בבתי התיאטרות ובראינוע המראים לכם ענינים לא טהורים, וגם בניכם ובנותיכם לא תרגילום ללכת במקומות הנ"ל.

(ט) תלמדו את „חוק ישראל" כל חייכם דבר יום ביומו.

(י) המנהגים הטובים הנ"ל תקיימו אותם בין בחיי בין לאחר ארי"ש, מפני שסעיף זה דבוק וקשור עם כל אסעיפים הנזכרים בספר צוואות זה".

יהודי זה, כפי שציינתי, היה סוחר זהיר, והוא השאיר אחריו הון רב. ברור היה לו, כמובן, כי חכמתו ורוב תבונתו הן עשו לו את כל העושר, ומאהבתו לבניו ביקש להנחיל להם לא רק את קניניו החמריים, כי אם גם את פרי נסיונות חייו המרובים והברוכים. וכה יאמר להם באחד מסעיפי צוואתו בלשון מובהקת של סוחר ואיש מעשה: „מצווה אני הח"מ את שלושת בני הי"ו שתקיימו את חמשת החוקים הכתובים לקמן:

(א) לא תלוו כספים לשום בר נש.

(ב) הזהרו מן הצבועים ואל תגידו לשום אדם שום ענין מכל עסקים שלכם.

(ג) לא תשחקו בקוביה לשם רוח.

(ד) לא תתעסקו במשערה (בורסה) ובדומה לה.

(ה) לא תרכו לנדב ולנדור, פן יקשה לכם אחרי כן לשלם. אם תנדבו — שלמו תיכף ומיד."

מצווה אחר, יהודי איטלקי עתיר-נכסים ואיש עסקים בכמה ארצות השוכנות על שפת ים התיכון, כתב צוואה ארוכה מאוד בשפה האיטלקית, ובה חילק את רכושו הגדול ואת בתי מסחרו הרבים בין בניה, אשתו ומוסדות צדקה יהודיים, איטלקיים וערביים, באיטליה ובאלכסנדריה של מצרים. באחד הסעיפים האחרונים של הצוואה, בדבר על עתיד בני ביתו, הוא אומר: „אני מפקיד בידי ילדי היקרים את אמם האהובה, ואני בטוח כי היא תמצא בתוכם אותה אהבה ואותה מסירות אשר בהן הייתי אני מוקף במשך ימי נישואיני המאושרים בין בזמן של מחסור, צרה ומצוקה, ובין בימי עושר והצלחה. אני מיעץ לילדי היקרים ללכת בדרכי כבוד, יושר וצדק, חובה ועבודה, ולא לשכוח לעולם כי יהודים הם. עליהם להיות גאים זה בזה, לכבד ולחוג בצורה נאה ומכובדת את חגיגו הקדושים, ראש השנה, יום כפור ופסח; לסייע ולבוא לעזרת קרוביניו הזקוקים למשען; להיטיב לכל נצרך, ככל אשר תשיג ידם, ולהתייחס זה לזה באותה אהבה, מסירות, הבנה והרמוניה אשר שררו תמיד בקרב אנשי משפחתנו." דאגה זו להשכיח שלום בין בני הבית ולנטוע בלבם אהבה זה לזה אחרי הסתלקות אבי המשפחה, מצויה ביחוד בצוואות הנכתבות בידי יהודים בני עדות המזרח. יהודי אחד, יוצא-בגדה, מצווה את בניו לאמר: „בני היקרים והחביבים! כל ימי התאוותי לראותכם חיים באהבה ואחוה ושלום כאחים נאמנים. אדיר חפצי הוא, כי גם אחרי מותי תחיו בשלום ואהבה גמורה, ולא יישמע ביניכם שום ריב אחים ומחלוקת, ואך שלום ואמת ישררו ביניכם לנצח... בני היקרים! כבוד ואהבו את אשתי... אשר שרתה אותי באהבה נאמנה כל ימי האחרונים. עשו כל אשר בכוחכם להנעים לה את חייה, לכבדה לקרבה ולנחמה. ביחוד שימו לב לאחיכם הקטנים ולאחיותיכם הקטנות, כי בשרכם תדמכם הם."

גם היהודי הבוכרי אשר על צוואתו דיברתי לעיל, אינו מסיח

דעתו מענין זה, וכך הוא אומר: „מצווה אני הח"מ את שלושת בני הי"ו כדלקמן: אתם שלושת אחים הי"ו חייבים להתנהג זה עם זה בכבוד ובנמוס, שלא יאמר אחד מכם לשני דברי קנטור והונאה, ולא כל שכן יבזה איש את אחיו בפניו ושלא בפניו. וגם כן לא תאמינו לכל נרגן ורכיל המנסה להביא ביניכם ריב. וגם כן לא תגידו אחד על השני לשום בר נש מטוב ועד רע. לא תעשקו, ולא תרמו איש את אחיו ולכל בריה שבעולם. ושיהיו חשבונותיכם ישרים ונכונים זה עם זה; והסתלקו מצעקות זה על זה. הוכח תוכיחו איש את אחיו על שגיאיות, ובלשון רכה, אבל לא לפני זרים. תאהבו איש את רעהו, ותהיה אהבתכם נכרת בעיני הבריות. ויקוים בכם הפסוק: והחוט המשולש לא ינתק כלל, והייתם לברכה בין כל יושבי הארץ." לא למותר אולי לציין כאן את האירזניה שבדבר, שצוואה זו נתגלגלה ובאה לתיקי בית המשפט לרגל תביעות הדדיות שהוגשו מטעם האחים זה על זה בקשר לחלוקת עזבון אביהם. על כגון זה אומר הפתגם העממי: „אשרי אדם משאיר אחריו ירושה או יורשים; אוי לו לאדם המשאיר אחריו ירושה וגם יורשים..."

IV

כבר נגעתי במקצת במהותם של הדברים אשר הורים כותבים בצוואותיהם למען בניהם ובנותיהם אחריהם. דברים אלה חדורים על הרוב רעיונות מוסר והדרכות יושר השאובים מן התנ"ך, מן התלמוד, מן המדרשים, מספרי מוסר למיניהם ואף ממסורת שבעל-פה: אגדות ומעשיות ויתר יצירות עם המקובלות באומה והנמסרות מפה לפה דור אחר דור.

מקום בראש תופסות, כמובן, ההוראות והאזהרות לחינוך יהודי שלם ולדבקות במידות טובות. יהודי אחד, יליד ירושלים, השאיר אחריו שלוש בנות, ובצוואתו האחרונה כתב אליהן: „אני מצווה ומורה בזה לבנותי בכל חום לבי לשמור בכל מחיר על כבודן ועל טוהר משפחתן, ולא להעטות חלילה קלון עליהן או על שמי. רצוני הוא, כי הן תתחנה עם בני הארץ ולא עם זרים מקרוב בארץ."

ידעתי יהודי אחד אשר שבילי בית המשפט היו נהירין לו כשבילי שכונתו. כמה פעמים נתבע לדין, ואף נענש, על עבירות מסוג התרמית אשר עבר. היו שרינגו אחריו, כי גם סרח והמיר דתו למען בצע כסף אשר לקח. לימים נפלה צוואתו לידי ולמקרא הדברים אשר

צכתו בה, עמדתי תוהה ומשתומם: הייתכן כי דברים אלה יצאו מתחת ידו של אדם אשר כל ימיו היה שטוף במעשי עבירה? מרבית דברי הצוואה הוקדשה לתיכונן תכניות לעתיד ילדיו, וסעיפים רבים כללו הוראות לאשתו כיצד לחנכם בדרך הישרה למען „יגדלו ויהיו אנשים טובים ויהודים נאמנים" (בלשון הצוואה). חלק ניכר מן הרכוש שהשאיר אחריו הופקד בידה והוקדש בפירוש ובהטעמה מיוחדת לתכלית זו בלבד.

אף-על-פי-כן אין לומר בשום פנים, כי הצוואה בימינו היא מכשיר למטרות חינוך והדרכה כאשר היתה בדורות עברו. רוב הצוואות המודרניות, מוקדש לא לענייני רוח, כי אם לענייני חומר דווקא. הצוואה היא — בלשון פרוזאית — תכנית חלוקה של הקניינים אשר רכש לו אדם בימי חייו ואשר הרשות עמו לעשות בהם כטוב בעיניו. ואכן, לשם מתן תוקף חוקי לחלוקה זו מובאת הצוואה לבית המשפט לאישור אחרי מות המצווה.

אך גם כאן, בצוואות ה„חומר", כמו בכל העניינים האחרים של הצוואות אשר עליהם עמדנו ב„שיחות" אלה, ניכרת השפעתם הכבירה של דיני ישראל ושל מסורת ישראל אשר נבלעו ברוחו ובדמו של כל איש מישראל.

שתי הלכות יסוד הורו אותנו הקדמונים ביחסים שבין אבות לבניהם ובין מורישים ליורשיהם, ואלו הן בלשון הזהב של הרמב"ם: ראשית, „צו חכמים שלא ישנה אדם בין הבנים בחייו אפילו בדבר מועט, שלא יבואו לידי תחרות וקנאה, כאחי יוסף עם יוסף".¹ ושנית, „כל הנותן נכסיו לאחרים והגיה היורשין, אף-על-פי שאין היורשין נוהגין בו כשורה, אין רוח חכמים נוחה הימנו..."² להלכה אחרונה זו מוסיף הרמב"ם: „מדת חסידות היא שלא יעיד חסיד בצוואה שמעבירין בו הירושה מן היורש אפילו מכן שאינו נוהג כשורה לאחיו חכם ונוהג כשורה..."³ פירושו של דבר: לעולם אל יפלה אדם בין ילדיו כדי לרבות לאחד ולמעט לאחד, ואל יעביר הירושה מאחד

הבנים כדי לתת לבן אחר או לזר, ומכאן אזהרה לחסידים, שלא יתנו יד לאדם המבקש לעבור על מצוות חכמים.

1. הרמב"ם, הלכות נחלות פרק ו', הלכה י"ג.

2. שם, הלכה י"א.

3. שם.

דברי עצה אלה נר הם לרגליהם של אנשי ישראל, ורוב המצווים נוהגים לפיהם, ומצווים את רכושם לבניהם ולבנותיהם אחריהם חלק כחלק, לבל יתעוררו ביניהם קנאה ושנאה, תחרות ואיבה, אחרי פטירת מורישם. וכשיקרה המקרה שאב מצווה לחלק את רכושו שלא בחלקים שווים, הוא כותב דברי התנצלות ומסביר „הפליה” זו על שום מה היא באה, לפי שאין הוא רוצה כי המקופחים מבין יורשיו ישמרו טינה בלבם עליו.

ונפלאים עד מאד הם דברי התנצלות והסבר אלה. לעתים קרובות הם קורעים אשנב לתוך חייהם הפנימיים ביותר של בני המשפחה, ומעמידים אותנו על יחסי אבות לבניהם ועל חבילות הבעיות הסבוכות אשר בית יהודי מתחבט בהן. אם אחת הנחילה לאחת מבנותיה — רווקה זקנה ובעלת מום — נכסים יותר מאשר לבניה ולבנותיה האחרים, היא מסבירה: „עשיתי כן מתוך דאגה לעתידה של בתי (פלוגית), שאין בידה להשתכר למחייתה כמו שמשתכרים שאר בני ובנותי”.

אב אחד כותב: „את שני בני (פלוגי ואלמוני) הכנסתי לבית-מסחרי ועשיתם שותפים בחיי, עתידם מובטח, ולפיכך אני משאיר להם בצוואתי זאת פחות מאשר ליתר בני”.

אב אחר חילק את רכושו בין בניו ובנותיו לפי שיעורי-אחוזים, לבת אחת, לא נשואה, ציווה שיעור אחוז גדול יותר מאשר ליתר ילדיו, בהסבירו כי עודף זה יהא לה להוצאות חתונתה. אך כאיש עסקים זהיר הוא מוסיף הערה רבת-משמעות זאת: „אם בתי הנ”ל תינשא לאיש בחיי, היא תקבל חלק שווה בעזבוני עם אחיה ואחיותיה”.

ישוב מעשה באב אחד שהשיא שתיים מבנותיו כשהיה בעל-יבם ופרנסתו מצויה, מובן מעצמו, כי במצבו זה ערך להן טכס נישואין ביד רחבה, כמנהג בעלי בתים חשובים. את בתו השלישית, לעומת זאת, השיא לאחר שירד מנכסיו, ולא היתה ידו משגת אז לערוך לה חתונה מסוארת כאשר עשה לשתי אחיותיה. נראה, כי הדבר העיקר על מצפונה, והוא ביקש לכפר את פניה ולפצותה. מה עשה? בצוואתו אשר כתב פקד אותה במיוחד, וכך אמר: „מאחר שלא היתה ביכולתי לתת הוצאות החתונה לבתי (פלוגית) כשם שנתתי לכל יתר בנותי, לכן הגני מצווה בזה לתת לבתי (פלוגית) הנ”ל במתנה סך 50 לאיי נוסף על חלקה בירושה...” ומיד לאחר זה הערת התנצלות תמימה

זו: „אני בטוח שאחיותיה הגדולות ממנה תביננה לרוחי, ולא תכעסנה עלי או עליה...”

אמרתי, כי בדרך כלל אין הורים מעבירים את הירושה מבניהם, ובתכנית החלוקה של נכסיהם אינם מפלים בין יורש ליורש, אלא אם כן מצויה סיבה מיוחדת לכך, כגון, שאחד היורשים מוכה-גורל ואין ידו משגת לפרנס את עצמו, או שאחת היורשות היא בת לא נשואה וצרכיה מרובים יותר. במקרים אלה וכיוצא בהם מכריז המצווה ומודיע על שום מה עשה מה שעשה, אך במקום שההפליה נעשית לא מתוך כוונה להושיט יד-עזר לאחד היורשים במצוקתו, כי אם במחשבה תחילה לקפח את היורש היחיד, או להעביר אחד היורשים מירושתו, אין אנו מוצאים בדרך כלל שום הסבר על-כך בגוף הצוואה, והדבר נשאר על הרוב בגדר סוד כמוס.

יהודי אמריקאי עשיר ציווה את רוב נכסיו למוסדות צדקה, ובדברו בבני משפחתו הקרובים אליו הוא אומר: „לבני (פלוגי) אני מצווה לתת סכום של אלף ושש מאות לא”י. לבני השני (פלוגי) ולשתי בנותי (פלוגית ואלמונית) אני משאיר חמשים מיל לכ”א מהם”.

מה הניע את היהודי הזה להפלות בין בנו האחד לבין יתר יורשיו? זהו אחד מסודותיו של אדם שאינו מגלה אותם בצוואתו. אשה אחת, יוצאת גרמניה, שנפטרה ברווקותה, חילקה את רכושה, שלא היה גדול ביותר, בין הנערה ששירתה בביתה ובין כמה מידידיה באי-ביתה, והטעימה בצוואתה שנכתבה בלשון הגרמנית לאמר: „חפצי הברור והמפורש הוא, כי אחי (פלוגי), בנו, בנותיו ואשתו לא יירשוני כלל וכלל. אני מצהירה על כך בזה כדי שלא תתעורר כל שאלה אחרי מותי, ושלא יהיה שום ספק בלבד של מישוה, כי אין ברצוני להשאיר לאחי ולביתו מאומה מכול וכול...”

מי יודע אילו קונפליקטים נפשיים התרוצצו בקרב האשה הזאת בטרם החליטה לצוות את אשר ציוותה.

אב אחד כותב: „לבני (פלוגי) אשר נולד לי מאשתי הראשונה אני מצווה בזה סכום של לירה א”י אחת בלבד, ורצוני הברור הוא, כי אף פרוטה אחת לא תינתן לו, מלבד סכום זה, מתוך עזבוני...”

יהודי אחד מעדות אמורה, אשר לא זכה להעמיד וולדות ומת בחיי אמו, מחלק את רכושו למוסדות צדקה, ובין היתר הוא כותב: „אני מורה בזה, כי לאמי (פלוגית בת פלוגי), לאחי או למישהו

מאחיותי, לא יהיה כל חלק ונחלה ברכושי, ולא ייהנו מעזבוני אפילו כדי שווה פרוטה".

כמה רגשי שנאה ובוז צפונים בתוך סעיף קצר זה. אך מה הניע את המצווה לכתוב דברים אלה? סוד הוא, והסוד ירד עמו אל הקבר. יש ומתוך הצוואה גופה אתה יכול לעמוד על התפתחותם ההדרגתית של היחסים השליליים שבין המצווה לבין בני ביתו.

לפני כמה שנים נדרש בית המשפט לקיים צוואה ושתי תוספות לה. בגוף הצוואה הוריש המצווה, יהודי אמיד ובעל נכסים נדים ושאינם נדים, מנות יפות בכסף ובשווה-כסף לכל אחד משני בניו וחמש בנותיו. לבן השלישי השאיר רק חמשים לא"י ושעון זהב בלבד. שנים מועטות אחרי הצוואה נכתבה התוספת הראשונה, ובה הכליל המצווה סעיף המבטל את מתנת השעון האמורה. התוספת השניה נכתבה זמן מועט לאחר מכן, ובין היתר נאמר בה, כי — "...לבני (פלוגי) אני מצווה לתת רק חמש לא"י במקום חמשים הלא"י שצויתי לטובתו בצוואתי הראשונה, וחזן מזה לא יינתן לו מעזבוני שום דבר, בכסף או בשווה-כסף..."

מדוע הפלה האב מלכתחילה את בנו השלישי לרעה מיתר בניו, ומה גרם להחרפת היחסים ביניהם בפרק הזמן שחלף למיום כתיבת הצוואה ועד כתיבת התוספת השניה? רק לבעלי הדבר עצמם גלוי סוד זה.

ולבסוף ברצוני להתעכב קצת על אחד המשפטים הנוגים ביותר שהובאו לפני אי פעם בקשר לצוואה.

היה זה משפט פיננסי התובעים היו שני אחים ואחות אחת, והנתבעת היתה יהודיה תימניה זקנה. נשוא-התביעה היה צריך דל במשכנות העוני אשר בפרכרי העיר. בכתב תביעתם טענו התובעים, כי הם ירשו מאביהם המנות צריך בן שני חדרים, מטבח וחדר נוחיות בשכונה פלוגנית, רחוב פלוגי, מספר כך וכך, והנתבעת מחזיקה בו ללא כל זכות, אינה משלמת שכר דירה, ועל אף כל הדרישות והבקשות היא מסרבת לסלק ידה מן המגרש ומן הצריף העומד עליו. אשר על-כן הם מבקשים מבית המשפט לחייב את הנתבעת לפנות את הצריף ולסלק ידה מן המגרש וכו' וכו'. הכל בנוסח הידוע והמקובל במשפטי פיננסי וסילוק יד.

הנתבעת, התימניה הזקנה, אינה מכחישה כי הצריף נפל להם, לתובעים, בירושה מאת אביהם המנוח, אך היא טוענת בכתב הגנתה,

כי המנוח נתן לה רשות להתגרר בשני חדרי הצריף במשך שנתיים ימים מיום פטירתו, והואיל ותקופה זו טרם חלפה אין לסלקה מן המקום, ומה ההוכחה כי אמת בפיה? צוואתו של המנוח, צוואה זו לא נערכה בידי פרקליט יודע-דין ולא אושרה אצל נוטריון ציבורי, כי אם נכתבה מפי המנוח במסירת קולמוס, בשכבו על ערש חליו, ונחתמה בטביעת אצבעו סמוך לשעת מיתתו. ומה הביא אותו לידי כתיבת צוואה מוזרה זו, שבה העביר את הירושה זמנית מבניו ומבתו שארי בשרו הקרובים אליו, ונתנה לאשה זרה? הנה הפרטים, כפי שנתגלו מפי העדים, שהם שמש בית-הכנסת שבו התפלל המנוח בשנות חייו האחרונות, מורה תימני אחד המרכיץ תורה בבית אולפנא שבקרבת מקום, ויהודיות שגרר בשכנות עם המנוח, והתימניה הזקנה, הנתבעת במשפט הפיננסי:

המצווה היה כבן שבעים וחמש שנים במותו, ובשנות חייו האחרונות גר לו, בודד וגלמוד, בצריף זה אשר הקים לו עם הווסד השכונה לפני שנים הרבה. שכניו ומכיריו בסביבה ידעו, כי יש לו משפחה: בן ובת נשואים ועוד בן לא נשוי, אך מעולם לא ראו אותם מבקרים בצריפו של הזקן, ולא שמעו על כך, שהוא יבקר בבתיהם הם. כעץ נובל עמד לו בשני חדרי צריפו. איש לא ידע מי מכבס את בגדיו ומי מתקין לו את סעודותיו. הוא היה מתהלך שחוח ומדוכא, ובבית הכנסת רחוק הכל מעליו, בשל הריח הרע שנדף ממלבושיו. הגיעו הדברים לידי כך, שהגבאים הוציאוהו מבית הכנסת והתקינו לו בעזרה מקום מיוחד, שבו ישב ויתפלל, כדי שלא יבוא עוד בקהל העם. מקום זה היה משמש לו לעתים קרובות ביותר גם מצע לילה, לפי שמרוב חולשה לא יכול היה לקום וללכת לצריפו אחרי תפילת ערבית. תבשיל חם לא בא אל פיו אלא משבת לשבת, וגם אז רק משזכר אחד השכנים לשלוח אליו שיירי חמין או קערת מרק.

כשנה או שנתיים לפני מותו החל סובל חרפת רעב ממש. ימים רבים עברו עליו ללא מאכל וללא משקה, והכל הרגישו כי הוא מסתאב והולך. אז יעצו אחד השכנים להשכיר אחד משני חדרי הצריף לדיר. הוא עשה כך, והנה זרח עליו אור חדש בימי חייו האחרונים. דיירתו היתה תימניה יהודיה זקנה, עניה מרודה, אך בעלת לב רחום. מיום בואה אל הצריף חל שינוי כביר בחיי הזקן, ואף הצריף לבש צורה חדשה. בנקותה ובטאטאה את חדרה, פקדה גם את חדרו שלה, הוציאה לעתים קרובות את כלי מטתו לאוויר החפשי, הטליאה את

מלבושיו ודאגה לכך, שתהיה לו לפחות ארוחה חמה בכל יום. בבית תבשיל ציבורי אחד ידעו אותה היטב, ובבואה לקחת מזון לסעודתה, ביקשה ואף קיבלה מנה כפולה למען יאכל גם הזקן עמה. כוחו שב אליו מעט-מעט והשמש של בית-הכנסת, לפי הפצרת התימניה הזקנה, השיב אותו למקומו בהיכל.

וכאשר נפל הזקן למשכב לא ידעה התימניה לאות. היא טרחה והשיגה למענו סעודות מזון מיוחדות, קערת מרק עוף, מעט ירקות חיים, חלב וביצים. בסיוע מוסד סוציאלי עלה בידה להביא גם רופא אל הצריף, והיא שמרה בקפדנות את מצוותו להשקות את החולה בזמנים המיועדים את שיקויי המרפא אשר כתב לו. משראתה כי קרבו ימיו של הזקן, חקרה למקום משכן בניו ושלחה להודיעם על כך. היא טרחה ובאה גם בעצמה אל בית הבת כדי לבקשה לבוא אל האב ברגעי חייו האחרונים. אך הבת לא היתה אותה שעה בבית, וכשנשאלה לאחר זמן מדוע לא השתתפה בהלוויית אביה, טענה כי ילדיה לא סיפרו לה על ביקורה של התימניה. בני הזקן לא באו אף פעם אחת לביתו גם בימי חליו, ולא דאגו להוצאות מחלתו. או... או, כשהרגיש הזקן כי קרבו ימיו למות, ביקש לקרוא אליו את המורה התימני שבשכונה ואת שמש בית-הכנסת, ובנוכחותם ובמעמד עוד כמה מכירים שנודמנו למקום לקיים מצוות, „ביקור חולים“, הביע את רצונו לגמול חסד עם דיירתו, התימניה הזקנה, על אשר לא חסכה עמל מעצמה וסעדה אותו בשכבו על ערש דוויו. ואז נולדה הצוואה, שבה נתן השכיב-מרע לתימניה הזקנה את הזכות להתגורר, חינם אין כסף, בשני חדרי הצריף שנתיים ימים מיום פטירתו.

אך הבנים, שלא הקפידו על כבוד אביהם בחייו, ואף את הכבוד האחרון לא באו לחלוק לו, לא חשבו כלל לקיים דבריו אחרי מותו. עוד לא חלפו ימי ה„שבעה“ ואחד הבנים הופיע בצריף וביקש להשתלט עליו ללא שהיות וללא טענות ומענות. כשנאמר לו, כי המקום תפוס נמלך בפרקליט יודע-דין, ובטרם עבור ימי השלושים הגישו, הוא ואחיו ואחותו, את תביעתם לבית-המשפט, ודרשו לחייב את התימניה הזקנה למסור להם את הצריף אשר נפל להם בירושה מאת אביהם המנוח, כי זכותם היא זו, והם עומדים עליה. כשהוגשה הצוואה מאנו להכיר בה, וטענו טענה אשר גילתה את פרצופם האמיתי והראתה עד כמה היו עקביים בעמדתם כלפי אביהם בחייו ובמותו. טענתם היתה, כי אביהם לא היה שפוי בדעתו בשעה שטבע את החתימת אצבעו על

הצוואה, וכי משום כך אין לה לצוואה כל תוקף משפטי, ומתנת המנוח לתימניה הזקנה, מיטיבתו ואשת חסדו, בטלה ומבוטלת. כך טענו הבנים והבת במלחמתם העקשנית לסכל את רצונו האחרון של אביהם.

תוצאות המשפט אינן מעניינות אותנו כאן. זהו עניין של חוק, ואנו לא בחוק היבש והדין הפורמאלי אנו עוסקים, אך מבחינה אנושית טהורה אני מסופק אם מישוהו ימצא עוז בנפשו ליידות אבן בארזו של המנוח על הצוואה אשר השאיר אחריו.

11. כוחה של צוואה

מסמכים משפטיים, כשהם יוצאים מתחת ידיהם של בני אדם, הם יוצרים על הרוב יחסים משפטיים, קבועים ועומדים, ביניהם לבין בני אדם אחרים. יחסים אלה מקשרים ומחייבים את הצדדים על פי התנאים האמורים במסמך, והפרתם או התרתם ללא הסכמת כל הצדדים הנוגעים בדבר כרוכות בסכנה של חיוב לשלם דמי נזק.

יוצאת מן הכלל היא ה„צוואה“, שעשייתה אינה מייצרת יחסים משפטיים קבועים ומסויימים בין בני אדם, וכל עוד עושה-הצוואה חי מותר לו, לפי רוב שיטות המשפט, לשנות את צוואתו, להוסיף עליה, לגרוע ממנה, ואף לבטלה לחלוטין ולכתוב אחרת תחתיה.

כוח זה הניתן ביד המצווה משמש לו לעתים נשק יעיל ביותר כלפי העולם הסובב אותו, וביחוד כלפי קרוביו, ידידיו ואנשי ביתו. כך, למשל, אדם אשר נפקד לטובה בצוואה חושש תמיד שמא יתור בו המצווה מדעתו וימחננו מתוך צוואתו. לפיכך כרוך הוא אחרי המצווה, ומתוך רצון או מאונס, בלב שלם או בלשון רמיה, הוא מעמיד פנים כאילו הוא דורש שלומו ומבקש טובתו כל הימים. בלשון ילדינו היינו אומרים, „הוא מתחנף אליו כדי למצוא חן בעיניך“. המצווה, היודע ומכיר כוחו זה, עושה בו שימוש יעיל ביותר, וגומל טובה תחת טובה ורעה תחת רעה, והי הסיבה, שכמה בני אדם מרבים כל כך לערוך צוואות ותוספות לצוואות, כותבים ומחזקים, מגדילים הענקות או גורעים מהן, ומעבירים מתנות והנחלות מאדם לאדם וממוסד למוסד. סיפר לי פרקליט נודע, כי אחד מלקוחותיו, יהודי עתידי-נכסים, היה נוהג לבוא אליו בכל ששה חדשים ומבקשו להביא שינויים בצוואתו, אם בדבר האנשים אשר יירשוהו, לאחר

חשמל מיוחדות כדי להעמיד את הגירסה המקורית על מכונה. קיצור של דבר: המצווה ביקש לחקן, ונמצא מקלקל.

לפני כמה שנים התלחשו בחוגים יודעי דבר, וסיפרו מפה לאוזן אפיוודה זו: יהודי אחד ערך צוואה, ובה כתב בנדיבות לב רבה סכומים ניכרים למוסדות דת וצדקה וגם ליחידים, אנשי ציבור ויודעי שם. העתקים מן הצוואה שלח לכל המוסדות היחידים אשר נזכרו בה. אין צורך לומר, כי קרבו של היהודי הנדיב עלתה בעיני כל אלה אשר ציפו לטובת הנאה ממנו לאחר אריכות ימיו ושנותיו. בכל מסיבה של שמחה וסעודה של מצווה היה יהודי זה בין עשרת הקרואים הראשונים, ובכל אשר בא חלקו לו כבוד ונתנו לו מקום בראש. בימי תג ומועד היו פוקדים אותו לשלום ומברכים אותו בברכת התג. המוסדות השונים היו גם מתחרים ביניהם מי מהם ירבה לו יקר וגדולה. זה היה כוחן של התרומות הנכבדות שהרים להם הנדבן בצוואתו.

לימים נפטר היהודי לבית עולמו, והמוסדות השונים הטילו על חבריהם ואנשי שלומם להשתתף בהלוייתו ולחלוק למנוח את הכבוד האחרון. ואמנם, ליייה מפוארת ורבת-עם נערכה לו ליהודי נדיב-הלב, ונציגים מיוחדים מטעם המוסדות הלכו אחרי מטתו. עם עבור ימי האבל נפתחה הצוואה ונקראה בעסק גדול. אך כאשר באו לעשות חשבון נכסיו של המנוח ירדה אכזבה מרה על המוסדות ועל היחידים אשר נזכרו בצוואה: המנוח היה עני מרדד, ולא רכוש אלא חובות — ובסכום לא קטן — השאיר אחרייו...

במקרה זה לא יצאה הצוואה מגדר הלצה רעה, ומכל מקום לא גרמה נזק חמרי רב לאיש. מעציב יותר היה מקרה אחר אשר הובא לבית-משפט אחד באנגליה לבירור ולהכרעה. ומעשה שהיה כך היה: אלמן בן ששים ושלוש נשא לו לאשה אלמנה אחת בת ששים וארבע. אחרי הנישואין נהג לו כמנהגו תמיד, כלומר, קם לעבודתו בשעה מוקדמת בבוקר, וחזר לביתו בשעה מאוחרת בערב, ובכל שעות היום היתה היא, האשה, יושבת בביתם בודדה ומשועממת. ראתה האשה כך, ונפלה על המצאה: היא ביקשה ממנו, כי יפסיק לעבוד וישב בביתו למען יוכלו שניהם לבלות את כל שעות היום בצוותא במשך השנים המועטות שנשארו לפניהם. עלידי כך — הוסיפה ורמזה לו — יהיה בידו גם לעזור לה במשך הבית הנופל עליה למעמסה.

איו"ש, ואם בדבר צורת ההענקה, או גודל הסכום אשר יקבלו נהנים אלה או אחרים. הכל לפי מעלת החן והחסד אשר נשאו לפניו האנשים הסובבים אותו בין צוואה לצוואה.

בית-משפט אחד באנגליה טיפל לפני זמן קצר בצוואה מעניינת מאד מבחינה זו. עושה הצוואה פרט שמותיהם של האנשים אשר להם ביקש לתת חלק בעונו, וליד שמו של כל אחד מהם ציין את סכום הכסף אשר יש להעניק לו בבוא היום. אולם המצווה האריך ימים אחרי עשיית הצוואה, והיחסים שבינו לבין אותם נהנים שונו במשך הזמן: אל כמה מהם נקשר יותר בקשרי אהבה וידידות, וחפץ היה להרבות חסדו עמהם, ואילו חינם של אחדים ירד בעיניו, ובדעתו היה להקטין את שיעור ההענקה שכתב להם לכתחילה, או לבטלו לגמרי. מה עשה? רשם על פתקים קטנים שמות אנשים אחרים, ועל פתקים קטנים אחרים כתב מספרים שונים, קטנים וגדולים, והדביק את הפתקים האלה על שמות האנשים או על סכומי הכסף אשר נכתבו לראשונה בצוואתו: ליד שמם של אלה אשר חינם גדל בעיניו הדביק פתק שעליו מספר גדול יותר, ואלה אשר הקדיחו תבשילם שמם כוסה בפתק שנשא שם אחר, או זכו בפתק שעליו נכתב סכום קטן יותר. אך המנוח לא אמר די בכך, משום שלאחר זמן שוב שונו היחסים, ושוב הדביק פתקים אחרים על הפתקים הקודמים. וכך נהג להחליף את שמות הנהנים ולהגדיל את שיעורי ההענקה או להקטיןם מזמן לזמן עד יום מותו. אולם משהובאה הצוואה לבית-המשפט לשם אישור נתעוררה שאלה חמורה אחת: מה דינם של השינויים ושינויי השינויים? כידוע אין צוואה כשרה אלא אם כן קויימו בה דרישות פורמאליות מסויימות. אך בצוואה הנדונה באותו משפט קויימו הדרישות האלה רק לגבי נוסחה המקורי של הצוואה, כלומר: לפי מה שהיתה בטרם הודבקו שכבות הפתקים השונות, זו על גבי זו. יוצא, שעל ידי הדבקת הפתקים לא עשה המצווה מאומה, ומבחינה משפטית עמדה הצוואה המקורית בעינה, לפי שהשינויים שבאו בזה אחר זה לא תפסו. אך כאן התחבט בית המשפט בשאלה שניה, והיא: כיצד אפשר לברר ולקבוע את הנוסח המקורי של הצוואה מתוך כל התיקונים ותיקוני התיקונים שנעשו בה בהמשך הזמן? בסופו של דבר, ולפי עצת מומחים לדבר, נאלץ בית המשפט לצוות כי הצוואה תצולם בקרני

תמורת מעשהו זה הבטיחה לו לכתוב צוואה לטובתו. הבעל נאות לה, התפטר ממשרתו, וכפי שהתברר אחר-כך בבית-המשפט נעשה „עור כנגדה“ בכל עבודות הבית: ניקה את החדרים, טיפל בגינה ונתן יד לאשתו גם במעשה הבישול והאפיה. אף היא עמדה בדיבורה ובצוואת הלכו אל סופר אחד, וזה ערך להם שתי צוואות: האחת לו והאחת לה. בצוואתו כתב הוא את כל נכסיו לה, ובצוואתה כתבה היא את כל רכושה לו.

הזיווג, כפי שהעידו שכנים וידידים, עלה יפה. בני הזוג חיו בשלום ובשלווה, ובילו את שנותיהם האחרונות בנעימים. אולם שמחה זו לא ארכה. כארבע שנים אחרי הנישואין נפטרה האשה לבית עולמה, ומשפשו בין הפציה עם עבור ימי האבל מצאו — למגינת לבו של הבעל — צוואה שניה, אשר נכתבה במועד מאוחר יותר מהצוואה הראשונה, ובה, בצוואה שניה זו, נאמרו שני דברים שלא נעמו לו כלל לבעל. ראשית, נאמר בה, כי כל הצוואות שכתבה המנוחה קודם לכן בטלות ומבוטלות; ושנית, את כל רכושה כתבה לבתה אשר גולדה לה מבעלה הראשון.

הבעל המסכן יצא, איפוא, קרח מכאן ומכאן: את פרנסתו קיפה, לעת זקנה נהפך לטבח ולמנקה רצפות, ואת רכושה של אשתו לא ירש¹.

ובשטח זה, חייב אני להטעים כאן, יש לבקש את המניע החשוב ביותר המביא בני אדם לבתי-המשפט בדרישה לבטל צוואות הנעשות על-ידי אבות, אמהות, בנים ובנות, אחים ואחיות וקרובי משפחה אחרים. שהרי על צד האמת מוזר הדבר ומפליא מאד: הנה חי לו אדם כל ימיו בדחקות ובצמצום; הוא טרח ועמל ויגע עד אשר עלה בידו לצבור לו מעט רכוש; ובהגיע יומו והוא כותב את נכסיו, פרי עמל כפיו, לאשר ימצא חן בעיניו, באים אחר-כך בניה, או יורשיו האחרים, ומבקשים לבטל את צוואתו. ותמהים בני אדם על אותם בנים ויורשים כמה תמיהות: ראשית, אומרים הם, הרי אין זו מן המידה להלחם נגד אדם שאינו יכול לעמוד נגדך; שנית, הרי אין זה כספך: לא עמלת עליו, לא צברת אותו, לא חלית ולא דאגת לאיסופו, ומה זכות מוסרית יש לך לדרוש ביטול רצונו של מישהו אחר — והוא בעל הרכוש — מפני רצונך אתה, על מנת להתעשר? ושלישית, הן

רצונו של אדם ומיטב חלומותיו גלומים בתוך דברי צוואתו, ואף החכמים כבר הזרו, כי „מצווה לקיים דברי המת“, ומה לך כי תבוא לשים לאל דברי המת ואמרי חכמים?

האמת ניתנה להאמר, כי טענות אלה וכיוצא בהן נכבדות הן עד למאד, שכן הן מעמידות בספק את עצם הצידוק המוסרי המוטל ציטודם של תביעות משפטיות ושל פולמוסי דברים הבאים לחתור תחת כשרותה ותוקף חלותה של צוואה אשר השאיר אדם אחריו. טענות אלה, אני אומר, נכבדות הן מאד וראויות לטיפול מיוחד. אך לצורך הענין שאני דן בו עתה די לי להטעים את אשר כבר ציינת, היינו: כי הכוח הרב הנתון בידי אדם לשלוט ברכושו ולעשות בו ככל אשר יעלה על רוחו, מעביר אותו לעתים על דעתו, והוא נוהג בקנייניו החמריים בקלות דעת ובשרירות לב, וללא-כל-הסבר ואף ללא-כל-צידוק נראה לעין הוא מנחילו לזרים וגוזל על-ידי כך את אנשי ביתו עצמו ובשרו הנצרכים ביותר. כלום אפשר לדרוש מאלה, כי ישבו בחיבוק ידים עת זרים נוחלים את אשר היה נוטל להם בירושה אילו נהג מורישים כמנהג הבריות?

הרי דוגמה אחת מוחשית מעולם המעשה:

היה גבר צעיר לימים אשר נפשו חשקה בתורה, אך אמצעיו החמריים היו דלים ביותר. ביקשה אשתו הצעירה לעודדו ולסעדו, ובאה אליו בהצעה: הוא יסע ללמוד תורה והיא תעבוד ותפרנס אותו כל ימי תלמודו. אמרה ועשתה. הוא נסע למקום תורה באחת מערי אירופה הגדולות, והאשה הצעירה החלה נושאת בעול הפרנסה מתוך אהבה ומסירות אין קץ. היא עשתה לילות כימים, עבדה ועמלה במלאכת התפירה, וכל מעייניה היו נתונים בבעלה הלומד תורה במרחקים. מלחמה ומלחם ילדתם היחידה חסכה ושלחה לבעלה מדי חודש בחדשו את דמי מזונותיו ואת שכר לימודו. מכריה ומיודעיה העידו לאחר זמן, כי לעתים קרובות רעבה האשה ללחם, והתינוקת נעלה נעלים בלות ומטולאות בימי החורף העזים, אך הוא, הבעל האב, לא ידע מחסור ולמד תורה מתוך הרחבת הנפש.

לכסוף השלים הבעל את חוק לימודיו וחזר ארצה מוכתר בתואר דוקטור למדעינה. גם אז לא נפתחו לסניו אוצרות השפע בבת אחת. והוא היה זקוק לרחמי אשתו ולחמיכתה עוד עת רבה. אך היא לא התאוננה, ובדמיה-שבאהבה המשיכה לשאת בעול כשפחה נאמנה, ועזרה לו עד אשר עלה בידו להתבטס כראוי במקצועו, ואז משהתבטס

1. Re Styler, (1948) 2 All E. R. 201.

כראוי, ולקוחות רבים היו משכימים לפתחו ומבקשים עצתו, החלו יסורי נפש אוכלים את לב האשה בכל פה. העבודה הקשה פרכה את גופה במשך השנים שדאגה לבעלה ועמלה למענו, והיא החלה מהלכת שחוחה ומרושלת. היא לא היתה עוד צעירה ורעננה כשהיתה. קמטים השתרעו על מצחה ולאורך לחייה הכמושות. פניה היו חזוריים ומגויידים, עיניה שקועות בחוריהן, ושביב העלומים דעך בהן. והוא, הבעל הרופא, הגבר האלגנטי לבושה-ההדר, הרגיש בכך, והדבר הציק לו והרגיז אותו ביותר: הנה נתגשמו חלומותיו והוא הגיע למחוז הפצו, לפסגת-ההצלחה, אך עתה עליו לבלות את ימיו בחברת אשה שנודקנה ללא-עת ואינה ראויה לו עוד הן במראה פניה והן במלבושה והן בהליכותיה ובדרגת השכלתה. חיכוכים וסכסוכים בלתי פוסקים נפלו בינו לבינה. תחילה היו אלה קטנים ופעוטים, ואחר כך גדלו למריבות קשות ורציניות. כלפי חוץ העמידו שניהם פנים, כי הכל הולך למישרים והשלום והשלווה שרויים במעונם. אך האושר רחק מהם. היא לא היתה עוד „עזר כנגדו“, ולא התאימה לו, או, כפי שהוא היה רגיל להתבטא: „היא איננה מבינה אותי“. במשך הזמן נולדו להם עוד שני ילדים, ומטעם זה, וגם מחמת מצבם החברתי, לא באו לידי פירוד מוחלט, אך הכל ידעו כי היה זה „בית מפולג נגד עצמם“. בין המכרים החלו גם מתלחשים, כי אי-שם יש לו „ידידה“, אשה זרה, אשר הוא מבקרה תכופות. כך עברו שנים בצער וביסורים, אף כי לא מתוך דאגות פרנסה.

באחד הימים נפטר הבעל לבית עולמו, ולאחר עבור ימי האבל נפתחה צוואתו. ומה היה כתוב בה? את רוב רכשו הותיר לאשה צעירה אחת, היא ה„ידידה“ אשר בחברתה בילה באחרית ימיו, ולבני משפחתו, לאשתו ולילדיו, השאיר פירוורים בלבד.

אין זה מענייני לספר כאן מה עשו האלמנה וילדיה כדי לבטל את הצוואה של המנוח אשר העבירה אותם מן הירושה. אך השאלה צפה ועולה מאליה: האם היו האשה והילדים זכאים, מבחינה אנושית ומוסרית, לדרוש את ביטולה של הצוואה בכל הדרכים הכשרות אשר עמדו לרשותם, על אף מאמר קדמונים, כי „מצווה לקיים דברי המת“?

אני מעז לומר, כי כל אדם ישר-לב וישר-דעה היה משיב על שאלה נוקבת זו תשובה אחת קצרה ופשוטה: „כן“.

12. נוסחי-צוואה

מן המפורסמות, שכל — או כמעט כל — מסמך משפטי הנעוץ על ידי פרקליט יודע-דין פותח במעין הקדמה. הקדמה זו איננה חלק חיוני ובלתי נפרד מהמסמך עצמו, ולא תמיד מחייבים הדברים האמורים בה את הצדדים למסמך, אך חשיבותה מונחת בכך, שהיא מעמידה את הקורא על הרקע שעליו נוצר המסמך ומסבירה את החלית אשר המסמך בא לשמשה.

ההקדמה באה על הרוב בצורת „משפטי-הואיל“ („הואיל וכך... והואיל וכך... וזכר... והואיל...“), ומסיימת במלים „לפיכך“ (או „לכן“), „נערך מסמך זה“ וכ'.

ואף צוואתו של אדם כך: היא פותחת בדברי הקדמה ומסיימת במלות חתימה, ואם כי ההקדמה ברוב הצוואות כתובה בנוסח אחיד, בחינת „מצוות אנשים מלומדה“, כפי שנראה בהמשך הדברים, יש הקדמות החורגות מן הרגיל ומן המקובל מבחינה זו, ומעמידות אותנו מיד על אפיו הרחני של המצווה ועל הלך-הרוח המיוחד אשר הניעו לשבת ולכתוב צוואה.

יעקב אבינו פתח את דברי צוואתו לבניו במלים אלה: „האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים. הקבצו ושמעו בני יעקב ושמעו אל ישראל אביכם“¹. משה אומר לישראל בראשית צוואתו-שירתו: „הקהילו אלי את כל זקני שבטיכם ושטריכם, ואדברה באזניהם את הדברים האלה ואעידה בם את השמים ואת הארץ. כי ידעתי אחרי מותי השחת תשחיתון וסרתם מן הדרך אשר צויתי אתכם וקרתה אתכם הרעה באחרית הימים...“². „האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי-פי“³.

הקדמות כאלה ודומות להן מצויות גם בכמה דברי צוואה אחרים שבמקרא (כגון: צוואות יהושע, שמואל, דוד ואחרים), בספרות ימי הביניים (כגון: צוואת ר' יהודה אבן תבון, „שערי המוסר“ המיוחס לרמב"ם, ספר המוסר „יורה דעה“ לר' יוסף אבן כספי ואחרים) ובספרות הרבנית של הדורות המאוחרים (כגון:

1. בראשית מ"ט, א—ב.

2. דברים ל"א, כ"ח—כ"ט.

3. שם ל"ב, א'.

צוואות ר' נתנאל טרבוט, ר' יונה לנדסופר, ר' אלכסנדר זיסקינד, ר' יואל בר' שמריה ואחרים).

הצוואות בימינו, המובאות לבית המשפט לשם אישורן, כתובות על הרוב בידי פרקליטים, ולפיכך אין לומר כי הן מצטיינות במקוריות רבה, ביהודי בחלקיהן הפורמאליים, כלומר, באותם החלקים אשר לא יצאו מפרש מפי המצווה עצמה, והם ניתנים בלשון הסופר עורך הצוואה. ההקדמה לצוואה נכנסת בגדר החלקים הפורמאליים האלה. ודי לו לעורך־דין לתת עינו בהקדמת צוואה אחת אשר מצאה בספר ישן, או בצוואה שנערכה על ידי עורך־דין חברו, או לחבר בעצמו נוסח אחד של הקדמה, והרי הוא משתמש בה, באותה הקדמה, ללא שינוי וללא תהליף, לכל מיני הצוואות אשר יערוך מאז ואילך, במשך כל ימי עבודתו המשפטית.

וזה הנוסח הרגיל והמקובל, בשינויי גירסה קלים, אשר מצאתי ברוב הצוואות אשר טיפלתי בהן:

„בהיות ואין אדם יודע עת פקודתו, ובהיות וברצוני לסדר צוואה ולהביע בה את רצוני האחרון ואת הוראתי על מה שיעשה ברכושי אחרי אירוש, לכן אני הח"מ (פלוגי) מעיר (פלוגי) בהיותי בדעה צלולה ומיושבת עלי (יש מוסיפים כאן: „כריא ומהלך בשוק כדרך כל בני אדם הבריאים ומהלכים בשוק“), ומוכשר מכל הבחינות הדרושות לפי הדת החוק, מצווה בזה לביתי ברצוני הטוב והגמור, בלי אונס וכפיה ובלי שום השפעה מהזולת כדלקמן:“ (כאן בא גוף הצוואה).

והרי נוסח אחר, מסולסל קצת יותר, שמצאתי בקצת צוואות: „ב"ה (או „בשם ה' אלהי ישראל אשר בידו נפש כל חי“) בהיות כי לא ידע האדם את קצו ומתי תגיע עת פקודתו, ואולי פתאום יבוא יומו ויאבדו עשתונותיו ודממיו ולא יוכל לצוות לביתו ולהביע את רצונו האחרון, לכן אני הח"מ (פלוגי) בהיותי בריא ושלם ברוחי ובגופי, שלא באונס והכרח כלל, כי אם בלב שלם ונפש הפצה ורוח נכונה, ובדעה מיושבת וצלולה, מצווה בזה את אשר ייעשה ברכושי ובממוני לאחר אירוש.

והנה נוסח שלישי, בלשון מליצית של משכיל מושך בעט סופר: „הנה צבא לאנוש עלי אדמות (או: „הואיל ואין אדם בארץ אשר יחיה ולא ימות“ או „הואיל וחי אדם לאפס נחשבר“), ובהיות ולא ידע האדם עתו כדגים הנאחזים במצודה, ומצודה פרושה על כל החיים,

והחי יתן אל לבו, פן ח"ו תיטרף עליו השעה ולא יוכל לדבר לפני פטירתו, והואיל ואני זקנתי ובאתי בימים ולשברון לבי אני הולך ערירי, הלכך אני הח"מ (פלוגי) מצווה בזה מה שיעשה ברכושי אחרי אריכות ימי ושנותי, וחתימתי על כתב צוואה זה תעיד עלי כמאה עדים כשרים איך שאני מביע את רצוני הגמור וחפצי האחרון, בלי כפיה ואונס וכו' וכו'“.

אלה הם, כפי שציינתי, נוסחי הקדמה מקובלים בצוואות. ואף על פי שלעתים נעשים בהם שינויים וחילופים קלים, הרי הכל בנוי על שנים־שלושה דיבורים שגורים המבטאים את הרעיון, כי חייב אדם לצוות לביתו, מאחר שאינו יודע מתי יבוא קיצו, ופן יסתלק לביתו עולמו בטרם יביא סדרים בקנייניו החמריים.

אך יש גם הקדמות־צוואה מיוחדות במינן, החורגות מן הרגיל וזמן המקובל, ומעמידות אותנו מיד על דמותו הרוחנית של המצווה. ודווקא אלה מעניינות ביותר מבחינת מהותן, תכנן, צורתן ולשונון. באחת משיחותי הקודמות דיברתי על צוואתו הנוגעת עד הלב של מורה אחד, מוותיקי המחנכים ומטובי המורים בארץ. ההקדמה לאותה הצוואה אף היא יש בה עניין רב מבחינת הנושא שאני דן בו עתה. ההקדמה פותחת בפסוק מן התורה: „הצור תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט; אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא“¹.

פסוק זה הלקוח מפרשת „האזינו“, שהיא שירת־צוואתו של משה, משמיע הד של צידוק הדין, ומשמש לה לצוואה, כמין מוטו. מיד לאחריו בא הקטע הזה, שהוא גופה של ההקדמה: „בראש השנה תרצ"ט מלאו לי הח"מ שבעים שנה „ימי צבא לאנוש עלי ארץ“ (נולדתי בא' דראש השנה תרצ"ט בקובנא אשר בליטא). ואע"פ שהנני בטוח בחסדי הבורא, שיאריך ימי ויזכני לשנות גבורה, כמו שזכו לחיים ארוכים זקנתי מצד אמי... ובנה דודי ר'... שעברו את גיל הגבורה ולעבר תשעים הגיעו — בכל זאת „אין האדם יודע עתו“, והחלטתי לסדר בימים האלה צוואה בנוגע לרכושי המעט, שחנני אלהים בארץ; וכבר אמרו ישישים בעלי נסיון, כי הצוואה אינה ממתה, כי אם מניחה דעת זקנים.

והנני כותב כל דברי אלה בדעה צלולה ובהכרח ערך הדברים...

1. דברים ל"ב, ד'.

השבח וההודיה ליוצרי, שנטע בלבי אהבה להוראה ולחנוך, ובוזה הנני להיות ברג קטן במכונת התחיה הלאומית שלנו, שע"י החנוך הלאומי והעברי היא מתאחדת ומתחזקת.

וזכרון טוב להורי: לאבי... ז"ל, ולאמי... ז"ל, שחנכוני מילדותי בקנאות לאמונתנו ולדתנו, והקנאה הזאת היא שהתפתחה אצלי לקנאה לכתבי קדשנו, לארץ אבותינו, לחנוך העברי וללשון העברית. ברוך זכרונו!

ואיחולי הטובים לתלמידי הרבים, המורים הצעירים בארץ ובתפוצות, שהכרתים ולמדתיים כפי כוחי, אבל גם אני למדתי מהם הרבה, יזכו לגדל דורות של תלמידים עבריים, ויעלו עלי בדיעת החנוך ובמסירות לתפקידם הנעלה.

וברכת אב תחול על ראש בני... שזכיתי לגדלם בארצנו הקדושה ברוח היהדות ובלשון העברית, בימי עניי ומרודי הם היו לי לנחם ולמשיב נפש. יזכו להקים דור ישרים יבורך בארץ ויראו בנחמת ציון יירושלים ובגאולה שלמה של עמנו בארצנו הבנויה.

ובזה הנני מביע את רצוני איך להתנהג ברכושי המעט, שרכשתי לי בעבודתי בארץ, ואיך לחלקו בין כל בני".

★

ומלים אחדות על דברי התמימה שבצוואה. החתימה, כלומר, הסעיף האחרון בצוואה, כוללת על הרוב את דברו האחרון ממש של המצווה, המלים האחרונות אשר יצאו מפיו ויגיעו לאזני העולם. ואין אדם נפטר מהעולם, ביחוד מבני ביתו, ידידיו וקרוביו, אלא מתוך דברי שלום וברכה. מטעם זה מסתיימות הצוואות, ברובן המכריע, בדברי תפילה ובקשה או באמרות ברכה ואיחולים טובים לפרט ולכלל.

צוואתם המשותפת של זוג זקנים יוצאי רומניה מסתיימת בדברי פרידה אלה: „מבקשים אנו מאוד מאת כל בנינו ובנותינו, כי שלום אמת ישרור חמיד ביניהם, וכל אחד יבקש טובת אחיו ואחותיו ויקיים כל מה שכתוב בצוואה הזאת, ובזכות זה תזכו כולכם לאורך ימים טובים, אמן“.

יהודי אחד סיים את צוואתו כך: „הנני פונה אל ילדי ונכדי היקרים ולכל קרובי ומבקש מהם לשמור על רגשי האחוה שבלבם, ועל אחדות המשפחה כולה. יכבד נא ויוקיר איש את אחיו ויבוא

לעזרתו בכל עת צרה ומצוקה. ובזכות זה תהיו ברוכים, וה' יתן לכם אורך ימים ושיבה טובה, אושר וכבוד“.

והרי נוסח אחר של חתימה: „...ואנכי מבקש שליחה מאת כל אלה שפגעתי בכבודם, וה' הטוב והרחמן יכפר עוונותי וימציא מנוחה נכונה לנשמת, אמן“.

רב אחד מסיים דברי צוואתו כך: „אהובי בני, הנני הולך בדרך כל הארץ ועלמא דקשוט... תמסרו נפשכם לטעום טעם של תורה ומצוה ועבודה — זו תפלה — יותר מנופת צוף וכל טעם וחמדת ממון... ותלמדו ותשמרו ותקיימו כל מילי דאורייתא ודרבנן... ואולי תזכוני אתם בני ותעלו את נשמת... אנוח על משכבי בשלום, אמן, כן יהי רצון. זייט גזינד, זייט גזינד, זייט גזינד, אשתי ובנותי וזרע זרעי וכל אנשי העיר בכלל כל ישראל אמן ואמן“¹.

ורב אחר — ר' נפתלי כץ — מסיים את דברי צוואתו לאשתו ולבניו בזהל"ש: „ברשותכם, ברשותכם, ברשותכם נתפרדת החבילה. אני הולך לעמי ואתם תלכו לחיים טובים ולשלום ותעשו מצוות ומעשים טובים כל ימי חייכם (ותזכו) לחיים ארוכים ברוב טובה וברכה“.

סיומים מעין אלה בצוואות משרים רוח טובה על בני ביתו של המצווה, ועשויים באמת להשכין שלום ושלחה, אחווה וריעות ביניהם. אף-על-פי-כן אני חייב לציין, כי לעתים מתעלמים קרובי משפחה, ואפילו בנים ובנות, מרצונו זה של המצווה, ביחוד כשהם באים לחלק ביניהם את הירושה, ובפולמוסי הדברים אשר ביניהם, בתביעות אשר הם מביאים לבתי-המשפט, בטענות ובמענות אשר הם משמיעים, הם מביאים לידי חילול כבודו של המת. הרי דוגמה אחת:

זוג זקנים אחד השאיר אחריו צוואה משותפת אשר זו לשון דברי חתימתה: „...אנו מבקשים מאוד את בנינו היקרים להיות בשלום זה עם זה ולחלק ביניהם את כל רכושנו בשלום ובצדק ומתוך ויתורים הדדיים, ולא לגרום לנו, חלילה, בזיון וצער על ידי שום ריב ועלבונות“. עד כאן לשון הצוואה. אך למעשה דשו הבנים מצוה זו בעקבם ורמסו אותה ברגל גסה. מיד אחרי פטירת ההורים פרצו דברי ריב ומדנים

1. צוואת הרה"ק מתלמידי הבעש"ט, נדפסה בס' „ליקוטים יקרים“ ליו"ט

נעטיל בראנשפיגעל, לאדו, 1921.

בין הבנים, והסכסוכים הגיעו גם לבתי-המשפט. חלק גדול מהעובון כלה בהוצאות המשפט, בשכר עורכי-דין, בדמי מומחים ועדים, ועמל-כפיהם של ההורים עלה בעשן. הבנים התנצחו ביניהם במשרדי הרבנות, בבתי המשפט הממשלתיים לכל שלביהם, במשרדי ההוצאה לפועל, בבית המשפט הגבוה לצדק ואפילו בבית הדין המיוחד, והמערכה לא נסתיימה עד היום. שכחו הבנים את מצוות הוריהם לא לגרום להם בזיון וצער „על ידי שום ריב ועלבונות“, ואיש איש מהם ביקש לרדת לחיי אחיו.

★

לבסוף אני מבקש להביא כסיום את דברי החתימה של המורה הזקן אשר הזכרתיו קודם לכן:

„והשלום עליכם, בני היקרים, השלום ביניכם לבין עצמכם ולבין משפחתכם. תזהרו בכבוד נשיכם, בעליכם, גיסיכם וגיסותיכם ובכבוד בניכם הקטנים והגדולים. תחיו בלי קטטות ובלי מריבות, השתדלו לחוג חגי משפחה וחגי אומתנו בצוותא חדא, כפי האפשר, בית איש יומו, ותזכו גם לראות בשלום עמנו, בשמחותיו ובחגיגותיו יותר ממני.

אגב אני זכיתי לראות בשמחת עמי, אפשר יותר מאשר לפי כשרונותי ולפי עבודתי. ראיתי לא רק את השחר עולה על הרי יהודה, כי גם את צנוצי השמש הראשונים שעלו על חיי עמנו. זכיתי לשמוע את צלצול השפה העברית בארץ ובחוצה לארץ מפי ילדינו, צלצול ראשון אחרי דורות רבים של שתיקה, ושאיין כמוהו ליפי ולענג ולרגש; ראיתי את עמק יזרעאל ואת עמק חפר ואת השרון בהבנות; ראיתי את מאורות החשמל מזרם הירדן, ואת האשלג מים המלח — פלאי ארצנו שעליהם נבאו גדולי עמנו; ראיתי את הדר-הכרמל ואת תל-אביב, ועל כולם את הנמל העברי ואת האוירודרום, שאי אפשר לערך ערכם לחיי אומתנו בעתיד. כן, בני, זכיתי לראות הרבה מאוד, והנני נפטר מעולמנו בסיפוק גמור, ותקוותי כי אתם תזכו לראות את עליית השמש בגבורתו ובוהרו על כל ארצנו הבנויה, אמין.“

כל אלה אשר ידעו את המצווה הוזה מקרוב כמוני, את אהבתו העזה לארץ, לשפה העברית, לספר-הספרים, ואת מסירותו ללא-גבול לחינוך העברי, לעם ישראל ולתרבות ישראל, כל אלה יודו, כי אכן נאים הם דברי סיום אלה לאיש ולפעלו.

13. הצוואה בפולקלור העמים

הקדשתי מקום רב בשיחותי אלה ל„צוואה“, כפי שהיא משתקפת בדיוני בית המשפט, בספרות המקראית והרבנית ובחיי ההווי של יוסיים.

מקום מיוחד ונכבד מאד תופסת הצוואה גם בפולקלור, כלומר: באגדות עם, בסיפורי מוסר, במדרשים, בשיחות זקנים, בדברי היתול ובדיחה וכיוצא בהם קניינים עממיים הנוצרים במעבה-חיהן של כל אומה ולשון. וספרות גדולה וענפה קיימת בישראל ובעמים, היונקת מתחומי הצוואה העממית, מספרת בשבחם או בגנותם של הנוגעים בדבר, כלומר: המצווה והמקורבים אליו ואל רכושו, ומראה את גודל מעלתה ורוב חשיבותה של הצוואה כמסמך משפטי ואנושי.

חומר רב-עניין על צוואות ועל משפטי צוואות משוקע זעיר-שם זעיר-שם באוצרות ספרותנו העתיקה, והרבה נמסר גם מפה לפה, דור אחר דור, וטרם לוקט וטרם נכתב על ספר. אך הצד השווה שבצוואות עממיות אלה, שכולן נועדו לשמש מטרה לימודית ושכלית, ובכולן מתבלט מוסר-השכל.

מקום בראש תופסת הצוואה שכל עיקרה לא בא אלא כדי לבחון, או להראות לעולם בבוא היום, את גודל-חכמתו ועוצם-בינתו של מירשאו-להיות יורש על פיה. כך מספרת האגדה מעשה זה:

„אחד מירושלים הלך למדינת הים. הגיע זמנו למות. קרא לבעל הבית שבו התאכסן והפקיד בידו ממונו ואמר לו: אם יבוא בני מירושלים ויעשה לך שלשה דברי חכמה תן לו ממוני, ואם לאו — אל תתן לו. מת אותו האיש ונפטר לבית עולמו. לאחר ימים בא בנו. עשו ביניהם (בני אותה העיר) שלא יהא אחד מהם מראה בית חברו לאכסנאי. כיוון שהגיע הבן לשער העיר ראה אחד שהיה טעון משאוי של עצים. אמר לו: מוכר אתה משאוי זה של עצים? אמר לו: הן. אמר לו: טול דמיהם והולך אותם אצל פלוני. הלך, והבן אחריו, עד שהגיעו לחצר של אותו בעל-הבית. אמר: אי, פלוני, בוא וטול משאוי של עצים. אמר לו: וכי אמרתי לך שתביא לי משאוי של עצים? אמר לו: הן, לא אתה אמרת לי, אלא אותו האיש שבא אחרי, שלו

1. איכה רבה א', עפ"י „ספר האגדה“ ח"א, פרק ט', סי' צ"ח.

הם. מיד פתח לו ביתו ונתנו שלום זה לזה.

הרי דבר אחד. אמר לו בעל הבית: מי אתה? אמר לו: אני הוא בנו של אותו איש שמת אצלך. הכניסו ועשה לו סעודה. והיו לו לבצה"ב שני בנים ושתי בנות. כשהגיעה שעת הסעודה הביא לפניו בסעודה חמש פרגיות בתבשיל. כשהתחילו לאכול אמר לו בעה"ב: טול וחלק: אמר לו: לא שלי הוא. אמר לו: רצוני שתהא נטל ומחלק. נטל וחילק ונתן פרגית בין האיש ואשתו, נטל פרגית שניה ונתן בין שני הבנים, ונטל השלישית ונתן בין שתי הבנות. נטל שתי פרגיות ונתן לפניו. אכלו ולא אמרו כלום.

הרי דבר שני.

לעת ערב הביאו תרנגולת פטומה בסעודה. אמר לו: טול וחלק. אמר לו: לא שלי הוא. אמר לו: טול וחלק ברצוני. נטל וחילק, ונתן הראש לפני האיש, נטל בני מעים ונתן לפני האשה, נטל שתי הירכים ונתן לשני הבנים ונטל שתי הכתפים ונתן לשתי הבנות, נטל את הגוף כולו ונתן לפניו.

הרי דבר שלישי.

אמר לו בעה"ב: וכי כך מחלקים במקומכם? חלקת פעם ראשונה ולא אמרתי לך כלום, ועכשיו אתה עושה כך? אמר לו: ולא אמרתי לך: לא שלי הוא? ואעפ"כ מה שחילקתי יפה חילקתי. פעם ראשונה הביאו לפני חמש פרגיות בסעודה. אתה ואשחך ופרגית — הרי שלשה, ושני בניך ופרגית — הרי שלשה, אני ושתי פרגיות — הרי שלשה. כלום נטלתי דבר מחלקכם? עכשיו הביאו לפני תרנגולת. נטלתי את הראש ונתתי לך, שאתה ראש הבית; נטלתי בני מעיים ונתתי לאשתך, שהבנים יוצאים ממעיה; נטלתי את הירכים ונתתי לבניך, שהם עמודי הבית; נטלתי שתי הכתפים ונתתי לבנותיך, שלמחר יצאו ויפרחו מביתך וילכו להן לבעליהן; נטלתי לעצמי ספינה זו, שבספינה באתי ובספינה אני הולך. עמוד ותן לי ממוני, שהפקיד אבא אצלך, ואלך.

מיד נתן לו כל ממונו והלך לו לשלום.

לפני בעל ה"שבות יעקב" באה שאלה מעניינת זאת:

יהודי עשיר אחד צווה לפני מותו ואמר, כי אם אחד מבניו ידרוש

1. ש"ח, שבות יעקב" ח"ב, סי' קמ"ו.

בבית הכנסת דרוש ברבים, יינתן לו מרכוש העזבון סכום-יתר על המגיע לו לפי חלקו בירושה.

זמן מועט אחרי פטירת האב עלה אחד מבניו על הבימה בבית הכנסת ודרש דרשה ברבים, ומיד לאחר מכן בא בתביעה אל אחיו ודרש מהם, כי ישלמו לו מתוך העזבון את הסכום הנוסף, כאשר צווה אביהם. אולם אחיו מאנו לקיים את דברי המת, וטענות הרבה היו בפיהם כלפי אחיהם הדרשן: האחת — בלשון המקור — „שלא דרש טוב לעמו, ויפה היתה שתיקתו מדיבורו“; והשנית, „שיש לחוש שאף דרשה זו לא למד מעצמו רק מפני כתבים, או למד מאחר כל הדרשה והתלבש בטלית שאינה שלו, ואדעתא דהכי לא צווה אבא“.

בהרצאת עובדות זו משתקפת ומתבלטת שאיפתו של אב יהודי, לא זו בלבד שבניו ילכו בדרכי התורה והמצווה, אלא שגם ירכשו להם שם טוב ופרסום ברבים, שמתוך כך יבואו חבריות לספר גם בשבחו של אביהם מולידם, והוא, האב, מוכן לקנות זאת אף בכסף מלא. אך נראה שיש בנים אשר נוח להם, כי דברי האב לא יקוימו, ובלבד שחלקם לא יקופח. והבנים בעניין המדובר יוכיחו.

מעניינים עד מאוד הם דברי התשובה של הרב המכובד על אותה שאלה. הנה כמה ליקוטים מהם:

תחילה יש להפוך בזכותו של אותו בן „צורבא מרבנן“, כיוון שהוא מוחזק כחבר. לפיכך, הטענה הראשונה של האחים, היינו, כי הדרשה לא היתה טובה, אינה טענה כלל משגי נימוקים: ראשית, „לא מפיהם אנו חיים, ולא כל הדעות שוות בענין דרוש... לפעמים דורש איזה דרשן דרוש נחמד, ומ"מ דבריו אינם ערבים לשומעין“, משום שאין הוא יכול להסביר דבריו כהלכה, או משום שהדרשה אינה ערוכה בטוב טעם „מצד הלשון“. שנית, מכיוון שהמנוח לא פירש כי הדרשה תהיה „דווקא מן המובחר“ יש להניח, כי כוונתו היתה לדרשה סתם, כמו שמצינו שגם בדורות הראשונים „דרשו דברים פשוטים וקלים רק להנהיג בית ישראל בחכמה ומוסר“.

ואשר לטענה השניה — כלומר, שהאח הדרשן לא למד את הדרשה מעצמו אלא שינן אותה מפני אחרים, או מפני כתבים — משיב הרב החכם ואומר, כי „אם... טענה זו מבוררת על פי עדים כשרים... נראה דטענתם... טובה“, שכן וודאי כוונת האב היתה שהבן יתמיד בלימודו ויוכל לדרוש מעצמו, ועל-ידי-כן „ברא מזכה אבא“, אך הוא לא התכוון שהבן יתעטף בטלית שאינה שלו, ו„יחזיק עצמו במה שאין

בו, כדרך איזה תלמידים שלא שמשו כל צרכם המתגאים ומתגוררים ומחזיקין עצמן כלומדים גדולים הקרי-לב. ורדאי אדעתא דהכי לא היתה כוונת אביו מעולם". יתר על כן, ב"תלמידי חכמים" כאלה המתקשטים בנוצות שאינן שלהן נוף הרב קשות ואומר: "זו... עבירה היא; כי מיום אשר קמו חכמים כאלה חכמת חסרה ולמהוי כעמא דארעא, והאמת נעדרת, ונתעוותו הדינים, ונתקלקלו המעשים וראוי לעונש ולא לקבלת השכירות...". אולם בעניין הנידון הרי הסענה אינה מבוררת כלל, וייתכן כי הבנים האחרים, כ"כודים הדברים מלבם לבטל צוואת אביהם... דלעולם יוכלו לומר כך...". ובכן מה יש לעשות כדי להעמיד דברים על אמתם? הנה העצה היעוצה: מן הדין לתהות על קנקנו של הבן אשר דדש דרשתו ברבים, וזאת יעשו: יסגרו אותו בחדר מיוחד לפרק זמן קצוב, ו"בבלי דעת" ישימו לפניו "מדרש תמות", והיה "אם יוכל לכיין מעצמו הפירוש על פי הדרוש שראוי לאומרו ברבים" (והדבר ייבחן "על ידי אחד מהמלומדים המפורסמים"), אוי יוכה במתנתו ויקבל שכר על הדרשה ועל הפרישה.

אף צוואה זו — מעשה שהיה — נועדה בעיקרה לעודד בנים ללמוד תורה ולהראות חכמתם ברבים.

✱

קרובה לסוג זה של צוואות, אם כי לא דומה אליו בכל סגולותיה, היא הצוואה אשר נאמרה בלשון חידות, והיא טעונה פענוח הסבר חכמים. ואף צוואה זו מצוייה באוצרות ספרותנו העתיקה. האגדה מספרת (ש"ט צ"ב, ילק"ש תהלים צ"ב, לפי מה שמוצא ב"ספר האגדה" ח"ה, פ"ב, סי' רי"ג):

"מעשה באחד שעשה דיאתיקי (כלומר: שטר-צוואה) ואמר: לא יהא בני יורש מאומה משלי עד שייעשה שוטה. הלך ר' יוסי בר יהודה ורבי לשאל לר' יהושע בן קרחה, והציצו מבחוץ וראו אותו מרגיע (כלומר: זוחל) על ידיו ורגליו וגמי נתון לתוך פיו והוא נמשך אחר בננו. וכיוון שראו אותו הטמינו עצמם. (אחר כך) נכנסו אצלו ושאלו (על) אותו המעשה, התחיל משחק ואמר להם: חייכם, זה המעשה ששאלתם עכשיו הגיעני. מכאן: כיוון שאדם רואה בנים כאילו הוא משחטה".

ועוד מספרת האגדה (ב"ב נ"ח ע"א, לפי "ספר האגדה" ח"ה, פ"ב

סי' רס"ב): "אדם אחד צווה בשעת מיתתו: חבית של עפר לבני אחד, חבית של עצמות לבני שני, וחבית של מוכין לבני שלישי. לא ידעו מהו אומר להם, באו לפני ר' בנאה. אמר להם: יש לכם קרקע? אמרו לו: הן. — יש לכם בהמות? — הן. — יש לכם לבדים? — הן. — אם כן, זהו שאמר לכם אביכם!".

ודוגמה שלישית (ב"ב נ"ח ע"א, לפי מ. ברדיצ'בסקי "ממקור ישראל" ח"ג, ע' ק"ו):

"מעשה באשה אחת, שהיתה מיסרת בתה זונה והיתה אומרת לה: בתי, אם את עושה זנות, אל תעשי כי אם בצנעה, כדי שלא יכיר בך בעלך, כדרך שעשיתי אני, שעשרה בנים יש לי, ואינם מאביך אלא אחד מהם. שמע הבעל דברי האשה שהיתה מדברת עם בתה, ושמר את הדבר בלבנו, וצוה בשעת פטירתו, שלא יתנו מן הנחלה, כי אם לאחד. ולא אמר לאיזה מהם, כי לא היה יודע, איזה מהם היה בנו. לאחר שמת התגרו בניו זה בזה... זה אמר: שלי היא הנחלה! וזה אומר: שלי! באו לדין לפני רבי בנאה. אמר להם: לכו אצל קבר אביכם וחבטו עליו באבנים, עד שיגלה לכם לאיזה מכם עלה בדעתו ליתן המתנה!

שמעו הדבר והלכו התשעה וחבטו את הקבר במקלות. ואותו האיש שהיה בנו... אמר: חלילה לי להכות על אבי! מוטב לי לאבד כל הירושה, ולא אבזה את אבי! כשראה ר' בנאה הדיין כך, נתן לו כל הירושה לזה".

✱

סוג זה של צוואות הגשמיות, לכאורה, לכמה פנים, ואין לפענחן אלא על פי "שאלת חכם", מצוי לא רק באגדות ישראל כי אם גם בפולקלור של עמים אחרים. האנגלים מספרים על משפט מעניין זה: מעשה באדם אחד שהגיע זמנו למות וכתב לידו הקרוב אליו את סוסי השחורים והלבנים. למצווה היו ששה סוסים לבנים, ששה שחורים וששה ברודים, ולא ידעו המטפלים בחלוקת העזבון אם גם הסוסים הברודים נפלו לו לידי בירושה. הוכח הדבר למשפט הידידי-התובע טען, כי המצווה נקט לשון-הגבולין: שחור מזה ולבן מזה, וכונתו היתה להכליל ביניהם גם את כל שאר הצבעים. נמצא, כי המלה "שחורים" מעבירה את הסוסים השחורים; המלה "לבנים" מעבירה את הסוסים הלבנים, והמלים "שחורים ולבנים" מעבירות את

הסוסים הברודים. טען הנתבע לעומתו: לא כי, סוס ברוד הוא סוס בעל צבע מיוחד בפני עצמו, לא שחור ולא לבן, ולפיכך אין התיאור „שחור ולבן” מתאים לו.

ישב בית המשפט על המדוכה ימים רבים, עיין וחזר ועיין בדבר, ולבסוף בא לכלל מסקנה, כי התובע צדק בדינו. אך לאחר מתן פסק-הדין — כך מוסיף העם ומספר — נוצר קושי חדש: הזכר, כי המנות השאיר אחריו לא סוסים אלא סוסות, והשאלה היתה אם „סוסות” הן בכלל „סוסים”... בית המשפט נתכנס שוב לדין, כדי לחקור ולדרוש בדבר, ועד היום טרם הגיע לידי מסקנה סופית...

וגם בפי הצרפתים סיפורים על צוואות סתומות שהיו טעונות פירוש וביאור. הנה אחד מהם:

מעשה באדם אחד, תושב בורדו, שצווה כי במותו יימכר סוסו יקר-הערך בשוק, וכסף מחירו יהיה קודש לבית-יראה פלוני. רכושו של המצווה היה דל מאד, ובקושי הספיק כדי תשלום חובותיו. האלמנה וילדיה נשארו בעירום ובחוסר כל, ואת כל תקוותם תלו בסוס היקר, והנה הופיעו כהני בית היראה ודרשו לעצמם את מחיר הבהמה, כאשר צווה המנות. האלמנה ידעה, כי עליה לקיים את מצוות המת, אך היא ידעה גם כי ילדיה יגועו ברעב אם תקיים את דברי הצוואה ככתבם וכלשונם. מה עשתה? הוציאה את הסוס למכירה, אך היא לקחה עמה גם חתול אל השוק. הסוס אשר היה מגוע משובת, הדור במראהו וחסון במבנה גופו, משך אליו את עיני האנשים, והקופצים רבו עליו, ביחוד לאחר שנודע, כי במחירו דורשים רק פיסטול אחד. אולם האלמנה סירבה למכור את הסוס בלי החתול, ובמחיר החתול דרשה 300 פיסטולים. בסופו של דבר נמצא קונה אחד אשר שילם 301 פיסטולים במחיר שני בעלי החיים: הסוס והחתול; והאלמנה הפקחת העבירה לבית-היראה את מחיר הסוס, פיסטול אחד, כאשר צווה בעלה המנות, ובנותר פרנסה את עצמה ואת ילדיה ימים רבים.

מעשיה זו, כסיפורי עם רבים אחרים, מצוייה, בחילופי נוסח קלים, גם בפולקלור של כמה עמים אחרים.

והרי עוד מעשיה אחת על צוואה מסוג זה, ואף היא לקוחה מסיפורי העם הצרפתי:

בצפון צרפת התגורר רווק זקן אחד, קשה-לב ורע-מעללים. הוא היה קמצן גדול, ולמשרתיו נתן רק לחם צר ומים לחץ. לפיכך עזבוהו

רבים מהם, והוא חשש, כי לעת זקנה יישאר לבדו, באחוזתו הגדולה. בודד וגלמוד ללא-כיל עוזר. מה עשה? כתב צוואה, וכך אמר באחד מסעיפיה: „למשרת אשר יסגור את עיני לאחר אריכות ימי, אני נותן במתנה 1500 לטרות כסף ואת אחוזתי ב Varac”. רבים ממשרתיו של הקמצן הזקן לא שעו אליו ואל ההבטחות אשר בצוואתו, ועזבוהו לנפשו, אך משרת אחד דבק באדוניו והוסיף לשרתו באמונה.

אחרי מות הזקן בא המשרת ותבע את חלקו בירושת אדוניו בהתאם לצוואה, אך קרוביו של הקמצן טענו, כי אותו סעיף בצוואה בטל ומבוטל. וכל כך למה? סעיף זה קובע טובת-הנאה למשרת אשר יסגור את עיני המצווה, אולם הואיל והמצווה היה עוזר עינו האחת, הרי לא ייתכן, כי מישוהו יסגור את שתי עיניו...

הדבר הובא למשפט, ובית-המשפט פסק לטובת המשרת, באמרו: את הצוואה יש לפרש פירוש המתקבל על הדעת; שאם לא כן, יהיה בכך משום חילול כבודו של המת להגית, כי כוונתו היתה ללעוג באכזריות רבה כזאת למשרת נאמן ומסור. המשרת-התובע שירת בביתו של המנוח עד יום מותו של זה, ועל-ידי-כך קיים את התנאי; לפיכך הוא הוא היורש אשר עליו מוסבים הדברים של המנוח בצוואתו.

סיפור המעשה מסיים ואומר: „אילו ידע הקמצן הזקן כיצד פירש בית המשפט את דבריו, היה מתהפך בקברו מרוב צער ויגון, על כי הוא עצמו הביא במרידיו טובה רבה כזאת ליצור חי...”

וזה מוסר-ההשכל בסיפורי עם אלה: „מצווה לקיים דברי המת”, ובתי-המשפט חייבים לדאוג לכך, כי הם יקוימו. אך יש והפירוש המילולי של דברי המצווה עלול להביא לידי עוות יושר ותקלת-הרבים. לפיכך — וכאן רמז דק מפי העם לשופטים ולבתי-המשפט — יש לפרש כל צוואה פירוש אשר לא יגרום עוול לבני ביתו של המצווה, אם גם על-ידי-כך מייחסים לו כוונות זרות ומעקמים את דבריו.

אף-על-פי-כן יש ונרמה לך, כי כוונת מצווה פלוני או אלמוני היתה מלכתחילה שיפרשו את דבריו שלא ככתבם וכלשונם, אלא יסרטום ויכניסו בהם כוונה זרה. כוונה זרה זו, כך נראה, היתה כוונתו האמיתית של המצווה, אך מסיבה טובנת או בלתי טובנת לא העז לתת לה ביטוי-של-מש בדבריו. והרי דוגמה טיפוסית של צוואה כזאת, ואף היא לקוחה מסיפורי העם הצרפתי:

בטרם פורקו המיסדרים הישועיים בצרפת, כתב אדם אחד את

כל נכסיו למנזר ישועים מפורסם, אך תנאי התנה, כי בשוכ' בנו ממרחקים יתנו לו אבות המנזר מתוך עזבונו כל מה שהם ירצו. אחרי פטירת המצווה חזר הבן לעירו ודרש את עזבון אביו. אז הראו לו אבות המנזר את צוואת אביו, ואמרו לתת לו רק חלק קטן ביותר מהרכוש. נמלך הבן בפרקליט ידוע־שם, וזה הביא את הדבר לבית־המשפט, וכך טען: האב צווה לתת לבנו מתוך העובון כל מה שאבות המנזר ירצו (בלשון המצווה: "la partie qui leur plairoit"), והנה כשבא הבן ודרש את עזבון אביו נתנו לו אבות המנזר חלק קטן ממנו. מכאן ראייה שהם רצו ובחרו לעצמם את החלק הגדול. הבן אינו מולול במצוות אביו. נהפוך הדבר: הוא דורש, כי היא תקויים. דווקא משום כך חייבים אבות המנזר לתת לבן את חלק הארי של העזבון, כי זהו החלק אשר הם רוצים בו, והצוואה אומרת "שעליהם לתת לבן את כל מה שהם רוצים, כלומר: מה שבחרו לעצמם..."

בית־המשפט קיבל טענה מחוכמה זו, וצווה לתת לבן את מרבית רכושו של אביו, ולמנזר לא נשאר אלא חלק קטן ביותר, הוא החלק שלכתחילה הוקצה על ידו לבן.

סיפור־מעשה זה אף הוא מצוי בנוסחים שונים ובגוונים שונים באוצרות הפולקלור של עמים רבים. במקורותינו העתיקים מבוסס סיפור דומה לזה על דין מפורש בדיני ישראל, ונראה, כי כל עיקרו של הסיפור לא בא מפי חכמינו אלא כדי שישמש משל להסביר ולהמחיש את ההלכה. וזה גוף הסיפור (מדרש תנחומא, לך לך):

"מעשה באחד שהלך למדינת הים והיה לו בן אחד יושב ועוסק בתורה בארץ ישראל. כיוון שהגיע זמן מיתתו כתב כל נכסיו במתנה לעבדו, וכתב לבנו שיהא בורר לו חפץ אחד מכל נכסיו שנתן במתנה לעבדו. כיוון שמת, כינס העבד את כל הממון ונטל אותו עם כתב המתנה ובא לארץ־ישראל ואמר לו (לבן אדוני): מת אביך וכתב לי דיאתיקי מכל נכסיו בלבד שתברור לך חפץ אחד מן הכל. מה עשה הבן? הלך אצל רבו וסיפור לו את המעשה. אמר לו רבו: אביך חכם גדול היה ובקי בדיניו, אמר אם אניה נכסי ביד עבדי הרי הוא גונב אותן ומפסידן, אלא אני כותבן לו במתנה כדי שיהיה בהן ויהיה בורר לעצמו חפץ אחד מן הכל. ועכשיו לכשתלך עמו לבית הדין ויוציא (העבד) אותו דיאתיקי, אמור לפני בית־דין: "רבותינו, כך צוה אבי שאהיה בורר לעצמי חפץ אחד. איני חפץ בעולם, אלא בעבד

זה", והקנה את הנכסים ואת העבד. עשה כך. מסרו בידו בית־דין הנכסים והעבד" (לפי ש"כ"ל מה שקנה עבד קנה רבו").

11

זה כלל גדול בדיני צוואות: "מצוה לקיים דברי המת". לפיכך מצווים בתי־משפט בכל אתר לקרוא כל צוואה המובאת לפניהם ולפרשה פירוש אשר יגלה את כוונתו האמיתית של המצווה ויעמיד אותה על מכונה. אולם לא תמיד עולה הדבר בנקל, ובתי המשפט מביעים לעתים מורת־רוח, כשהם נתבעים לדרוש צוואה כמין חומר. מספרים², כי לפני שופט אנגלי מפורסם (הוא הלורד אלבנלי) התברר פעם משפט אשר בו עמדה בשאלה הפירוש שיש לפרש צוואה אחת, מסוככת מבחינת תכנה וכבדה מפאת לשונה. הפרקליט מטעם אחד היריבים טען בהתלהבות גוברת והולכת, כי חובתו של בית המשפט היא לצלול אל תוך נככי הצוואה ולהעלות משם את כוונתו האמיתית של המצווה, בלי שים לב לקשיים אשר דבר זה כרוך בהם. השופט, בשמעו את התפקיד הכבד אשר הפרקליט ביקש להטיל עליו בשם החוק, התרגש מאד ונתן עליו בקולו, קול זעם ולגלוג: "כך, ובכן, חובתי היא לגלות את הכוונה הצפונה בדברי המצווה, והיא מה! ונניח, בדרך משל, כי מביאים לפני צוואה אשר בה אמורות שלוש מלים אלו בלבד: Fustum, funnidos, tantaraboo; כלום יהא עלי או לשבת שבעה נקיים, לקמט את מצחי ולאמץ את כל חושי כדי לגלות פירושה של לשון־עלגים זו?"...

אף־על־פי־כן, בפני העם ובסיפורי אגדותיו אין צוואה, או אמרי־שכיב־מרע, אשר שופט־הצדק האהוב עליו לא יבינם ולא ידע לפרשם פירוש אמת. בשיתתי הקודמת סיפרתי קצת על צוואות שתומות הטעונות פענוח, ועל הפתרון המתקבל על הלב אשר מצאו להן יודעי ח"ן, אנשי משפט או זקני עם וחכמיו. בסוג זה ידועות גם "צוואות־החשבון", כלומר, צוואות אשר בהן מחלק אדם את רכושו בדרכים מסויימות או בחלקים מסויימים, ולאחר פטירתו מתברר כי ביצוע החלוקה אינו קל כל כך, אם מפאת הלשון המיוחדת — הסתומה או המסורבלת — אותה נקט המצווה, ואם מפאת אירועם של מאורעות

1. תענית כ"א, ע"א.

2. Croake James, "Curiosities of Law and Lawyers" (1896), p. 493.

מסויימים לאחר כתיבת הצוואה, שהמצווה לא חזה אותם מראש. הרי דוגמה אחת מני רבות:

פלוגי חלה את חליו אשר ימות בה. מתוך דאגה לאשתו אשר עמדה אז בהריונה, ולזרעה אשר תלד לו, כתב צוואה לאמר: אם תלד אשתי בן זכר, יטול הוא שני שלישים בעזבוני, ואמו — את הנוחר, שלישי אחד. ואם בת תלד — תיטול האם שני שלישים והבת רק שלישי אחד.

לאחר שהמצווה נפטר לבית עולמו, ילדה אשתו תאומים: בן ובת, ולא ידעו השופטים כיצד יחלקו את העזבונו ויקיימו את דברי המת. פנו אל רב־הקהלה הישישי, ושאלו עצה מפיו. חייך כבוד הרב והשיב, כי המצווה צפה ברוחו את הגולד, ולפי זה ציווה מה שציווה. שהרי המנות הכייע דעתו ברורות, כי בן־זכר יקר בעיניו כפליים מאשתו, ואשתו יקרה בעיניו כפליים מבת־נקבה, וכגודל אהבתו כן חילק את עזבונו. לפיכך ואת יעשו: יחלקו את העזבונו לשבעה חלקים. הבן יקבל ארבעה חלקים, האשה — שני חלקים, והבת — חלק אחד. נמצא הבן נוטל כפליים מהאם, והאם נוטלת כפליים מהבת.

צוואות חשבון כאלה ידועות לרוב בין בני ערב עובדי־אדמה ורועי־מקנה. מסופר, כי אכר אחד הוריש לששת בניו עדר בקר בן שלושים וששה ראשים, ובצוואתו אמר כי החלוקה תיעשה כך: הבן הבכור יקח פרה אחת וחלק שביעי של יתר העדר; השני יקח שתי פרות וחלק שביעי של שארית העדר; השלישי — שלוש פרות וחלק שביעי מהנשאר מן העדר, וכן יתר בניו: כל בן יקח לו מספר פרות כמספרו הסידורי בין הבנים ועוד שביעית אחת מן הנשאר. ואמנם, כך חילקו הבנים ביניהם את הירושה אחרי מות אביהם, אך ראה זה פלא: כל אחד מהבנים קיבל מספר פרות כמספר אשר עלה בחלקו של כל אחד מאחיו. שכן הבן הבכור לקח לעצמו פרה אחת ועוד חלק שביעי מן הנוחר, כלומר, 7: 35, שהם 5, והיו לו בסך־הכל 6 פרות. הבן השני נטל לעצמו שתי פרות ועוד חלק שביעי מהעודף, כלומר, 7: 28, שהם 4, והרי היו גם לו 6 פרות. וכן גם ליתר הבנים, שש פרות לכל אחד.

בצוואה זו היה, איפוא, החשבון מכוון, ומטעם זה בא כל בן.

1. The Zionist Record, Johannesburg, December 28, 1951.

כתב עת זה המציא לי בטובו ירידי, חוקר הפולקלור המובהק, הרב י. ל. אבידע.

בסופו של דבר, על סיפוקו המלא, שכן נתחלקה הירושה בין הבנים חלק כחלק, ללא יוצא דופן. אך לא תמיד עולה החשבון יפה, ולא תמיד ניתנת הצוואה לביצוע מבחינת החלוקה הממשית אשר ציין אותה המנות. אף־על־פי־כן אין עובדות אלה עומדות בדרך דמיונו של העם, והוא מבקש וגם מוצא לו פתרון מתקבל על הדעת, אם גם לא מכוון אל האמת לאמיתה. הרי דוגמה אחת:

ערבי זקן אחד השאיר אחריו במוחו שבעה עשר גמלים, וכך ציווה לחלקם בין שלושת בניו: הבן הבכור יטול מחצית מספר הגמלים; הבן השני — שלישי, והצעיר — תשיעית. לא ידעו האחים כיצד יחלקו ביניהם את הירושה, שהרי המספר 17 אינו מתחלק לא ל-2, לא ל-3 ולא ל-9. הביאו את דברם לפני ראש השבט, וזה, בחכמתו הרבה, פתר את לשון החידות כך: הוא הוסיף לעדר גמל אחד משלו. היה העדר עכשיו בן שמונה־עשר ראשים, מתוך מספר זה נתן לבן הבכור את המחצית, היינו: תשעה גמלים; לשני — שלישי, היינו: ששה גמלים, ולצעיר — תשיעית, היינו: שני גמלים. בסך־הכל חולקה, איפוא, 17 גמלים. את הגמל האחרון, ה-18, נטל ראש השבט לעצמו שכן הוא רק השאיל גמל זה לאחים, למען הקל עליהם את החלוקה... כל בעל־חשבון יתריס מיד ויאמר, כי החלוקה „צולעת“ במקצת, מבחינת החשבון הצרוף, ואמנם כן הוא הדבר. אך נניח להם לבעלי החשבון ולדיוקיהם. העם אינו מקפיד על דקדוק־חשבון אלה, כל זמן שהחשבון — הנכון לפחות למראית עין — עושה את שלו, והחלוקה על פיו מסיקה רצון מהנוגעים בדבר ומונעת אותם מבוא בריב.

*

מן הראוי לציין, כי עצם המעמד של עשיית־צוואה מעורר את דמיונו של העם ומביא אותו לידי כך שישאל שאלות ויחקור לדעת: מה הוא מצב רוחו של אדם המחלק בשעה אחת, וללא־כל־תמורה, את כל אשר עמל ויגע לאסוף ולכנס במשך תקופת חיים שלמה? איזה חלק מרכושו הוא מצווה לבני ביתו וכמה הוא משאיר לצרכי צדקה, לתרבות ולאמנות? מה ערכם הכולל של הנכסים שהשאיר אחריו

1. „אחודה נא“ לא. אבן־שושן וי. בק, ע' 59, וראה גם N. Ausubel, Jewish Folklore, p. 96.

פלוני שמת? מי ערך את צוואתו? וכיצד נערכה? ומי היו העדים שחתמו עליה? ומה אומרים היוורשים שהמנוח העביר אותם מן הירושה? שאלות אלה וכיוצא בהן מטרידות את העם. והוא מוצא להן, ולכל אחת מהן, תשובות כיד דמיונו הטובה עליו. ובתשובותיו אלה הוא חודר לפני ולפנים ואינו נושא פנים לא למצווה ולא לצוואתה, לא לפרקליטים ולא לשופטים, לא לחוק ולא לבתי המשפט, ומתלווצץ בהם ומגלגל על כל אחד מהם כאוות נפשו. אחד השופטים הבריטיים (לורד אלדון) מספר, כי בסעודות החגיגיות שהיו נערכות בזמנו בערים השונות, בהן ישב בית-המשפט לדין, מדי עברו במסע-ביקוריו בצפון אנגליה, היו עורכי-הדין מרימים כוס ראשונה ל"חיי הוד-מלכות", וכוס שניה היו שותים, ל"חיי המורים". ובמה זכו המורים לכבוד גדול זה? העם הסביר את המנהג כדרכו: באותם הימים לא היה מקצוע הפרקליטות נפוץ ביותר, ולא בכל עיר היה מצוי עורך-דין. המעמד האינטלקטואלי היחיד בעיר היה, אפוא, מעמד המורים, ואל מורה העיר או הכפר היו אנשי המקום פונים ומבקשים ממנו לכתוב את צוואותיהם. המורים היו אמנם מלומדים ונכבדים מאד, אך שבילי החוק לא היו נהירים להם כלל, ולפיכך ערכו את הצוואות כיד מבינותם הטובה. צוואות אלה, והדיונים מסביב להן, שימשו את-רוב מקורי-לא-אכזב של הכנסות יפות לעורכי-הדין, שהתנצחו והתנגחו אלה עם אלה בבתי-המשפט, משנתעוררה השאלה אם הצוואות כשרות או פסולות. עורכי-הדין לא היו כפויי-טובה, ובהתכנסם למסיבותיהם החגיגיות לא שכחו להעלות בברכה ובתודה את שמם של המורים, נותני-הלחם...!)

★

כבר ציינתי, כי עשיית הצוואה כרוכה בפורמאליות מסוימת, הן מבחינת עצם עריכתה, והן מבחינת הנוסח והפוסטה-לשון אשר קבע החוק למענה. המון-העם, כידוע, אין דעתו נוחה מכללי פורמאליזם יבש, והוא מבטלם בתנועת יד, בחיוך של גלגול ובחירוד שנון.

הנה כמה דוגמאות מפי העם:

פרקליט אחד נקרא פעם למיטת חליו של אחד מלקוחותיו כדי לכתוב צוואת מפור. החולה הראה נדיבות לב יוצאת-מן-הכלל, ובעין יפה להפליא ציווה לפרקליטו לכתוב סכומים ניכרים ל ידידים,

לקרובים ולמוסדות צדקה אשר קראם בשם. לבסוף לא יכול עוד הפרקליט לעצור ברוחו, ויאמר למצווה: „אבל אדוני, אין אני סבור, כי יש תחת ידך כל הכסף הזה אשר אתה מצווה לחלקו“. נענה המצווה והשיב בחייד: „דבר זה לא נעלם גם ממני. אך רוצה אני להראות להם, לידידי, את מחשבותי הטובה עליהם...“.

לעומת „נדיבות לבו“ של מצווה זה הרי מידת הקמצן: כילי אחד, צר-עין, נטה למות, ויבקש מאת עורך דינו לכתוב לו צוואה. ישב איש המשפט ויתחיל לכתוב את דברי הפתיחה בלשון הרגילה והמקובלת: „אני הח"מ, פלוני בן פלוני, מנחיל בזה ונותן במתנה גמורה ובלתי חוזרת ל...“ אולם הפרקליט לא השלים את דבריו כשהפסיקו השכיב-מרע בהתרגשות רבה: „לא, לא, אדוני, דבר זה לא יעלה ולא יבוא. אני אינני מנחיל ואינני נותן במתנה אף פרוטה אחת מרכושי. זה נגד העקרונות שלי. עליך למצוא נוסחה אחרת, מתאימה יותר, לצוואתי...“ רק לאחר שקלא-וטריא הוסכם, כי זה יהיה הנוסח: „אני הח"מ, מ' ל' ה' לפלוני בן פלוני סכום של כך וכך ל...ש. סכום זה, יחד עם הרבית שתצטבר עליו ברבות הימים, ייפרע לי ביום בוא הגואל...“. נוסח זה הניח את דעתו של הקמצן, והוא חתם על הצוואה מתוך סיפוק גמור, כאדם החותם על חוזה של השקעת כספים בעסק המכניס רווחים הגונים.

ועוד מספרים על צוואה אחת שהובאה לאישור לבית-משפט אחד באירלנדיה. קמו מתנגדים וטענו, כי חתימתו של המנוח זויפה, ולפיכך אין הצוואה בת-קיים. אולם עד אחד, אכר אירלנדי תמים, נשבע כי הוא נכח כאשר המנוח חתם במו ידיו על הצוואה. לשאלה אם הצוואה נחתמה בחיי המנוח השיב האכר, כי בשעת החתימה „היתה רוח חיים באפיו של המנוח“. נוסח זה של הגדת עדות — „רוח חיים היתה באפיו של המנוח“ — עוררה חשד בלבו של הפרקליט אשר טען למתנגדי הצוואה, והוא שאל את העד שנית ושלישית: „בקדושת שבועתך אתה אומר, כי המנוח חי כאשר חתם על הצוואה?“. האכר הוקן לא נרתע ומדי פעם בפעם השיב ללא גדוד עפעף באותו נוסח: „בקדושת שבועתי אני אומר, כי רוח חיים היתה באפיו של המנוח שעה שחתם על הצוואה“. פתאום חלף

1. שם, ע' 770.

2. שם, ע' 496.

רעיון במוחו של הפרקליט ובהתרגשות מטילה אימה צעק לעבר העד: „בשם בורא העולם, אשר לפניו אתה עתיד ליתן דין וחשבון על דברי שבועתך, אני דורש ממך להשיב תשובת אמת: האם לא נכון הדבר, כי בשעה ששמו של המנוח נחתם על הצוואה הוכנס יציר חי אל תוך פיו? העד נבוך. ידידו החלו רועדות. פניו חזרה ובלשון מגומגמת מלמל והודה, כי הצוואה עצמה נכתבה שעה קצרה לאחר מות המנוח, אך כדי לאפשר לו, לעד, להשבע בבית המשפט בבוא היום, כי „רוח חיים היתה באפיו של המנוח“, הוכנס זכוב חי אל תוך פיו של המנוח, וקולמוס־דיו הושם בין אצבעותיו, ומישהו הוליד והביא את היד המתה וחתם בה את שם המנוח.¹

בסיפור אחרון זה יש מעין עקיצה לבעלי המקצוע, לעורכי דין, ורמז דק לכך, שכמה מהם אינם נרתעים גם מעשות מעשים לא־כשרים כדי להערים על החוק. וזאת למודעי: עורכי הדין וכל אלה אשר על המשפט ומסביב למשפט פרנסתם, נוטלים חלק מזעם־לשונו של העם ומלגלוגי־פיו בענף זה של המקצוע, בצוואות, לא פחות מאשר בכל ענפי המשפט האחרים.

אומר, למשל, אדם לחברו: „ראובן הוא ערום כשועל. הוא כתב את צוואתו בצורה כזאת שעורכי־הדין לא יוכלו לקבל מעזבונו לעצמם יותר מאשר יטלו היורשים.“ — „הכיצד?“ — „הוא כתב את מחצית עזבונו לאחד מעורכי־הדין המעולים ביותר במדינה, בהנאי שידאג לכך שהמחצית השניה תגיע במלואה ליורשים...“

כאן טמון רמז כלפי עורכי־הדין, כי יש והם מחלקים בינם לבין עצמם את חלק הארי של העזוב, וליורשים אינם משאירים אלא פירורים בלבד.

ומה אומר עורך־הדין עצמו בצוואתו?

הצרפחים מספרים² על עורך דין אחד אשר כתב בצוואתו מאה אלף פרנק לבית־חולירוח, והסביר את מעשהו זה במלים אלה: „צברתי את הזני מבין אלה המכילים את ימיהם במשפטים, ואין אני כא אלא להחזיר להם את אשר לקחתי מהם... רמז לכך, שרק אנשים שאינם־שפויים בדעתם מרבים להתדיין ולבוא במשפט.

ומענין לענין באותו ענין, כלומר, בפרשת עורכי־דין ובהתנצ־חויותיהם הבלתי־פוסקות בבתי המשפט בשאלת קיום צוואות וביטולן:

לבית־משפט מחוזי אחד בארץ הובאה בקשה לאישור צוואתו של פלוני שמת. אחד מבני משפחת המנוח התנגד לאישור הצוואה, והפרקליט בא־כוחו טען בבית המשפט, כי המנוח לא היה שפוי בדעתו שעה שחתם על הצוואה. כדי להוכיח את צדקת דבריו השמיע כמה עדים, ולאחד מהם שאל שאלה זו, המוכיחה את הלכי־הרוח בימינו אלה: „האם לא נכון הדבר שהמנוח השכיר חדר בלי... דמי מפתח...?״¹

★

ולבסוף עוד כמה עוללות מפי „עמך“. מן הראוי לציין, כי אף־על־פי ש„אין אדם משטה בשעת מיתתו“, מכל־מקום יודע ההמון לספר כמה מיני בדיחה על שעותיו האחרונות של אדם ועל הדברים שהוא אומר ועושה במעמד רציני זה.

יהודי אחד, בשכבו על מיטת חליו, אמר דברי צוואה באוני הרב. בין היתר הטעים את החובות שחייבים לו בני אדם: „מפלוני מגיע לי כך וכך רובלים... אלמוני חייב לי כך וכך רובלים... ומפלמוני יש לגבות חוב שיש לי עליו בסך כך וכך רובלים... הפסיקו הרב ושאלו: „ואתה? כלום אתה אינך חייב למישהו מאומה?“ חייך השכיב־מרע והשיב: „על זה ידברו הנושים שלי בצוואותיהם שלהם...“

ושוב מעשה ביהודי אחד שהרגיש כי קרוב קיצו לבוא, וכי הגיעה שעתו לצוות לביתו. ויקרא לאשתו ויאמר לה: „רצוני הוא, כי רהיטי הבית יינתנו לבתנו הבכירה חנה'לה“. שיסעה אותו האשה בדבריה ותאמר לו: „לחנה'לה? הלא לחנה'לה יש בית מלא כל טוב, ולמה לה גם שברי הכלים אשר בביתנו? מוטב שהרהיטים יינתנו לבתנו הצעירה רח'לה“. המשיך השכיב־מרע וצוה: „את כלי המטה, את הספה ואת הכרים הצבעוניים יתנו לשיינדלה“. הפסיקה אותו האשה ואמרה: „לשיינדלה אתה אומר? והרי שיינדלה כבר מצאה את זיווגה, ואין היא חסרה ב"ה דבר. מוטב, כי נשאיר את כלי המטה

1. „הארץ“ מיום 24.6.46.

2. בבא בתרא קע"ה, ע"א.

1. שם, עמ' 458.

2. שם, עמ' 496.

לבתנו נחמה'לה שהגיעה כבר לפרקה, ועדיין אין הבחורים מריבים עליה... המשיך החולה באנחה: „ואת החנות רצוני לתת לבננו משה'לה". נכנסה האשה לתוך דבריו ותאמר: „למשה'לה? והרי תכשיט זה יחריב את החנות בלא-עת. מוטב להושיב בה את אחיו, את יענק'לה, ותהי לו למשענת". לא יכול עוד המצווה לעצור ברזחו, ויתן עליה בקולו: „אשה! מה נעשה כאן? וכי מי זה עומד למות, את או אני?"

★

ואסיים בחתימה מעין הפתיחה. בפתיחת דברי אמרתי כי „מצווה לקיים דברי המת". המון העם מפליג ומוסיף: „ואפילו אתה בא על-ידי-כך לידי עבירה"... ודוגמה לכך:

מצאו לו ליהודי אחד שלא הניח תפילין, נזפו בו חסידי העיר ואמרו לו: „הכיצד? קרקפתא דלא מנח תפילין? השיב להם היהודי בניחותא: „אבי ז"ל ציווני לפני מותו, כי ארחק מדברי ריב ומדנים. והנה בענין תפילין יש, כידוע, מחלוקת בין רש"י ובין רבנו תם. לפיכך גמרתי אומר בלבי לא להכניס ראשי בין שני הרים גדולים אלה ולא להניח תפילין, לא של זה ולא של זה, עד אשר ישלימו ביניהם"...¹

מן המוסכמות, כי ראויים הם דברי המת שיהיו לנגד עיני החיים תמיד, והם יהפכו ויהפכו בהם, שעל ידי כך יגלו בהם דברי חכמה ובינה, שהמת עצמו לא התכוון אליהם כלל. ועל זה מספרים מעשה בהגמון אחד שקרא את היהודים לוויכוח בעניני דת. עמד עגלון העיר וקיבל על עצמו לעמוד בוויכוח. ביום העצרת נאסף קהל רב בכרך העיר להאזין לוויכוח, והנה ראה ההגמון, כי איש ריבו הוא עגלון העיר. ויקרב אליו בלאט וילחש באזנו לאמר: „הן תדע את סוסי האביר השחור, אשר שמו יצא לתהילה בכל המחור. סוס זה יינתן לך במתנה אם תמיר את דהך". וישב העגלון ברוב השיבות ויאמר לו: „אבי ז"ל השיא לי עצה אחת בטרם ימות, וכך אמר לי: „בני, כאשר יציע לך חברך להתלחף עמו חפץ בחפץ, והוא יוסיף דבר-מה על החפץ שלו כדי למשוך את לבך, וידעת, כי החפץ עצמו פחות-ערך הוא". דברי צוואה אלה" — כך הוסיף העגלון ואמר להגמון — „אני משווה

1. מפי הרב י. ל. אבידע.

לנגד עיני תמיד, ומהם לא אסור. והנה אתה מציע לי להמיר את דתי בדתך, ועוד אתה מוסיף לי סוס יקר-ערך. אות הוא, כי הדת עצמה אשר אותה אתה מציע לי בחליפין, פחותת ערך היא לעומת דתי... ולמה זה אקבלנה?" נצת, איפוא, העגלון את ההגמון ב„סיבוב" הראשון של הויכוח.

1. מפי חנ"ל.

תוכן הענינים

9	— — — — —	יהודים בערכאות — דברי פתיחה
17	— — — — —	כאי בתי המשפט
33	— — — — —	משה"חיים, אורח קבוע בבית המשפט:
35	— — — — —	1. משה"חיים שומע משפטים
40	— — — — —	2. משה"חיים טוען לעצמו
46	— — — — —	3. משה"חיים מאזין לרדיו
52	— — — — —	4. משה"חיים מציע הצעות
59	— — — — —	בעלי פרינציפלים — — — — —
73	— — — — —	בר"פלוגתיה דקופרניקוס
89	— — — — —	העבריין הצעיר עומד לדין
127	— — — — —	זוטות: — — — — —
129	— — — — —	1. ומשפטים כל ידעום
134	— — — — —	2. אשר שופט יחסא...
141	— — — — —	על הצוואה: — — — — —
143	— — — — —	1. טיבה של הצוואה
148	— — — — —	2. הצוואות לסוגיהן
152	— — — — —	3. תנאי דת וגזע בצוואות
158	— — — — —	4. עוד על תנאי דת וגזע בצוואות
164	— — — — —	5. צוואת ברנט סמואל
169	— — — — —	6. פולמוס משפטי סביב צוואה דתית
174	— — — — —	7. צוואות בעניני דת במשפט האנגלי
182	— — — — —	8. צוואתה של מומרת
188	— — — — —	9. חיבת הארץ בראי הצוואות
214	— — — — —	10. יחסי משפחה בראי הצוואות
239	— — — — —	11. כוחה של צוואה
245	— — — — —	12. נוטחי צוואה
251	— — — — —	13. הצוואה בפולקלור העמים